

e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό Δημοσίου Δικαίου

Τεύχος 16 • Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2025

Μελέτες

- Οι «Ανεξάρτητες Αρχές» ως μηχανισμός ενωσιακής θεσμικής εναρμόνισης
- Ιουλιανά 1965: οι συνταγματικές όψεις μιας μείζονος πολιτικής κρίσης
- Η αξιοπρέπεια ως όριο και προϋπόθεση της ελευθερίας του λόγου στη θεωρία του Ronald Dworkin
- Οι ειδικότερες πτυχές της ακαδημαϊκής ελευθερίας στη σύγχρονη πραγματικότητα. Η σύνδεσή τους με την πολιτική διαμαρτυρία εντός του Πανεπιστημίου
- Ο ουσιαστικός έλεγχος του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων: ανασκόπηση των αποφάσεων του ΕΣΡ την τελευταία εικοσαετία
- Η δημόσια υπηρεσία στα κοινωνικά δίκτυα
- Δημόσια τάξη υπό επιτήρηση: Μετανάστευση και προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων στα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ

Συνταγματικό-Κοινοβουλευτικό Χρονικό

- Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2025

Σχόλια Νομολογίας

- Μεταξύ των πολεοδομικών κινήτρων και της προστασίας του περιβάλλοντος: Προς μια ισορροπημένη και συμβατή με το Σύνταγμα οικιστική ανάπτυξη – Σκέψεις με αφορμή τις ΣΤΕ Ολ 146-149/2025
- Το δικαίωμα στη λήθη και η ιδιωτικοποίηση της διευθέτησης διαφόρων Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Σχολιασμός επί της με αριθ. C-460/20 απόφασης του ΔΕΕ της 8ης Δεκεμβρίου 2022

Βιβλιοκρισίες

- Ποιος είναι ο «Φύλακας του Συντάγματος»; Ο διάλογος Kelsen και Schmitt, (Εισ.-Μετ. Νικόλα Βαγδούτη)
- Χαράλαμπος Κουρουνδής, Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές

E-journal title: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Issue: October 2025

Copyright © 2025 Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation

ISSN: 2732-9666

This intellectual property work is protected according to the provisions of Greek legislation (L. 2121/1993, as amended and in force today) as well as by international conventions on intellectual property. Copying, photocopying, reproduction, translation, adaptation, retransmission in any form, as well as the exploitation of all or parts of this work without written permission is prohibited in any way or by any means.

Contact:

Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation
43, Akadimias str., 106 72, Athens, Greece | tel: 210 3623506, int. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

The quarterly, open-access peer-reviewed e-journal “e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ” was founded in 2021 and is funded by the Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation.

The Journal publishes articles in the field of Public Law, introducing innovations, such as free access to the full content of the Journal, cutting edge digital standards and double-blind peer review.

The Journal is managed by a board of Public Law Professors in collaboration with the Board of Advisors and the Editorial Committee.

The Journal publishes:

- Articles (length: 4.000 to 12.000 words). In exceptional cases, papers exceeding 12.000 words may be accepted for publication. The journal uses double-blind anonymous peer review. (Peer reviewers include the members of the Board of Advisors)
- Trending topics/commentary (advanced publication on the Journal's website and subsequently integrated into the Journal's content).
- Case Comments (length: not exceeding 3.000 words).
- Book Reviews (length: 1.000 καί 3.000 words).
- Varia/Comparative Constitutional Law (foreign case law comments, translations, and re-posts from international law – blogs, conference papers).
- Constitutional-Parliamentary chronicle.

Submitted papers must include a short Greek/English abstract. Indexes of papers, authors and case-law Indexes of entries, authors and court decisions shall be included in the year end issue.

CO-EDITORS IN CHIEF

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

BOARD OF ACADEMIC ADVISORS

Aimilianides Achilleus, Professor, UNIC

Chrysogonos Constantinos, Professor, AUTH

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Dellis Georgios, Professor, NKUA

Eleftheriades Pavlos, Professor, University of Oxford

Fortsakis Theodoros, Professor, NKUA

Fountedaki Penelope, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Gortsos Christos, Professor, NKUA

Iliadou Katerina, Associate Professor, NKUA

Kamtsidou Ifigeneia, Associate Professor, AUTH

Kanellopoulou-Malouchou Maria-Neda, Associate Professor, Panteion University

Koutromanos Athanasios, President NCRTV, Honorary President of the Supreme Court

Ktistaki Stavroula, Professor, Panteion University

Ktistakis Ioannis, Judge ECHR

Kyritsis Dimitris, Associate Professor, University of Essex

Lazaratos Panos, Professor, NKUA

Letsas Giorgos, Professor, UCL

Menoudakos Constantinos, President HDPA and Honorary President of the Council of State

Mitrou Lilian, Professor, University of the Aegean

Moustakas Meletis, Professor, Panteion University

Mouzouraki Paraskevi, Professor, NKUA

Papaioannou Thanos, President ASEP

Papaspyrou Nikos, Associate Professor, NKUA

Papastylianos Christos, Associate Professor, UNIC

Pikramenos Michael, Professor, AUTH and Vice-President of the Council of State

Pottakis Andreas, Greek Ombudsman

Prevedourou Eugenia, Professor, AUTH

Raikos Demetrios, Associate Professor, DUTH

Rammos Christos, President ADAE and Honorary Vice-President of the Council of State

Rantos Athanasios, Advocate General EU Court of Justice

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sarmas Ioannis, Honorary President, HCA

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Stavropoulos Giorgos, President of the Secretariat General for Legal and Parliamentary Affairs, former minister, and Honorary Vice-President of the Council of State

Stratilatis Constantinos, Associate Professor, UNIC

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Tsevas Thanassis, Associate Professor, NKUA

Tsiliotis Charalambos, Associate Professor, UoP

Tsimaras Costas, Associate Professor, European University Cyprus

Venizelos Evangelos, Professor, AUTH

Vilaras Michalis, Judge CJEU

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

Xiros Thanassis, Associate Professor, HAA

Yannakourou Georgia, Professor, NKUA

EDITORIAL COMMITTEE

Christou Vassiliki, Assistant Professor, NKUA

Fotiadou Alkmene, PhD in Constitutional Law

Karavokyris Giorgos, Associate Professor, AUTH

Panagopoulou Fereniki, Associate Professor, Panteion University

Papanikolaou Kyriakos, Lecturer, DUTH

THEMISTOKLES AND DIMITRIS TSATSOS FOUNDATION

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοαντιτύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Επικοινωνία:

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, Τ.Κ. 10672, Αθήνα, Ελλάδα | τηλ: 210 3623506, εσωτ. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

Το τριμηνιαίο, ηλεκτρονικό περιοδικό ελεύθερης πρόσβασης «e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ» ιδρύθηκε το 2021 και χρηματοδοτείται από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται μελέτες στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, εισφέροντας ορισμένα νέα στοιχεία, όπως ιδίως η ελεύθερη πρόσβαση στην ύλη του περιοδικού, η ηλεκτρονική κυκλοφορία με υψηλές τεχνικές προδιαγραφές και η ανώνυμη αξιολόγηση των κειμένων από κριτές.

Το περιοδικό διευθύνεται από επιτροπή Καθηγητών Δημοσίου Δικαίου, σε συνεργασία με επιστημονική και συντακτική επιτροπή.

Το περιοδικό δημοσιεύει:

- Άρθρα από 4.000 έως 12.000 λέξεις. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις θα δημοσιεύονται μελέτες άνω των 12.000 λέξεων. Τα άρθρα του περιοδικού θα δημοσιεύονται μετά από ανώνυμη αξιολόγηση (peer review), την οποία θα αναλαμβάνουν τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του περιοδικού.
- Επίκαιρα θέματα/Παραμβάσεις, τα οποία θα προδημοσιεύονται στην ιστοσελίδα και θα ενσωματώνονται στην ύλη του περιοδικού.
- Νομολογία: Τα σχόλια Νομολογίας δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 3.000 λέξεις.
- Βιβλιοκρισίες, οι οποίες θα πρέπει να κυμαίνονται μεταξύ 1.000 και 3.000 λέξεων.
- Varia/Συγκριτικό συνταγματικό (αποφάσεις ξένων δικαστηρίων, μεταφράσεις κειμένων, αναδημοσιεύσεις από ξένα blogs, ανακοινώσεις για συνέδρια και εκδηλώσεις).
- Συνταγματικό/Κοινοβουλευτικό Χρονικό.
Κάθε κείμενο θα πρέπει να συνοδεύεται από περίληψη στα ελληνικά και στα αγγλικά. Στο τελευταίο τεύχος κάθε έτους θα περιλαμβάνονται ευρετήρια λημμάτων, συγγραφέων και δικαστικών αποφάσεων.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Κοντιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αιμιλιανίδης Αχιλλέας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Βενιζέλος Ευάγγελος, Καθηγητής ΑΠΘ
Βηλαράς Μιχάλης, Δικαστής στο ΔΕΕ
Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γιαννακούρου Γεωργία, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Γκόττσος Χρηστός, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Δελλής Γεώργιος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Ελευθεριάδης Παύλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Οξφόρδης
Ηλιάδου Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Καμτσιδου Ιφιγένεια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΠΘ
Κανελλόπουλου-Μαλούχου Μαρία-Νέδα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Κοντιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Κουτρομάνος Αθανάσιος, Πρόεδρος ΕΣΡ, Επίτιμος Πρόεδρος ΑΠ
Κτιστάκη Σταυρούλα, Καθηγήτρια Παντείου
Κτιστάκης Ιωάννης, Δικαστής ΕΔΔΑ
Κυρίσης Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Essex
Λαζαράτος Πάνος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Λέτσας Γιώργος, Καθηγητής UCL
Μενουδάκης Κωνσταντίνος, Πρόεδρος ΑΠΔΠΧ και Επίτιμος Πρόεδρος ΣτΕ
Μήτρου Λίλιαν, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Μουζουράκη Παρασκευή, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Μουστάκας Μελέτης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Ξηρός Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων
Παπαϊωάννου Θάνος, Πρόεδρος ΑΣΕΠ
Παπασπύρου Νίκος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Παπαστυλιανός Χρήστος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Πικραμένος Μιχαήλ, Καθηγητής ΑΠΘ και Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ποττάκης Ανδρέας, Συνήγορος του Πολίτη
Πρεβεστούρου Ευγενία, Καθηγήτρια ΑΠΘ
Ράικος Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΔΠΘ
Ράμμος Χρήστος, Πρόεδρος ΑΔΑΕ, Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ράντος Αθανάσιος, Γενικός Εισαγγελέας στο ΔΕΕ
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σαρμάς Ιωάννης, Επίτιμος Πρόεδρος Ελεγκτικού Συνεδρίου
Σταυρόπουλος Γιώργος, Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Κωδικοποίησης, π. Υπουργός και Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Στρατηλάτης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσεβάς Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσιλιώτης Χαράλαμπος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Τσιμάρας Κώστας, Αναπληρωτής Καθηγητής European University Cyprus
Φορτσάκης Θεόδωρος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Φουντεδάκη Πηνελόπη, Καθηγήτρια Παντείου
Χρυσόγονος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καραβοκύρης Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΠΘ
Παναγοπούλου Φερενίκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου
Παπανικολάου Κυριάκος, Λέκτωρ ΔΠΘ
Φωτιάδου Αλκμήνη, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου
Χρήστου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	565
------------------------	-----

ΜΕΛΕΤΕΣ

• ΟΙ «ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ ΑΡΧΕΣ» ΩΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΕΝΩΣΙΑΚΗΣ ΘΕΣΜΙΚΗΣ ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΗΣ	566
<i>Αντώνης Μεταξάς</i>	
• ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965: ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ ΜΙΑΣ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	578
<i>Γεώργιος Θ. Ζώης</i>	
• Η ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΩΣ ΟΡΙΟ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ RONALD DWORKIN	599
<i>Γιώργος Σταματιάδης</i>	
• ΟΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ. Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ	610
<i>Μαριαλένα Βεζυράκη - Αγγελική Μπινιάρη</i>	
• Ο ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΠΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ: ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΣΡ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΙΚΟΣΑΕΤΙΑ	621
<i>Νεφέλη Κατσιγιαννάκη</i>	
• Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΣΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ	636
<i>Ευάγγελος Αναστ. Διαμαντής</i>	
• ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΥΠΟ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΕΕ	650
<i>Κωνσταντίνα Σαξώνη</i>	

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΙΟΥΛΙΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2025)	660
<i>Θανάσης Γ. Ξηρός</i>	

ΣΧΟΛΙΑ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

• ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΩΝ ΚΙΝΗΤΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΙΣΟΡΡΟΠΗΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΒΑΤΗ ΜΕ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ – ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ ΣΤΕ ΟΛ 146-149/2025	680
<i>Ελένη Κωνσταντινίδου</i>	
• ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗ ΛΗΘΗ ΚΑΙ Η ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗΣ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ. ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΜΕ ΑΡΙΘ. C-460/20 ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΤΟΥ ΔΕΕ ΤΗΣ 8ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2022	689
<i>Εμμανουήλ Μπουγιακιώτης</i>	

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

• ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο «ΦΥΛΑΚΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ»; Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ KELSEN ΚΑΙ SCHMITT, (ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΝΙΚΟΛΑ ΒΑΓΔΟΥΤΗ), ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 2024	696
<i>Ανδρέας Τάκης</i>	
• ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΟΥΡΟΥΝΔΗΣ, ΜΕΓΑΛΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ (ΕΚΔ. ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, 2024)	713
<i>Ευγενία Κοψίδα</i>	

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το δέκατο έκτο τεύχος του e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ κυκλοφορεί με πλούσια ύλη στο πεδίο του δημοσίου δικαίου και συμβολές καταξιωμένων και νέων επιστημόνων σε επίκαιρα και κλασικά ζητήματα.

Στην ενότητα των Μελετών, ο Α. Μεταξάς γράφει για τις Ανεξάρτητες Αρχές ως μηχανισμό ενωσιακής θεσμικής εναρμόνισης, ο Γ. Ζώης για τα «Ιουλιανά» του 1965, ο Γ. Σταματιάδης για την αξιοπρέπεια ως όριο και προϋπόθεση της ελευθερίας του λόγου στη θεωρία του Ronald Dworkin, με αφορμή την περίπτωση Γιαννακά-Καρυστιανού, οι Μ. Βεζυράκη και Α. Μπινιάρη για τις ειδικότερες πτυχές της ακαδημαϊκής ελευθερίας στη σύγχρονη πραγματικότητα σε σχέση με την πολιτική διαμαρτυρία εντός του Πανεπιστημίου, η Ν. Κατσιγιαννάκη για τον ουσιαστικό έλεγχο του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων μέσα από μια ανασκόπηση των αποφάσεων του ΕΣΡ την τελευταία εικοσαετία, ο Ε. Διαμαντής για τη δημόσια υπηρεσία στα κοινωνικά δίκτυα και η Κ. Σαζώνη για μια δημόσια τάξη υπό επιτήρηση, με αντικείμενο τη μετανάστευση και προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων στα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ.

Στη Νομολογία, η Ε. Κωνσταντινίδου αναλύει τις ΣτΕ Ολ 146-149/2025 για τη συνταγματικότητα του ΝΟΚ και ο Ε. Μπουγακιώτης τη ΔΕΕ C-460/20, TU και RE κατά Google LLC για το δικαίωμα στη λήθη και την ιδιωτικοποίηση της διευθέτησης διαφόρων θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Στις Βιβλιοκρισίες, ο Α. Τάκης γράφει για τον διάλογο Κέλσεν-Σμιτ «Ποιος είναι ο φύλακας του Συντάγματος;» (μτφρ.-εισαγ. Ν. Βαγδούτης, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Παπαζήσης, 2024) και η Ε. Κοψίδη γράφει για το βιβλίο του Χ. Κουρουνδή, «Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές» (Σάκουλας, 2024).

Στο τεύχος θα βρείτε, όπως πάντα, το Συνταγματικό και Κοινοβουλευτικό μας Χρονικό από τον Θ. Ξηρό.

Ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς και αναμένουμε τις συμβολές σας για το επόμενο τεύχος Ιανουαρίου-Μαρτίου 2026 μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου 2025.

Καλή ανάγνωση!

Η Συντακτική Επιτροπή

ΟΙ «ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ ΑΡΧΕΣ» ΩΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΕΝΩΣΙΑΚΗΣ ΘΕΣΜΙΚΗΣ ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΗΣ*

Αντώνης Μεταξάς

Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ως θεσμός, οι Ανεξάρτητες Αρχές αποτελούν κομβικό άξονα ενός διακριτού ευρωπαϊκού προτύπου διακυβέρνησης αρρήκτως συνδεδεμένου με την αρχή του κράτους δικαίου, η οποία θεμελιώνεται στην ταυτοτική διάταξη του άρθρου 2 ΣΕΕ. Σε αυτό το πλαίσιο, η υπόσταση θεσμικών αντιβάρων με αρμοδιότητες εμπίπτουσες στην κανονιστική πραγμάτωση του αξιακού πυρήνα της ΕΕ δεν συνιστά ζήτημα εμπίπτον στη νομικώς ανέλεγκτη απόλυτη διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών. Η διάταξη του άρθρου 2 ΣΕΕ δεν συνιστά ευχολόγιο στερούμενο κανονιστικής επενέργειας και νομικής δεσμευτικότητας –αντιθέτως, εμπεριέχει τον αξιακό προσανατολισμό μιας νομικά δεσμευτικής για τα κράτη μέλη κοινής ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας.

ABSTRACT

Independent Authorities are a key feature of a distinct European model of governance, one that is inextricably linked to the principle of the rule of law enshrined in the EU's identity clause, Article 2 TEU. In this light, the establishment of institutional counterweights vested with powers relating to the regulatory implementation of the nucleus of the EU's values cannot be regarded as falling within the unfettered discretion of the Member States. Article 2 TEU is not a mere declaration of aspirations devoid of regulatory effect or enforceability; rather, it articulates the value orientation of a shared European constitutional identity that is legally enforceable upon the Member States.

* Η παρούσα μελέτη συνιστά προδημοσίευση της συμβολής του γράφοντος στον Τιμητικό Τόμο για την Ομοτ. Καθηγήτρια κ. Ευαγγελία Κουτούπα-Ρεγκάκου.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Ο θεσμός των Ανεξάρτητων Αρχών σπανίως τυγχάνει ζωηρής επιδοκιμασίας και ουσιαστικής, ειλικρινούς στήριξης από την εκάστοτε κυβερνητική εξουσία στη χώρα μας. Συχνά προσεγγίζεται ως μια «αναγκαία» ενόχληση και ως φραγμός των πάσης φύσεως «ευχερειών» της «δημοκρατικά νομιμοποιημένης» πολιτικής εξουσίας αλλά και ιδιωτικών συμφερόντων φίλα προσκείμενων σε αυτήν. Ειδικά δε στην περίπτωση Ανεξαρτήτων Αρχών επιφορτισμένων με τη διασφάλιση επαυξημένης προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών, αυτή η δυσανεξία αποκτά, ως και πρόσφατα αρνητικά παραδείγματα της ελληνικής επικαιρότητας δεικνύουν, ενίοτε ανησυχητικές διαστάσεις. Η δυσανεξία αυτή, αλλά και η κατά περίπτωση ευθεία υπονόμηση, μπορεί να προσλάβει ποικίλες εκφάνσεις: είτε άμεσες και ευθείες, δια της εξάσκησης επιθέσεων και πιέσεων σε αδέκαστους και «ανυπάκουους» κρατικούς λειτουργούς που τις στελεχώνουν ή με πιο «εκλεπτυσμένους» αλλά εξίσου ή και περισσότερο αποτελεσματικούς τρόπους που ενίοτε υιοθετούνται και θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν με την φαινομενικά αντιφατική συνεκτική διατύπωση «υπονόμηση δια της αναβάθμισης». Είναι κοινό μυστικό ότι πλείστες Ανεξάρτητες Αρχές στον τόπο μας είναι τραγικά υποστελεχωμένες σε βαθμό κατατείνουν στην εξ αντικειμένου (μάλλον βολική για κυβερνώντες και συνοδά ιδιωτικά συμφέροντα) αδυναμία τους να επιτελέσουν τις ολοένα ποιοτικά και ποσοτικά διευρυνόμενες αρμοδιότητές τους και τη σύστοιχη με αυτές ελεγκτική τους δράση.

Αυτές τις αρνητικές ενδείξεις και τάσεις οφείλει ο υπεύθυνος επιστημονικός λόγος να τις αναδεικνύει χωρίς ωραιοποιήσεις και να τις στηλιτεύει. Θεωρητικές επεξεργασίες και πομφόλυγες αφιστάμενες της ανάγκης να αποτυπώνουμε τα πράγματα στην πραγματική τους διάσταση δεν έχουν μείζονα προστιθέμενη αξία σε μια κρίσιμη ιστορική καμπή ως αυτή που διανύουμε, στην οποία ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός και το φιλελεύθερο κράτος Δικαίου δέχονται σφοδρές επιθέσεις από ποικίλες εστίες ολοκληρωτισμού και δημαγωγίας. Στη συνέχεια της παρούσας ανάλυσης θα επιχειρηθεί η στοιχειοθέτηση μιας βασικής θέσης: της συσχέτισης του παραδείγματος των Ανεξαρτήτων Αρχών με το ενωσιακό δικαιοκρατικό πρότυπο και την κομβική, ταυτοτική διάταξη του άρθρου 2 της ΣΕΕ. Δια αυτής της κανονιστικής συνύφανσης αποτυπώνονται και σαφή εκ του ενωσιακού δικαίου απορρέοντα νομικά όρια των κρατών μελών, των εκάστοτε κυβερνητικών πλειοψηφιών αλλά και του εθνικού νομοθέτη, ακόμη και του συνταγματικού, εν σχέσει με τις όποιες τους παρεμβάσεις στην αποτελεσματική λειτουργία των Ανεξαρτήτων Αρχών.

II. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ – ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΣΤΟ ΕΝΩΣΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Η ίδρυση Ανεξάρτητων Αρχών με τη μορφή διακριτών από το κυρίως σώμα της Διοίκησης θεσμικών μορφωμάτων¹, επιφορτισμένων με συγκεκριμένες κομβικές αρμοδιότητες, προσέλαβε σημαντικές διαστάσεις στην Ευρώπη μετά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Αποκρυσταλλώθηκαν συγκροτώντας μια νέα προσέγγιση διακυβέρνησης, η οποία κατατείνει στη θωράκιση του κράτους

¹ Πρβλ. Ε. Πρεβεδούρου, *Τι είναι οι Ανεξάρτητες Αρχές και σε τι χρησιμεύουν*, Syntagmawatch.gr 19.06.2023, διαθέσιμο στο [link](#).

δικαίου και στην εξάλειψη διαχρονικών παθογενειών της εκάστοτε κυβερνητικής εξουσίας που ανάγονται κατά κύριο λόγο στις κομματικές της εξαρτήσεις² (π.χ. πελατειακές σχέσεις), στο φαινόμενο του όλως επίκαιρου (και εν Ελλάδι) πρωθυπουργοκεντρισμού³ και στον εγγενή κίνδυνο αυθαιρεσιών ή/και καταχρήσεων εξουσίας⁴. Επιδιώκοντας την κατά το δυνατόν πληρέστερη κι ευρύτερη τήρηση των επιταγών της αρχής της αμεροληψίας της Διοίκησης, η οποία αποτελεί σημαντική έκφανση του κράτους δικαίου⁵, οι Ανεξάρτητες Αρχές συντείνουν σε μια απαραίτητη μετεξέλιξη της σύγχρονης Διοίκησης και Δημοκρατίας πέρα από στενές πλειοψηφιοκεντρικές προσεγγίσεις, ειδικώς μάλιστα σε τομείς που το ζητούμενο είναι ενίοτε ακριβώς το αντίθετο: η προάσπιση και θωράκιση θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου και του πολίτη εν ανάγκη και έναντι των διαθέσεων της εκάστοτε «πλειοψηφίας»⁶. Προς τούτο, οι Ανεξάρτητες Αρχές χαρακτηρίζονται κυρίως από τον εν γένει αυτόνομο ρόλο τους εντός της ευρύτερης κρατικής λειτουργίας, συνιστούν δηλαδή «θεσμικά αντίβαρα» της εξουσίας⁷ που είναι αναγκαία σε κρίσιμους τομείς, όπως είναι η προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων και η σωστή λειτουργία του ελεύθερου ανταγωνισμού σε κομβικές αγορές προς όφελος του τελικού καταναλωτή⁸.

Στην ελληνική έννομη τάξη, ορισμένες Ανεξάρτητες Αρχές κατοχυρώνονται ρητά στο Σύνταγμα, άλλες ιδρύθηκαν και λειτουργούν κατ' εφαρμογήν απευθείας του ενωσιακού δικαίου κι άλλες προβλέπονται από τυπικούς νόμους. Ανεξάρτητα από την κατά περίπτωση συνταγματική τους κατοχύρωση ή νομοθετική τους πρόβλεψη (είτε βάσει εθνικού ή ευρωπαϊκού ενωσιακού δικαίου),

² Κ. Παπανικολάου, *Η εξουσία των Ανεξάρτητων Αρχών*, 2018, σελ. 77, παρ. 2· Α. Bianculli/X. F. Marin/J. Jordana, *The world of Regulatory Agencies: Institutional varieties and administrative traditions*, Jerusalem papers in Regulation & Governance (vol. 58) 2013, σελ. 1-34· Γ. Παπαδημητρίου, «Ανεξάρτητες Αρχές: Η αργόσυρτη πορεία προς την ωρίμανση», σε: Ν. Φραγκάκης (επιμ.), *Η ανεξαρτησία των Ανεξάρτητων Αρχών: προβληματισμοί και ελπίδες ενός νέου θεσμού*, 2003, σελ. 227-231.

³ Βλ. Ν. Ζέρβα, *Πρωθυπουργοκεντρισμός και θεσμικά αντίβαρα*, ΕφημΔΔ 2022, σελ. 250 επ., με περαιτέρω εκτενείς παραπομπές.

⁴ Κ. Παπανικολάου, *Η εξουσία των Ανεξάρτητων Αρχών*, ό.π., σελ. 178-179· Η. Μαυρομούστακου, *Σύγχρονες μορφές Διοίκησης. Μια συγκριτική και ευρωπαϊκή προσέγγιση των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών*, 2012, σελ. 37.

⁵ Κ. Παπανικολάου, *Η εξουσία των Ανεξάρτητων Αρχών*, ό.π., σελ. 76· Α. Κερχής, *Σκέψεις επί της έννοιας Ανεξάρτητη Διοικητική Αρχή*, ΕφημΔΔ 2007, σελ. 353.

⁶ H. Wenander, *Administrative Independence in the Nordic States – EU law requirements and national traditions*, Nordic Journal of European Law (vol. 5) 1/2022.

⁷ Πρβλ. Γ. Τασόπουλο, *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2007· βλ. Idem, *Πρινονίζοντας τα συνταγματικά θεμέλια των Ανεξάρτητων Αρχών*, Syntagmawatch.gr 11.01.2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.02.2024)· Κ. Γιαννακόπουλο, *Δύσκολοι καιροί για τις Ανεξάρτητες Αρχές, constitutionalism.gr* 23.04.2021, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.02.2024)· Σ. Βλαχόπουλο, *Λαός δεν είναι αυτό που βλέπετε, είναι πολιτεία*, Το Βήμα 06.11.2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.02.2024)· Π. Παυλόπουλο, *Ένας εχθρός του κράτους δικαίου – Η επικυριαρχία του οικονομικού επί του θεσμικού*, News24/7.gr 01.11.2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.02.2024).

⁸ Ως προς την εγγυητική λειτουργία του κράτους για τη ρύθμιση κομβικών αγορών, βλ. και Π. Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, 7η έκδ., 2015, σελ. 433, αρ. 916^ε. καθώς και Θ. Πανάγο, *Κρατική παρέμβαση και ρυθμιστική διοίκηση*, 2017, σελ. 122, αρ. 236· Αικ. Ηλιάδου, *Η διείσδυση του δημοσίου δικαίου στη ρύθμιση των αγορών δικτύου*, 2010· Σ. Κουτσουμπίνα, *Ανεξάρτητες Αρχές και Ατομικά Δικαιώματα*, ΔτΑ 10/2001, σελ. 377· Αικ. Παπανικολάου, *Οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές ως θεσμός επαύξησης και εγγύησης των δικαιωμάτων*, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Ειδικό Τεύχος: Αφιέρωμα στις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές, 2004, σελ. 47· Α. Παραρά, *Οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές σήμερα*, ΕφημΔΔ 1/2006, σελ. 123.

ως εκτενώς επιχείρησα να στοιχειοθετήσω σε πρόσφατη μονογραφία μου⁹, σήμερα, τόσο η προστασία της ίδιας της ύπαρξης/υπόστασης (*Bestandsschutz*) του μοντέλου διακυβέρνησης που συγκροτείται στη βάση της ύπαρξης και αποτελεσματικής λειτουργίας Ανεξαρτήτων Αρχών όσο και η διασφάλιση της ανεξαρτησίας δράσης τους (*Unabhängigkeitsgarantie*) ανάγεται απευθείας στο ενωσιακό δίκαιο. Η ίδρυση και η λειτουργία τους, ούσα αρρήκτως συνδεδεμένη με την αρχή του κράτους δικαίου, η οποία αποτελεί θεμελιώδη αρχή της ενωσιακής έννομης τάξης ως ρητά επισημαίνει η θεμελιακή διάταξη του άρθρου 2 ΣΕΕ, κατατείνει σε μια δικαιοκρατικού προσανατολισμού εναρμόνιση του μοντέλου διακυβέρνησης στα κράτη μέλη της Ένωσης. Αυτή η θέση προφανώς δεν συνιστά θεωρητική απόφαση στερούμενη πρακτικής σημασίας –το αντίθετο. Η τοποθέτηση αυτή συνεπάγεται και υπονοεί ότι πλέον συστέλλεται αντιστοίχως η κυριαρχική ευχέρεια των κρατών μελών να προβούν στην υιοθέτηση μιας γενικής απόκλισης από το εν λόγω δικαιοκρατικά επιβαλλόμενο μοντέλο. Κατά τούτο, ο θεσμός των Ανεξάρτητων Αρχών αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ενωσιακού κεκτημένου ως κομβικός άξονας ενός διακριτού ευρωπαϊκού προτύπου διακυβέρνησης¹⁰, η υιοθέτηση και η τήρηση του οποίου αποτελεί νομική υποχρέωση των κρατών μελών απορρέουσα απευθείας από το άρθρο 2 ΣΕΕ¹¹.

III. ΟΙ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ ΑΡΧΕΣ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Οι Ανεξάρτητες Αρχές θεσπίζονται είτε με σκοπό την εποπτεία και ρύθμιση της λειτουργίας συγκεκριμένων κομβικών αγορών, είτε για τη διασφάλιση ενισχυμένου αμερόληπτου ελέγχου της αποτελεσματικής προστασίας βασικών θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οφείλουν να ασκούν τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητές τους μη υποκείμενες στη λογική ενός κακώς νοούμενου «πολιτικού κόστους» και στις διακυμάνσεις και συγκυριακές επιλογές του κοινού νομοθέτη¹² δρώντας, ως προελέχθη, ως «θεσμικά αντίβαρα» έναντι της κομματικής κυβερνώσας πλειοψηφίας¹³.

Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε και ο ενωσιακός νομοθέτης δια της συστάσεως και αμιγώς ενωσιακών Ανεξαρτήτων Αρχών, ως λ.χ. της Ευρωπαϊκής Αρχής για την Ασφάλεια των Τροφίμων

⁹ Α. Μεταξάς, *Ανεξάρτητες Αρχές και Ευρωπαϊκό Δικαιοκρατικό Κεκτημένο*, 2025.

¹⁰ Μ. Lampropoulou/S. Ladi, *The Role and Performance of Independent Regulatory Agencies in Post-Crisis Greece*, GreeSE Paper No. 145/2020.

¹¹ Για την κεντρική σημασία της κομβικής διάταξης του άρθρου 2 ΣΕΕ βλ. τις διεξοδικές αναπτύξεις στο σημαντικό βιβλίο του Α. von Bogdandy, *Strukturwandel des öffentlichen Rechts – Entstehung und Demokratisierung der europäischen Gesellschaft*, 2022. Πρβλ. επίσης το άρθρο 2 του Κανονισμού (ΕΕ) αρ. 2020/2092, της 16ης Δεκεμβρίου του 2020, περί γενικού καθεστώτος αιρεσιμότητας για την προστασία του προϋπολογισμού της Ένωσης: «Το κράτος δικαίου αναφέρεται στην αξία της Ένωσης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 ΣΕΕ. Περιλαμβάνει τις αρχές της νομιμότητας που συνεπάγονται διαφανή, υπεύθυνη, δημοκρατική και πλουραλιστική νομοθετική διαδικασία, απαγόρευση της αυθαιρεσίας της εκτελεστικής εξουσίας, αποτελεσματική δικαστική προστασία, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης στη δικαιοσύνη, από ανεξάρτητα και αμερόληπτα δικαστήρια, μεταξύ άλλων όσον αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα, διάκριση των εξουσιών και την απαγόρευση των διακρίσεων και την ισότητα ενώπιον του νόμου. Το κράτος δικαίου νοείται λαμβανομένων υπόψη των άλλων αξιών και αρχών της Ένωσης που κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ».

¹² Ευ. Βενιζέλος, *Η σχέση εισαγγελικών αρχών και Ανεξάρτητων Αρχών – Σεβασμός ή παραβίαση των εγγυήσεων του κράτους δικαίου; Σχόλιο στην 1/2023 Γνωμοδότηση του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου*, constitutionalism.gr 12.01.2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 08.11.2023).

¹³ Α. Μανιτάκης, *Η διάκριση των εξουσιών ως οργανωτική βάση του κράτους ή ως πολιτική αρχή*, 2011.

(EFSA), της Ευρωπαϊκής Αρχής Φαρμάκων (EMA) και του Ευρωπαίου Διαμεσολαβητή¹⁴. Τούτο δε, παρότι η ΕΕ δεν διαθέτει ρητή νομική υποχρέωση απορρέουσα από τις Συνθήκες για τη σύσταση Ανεξάρτητων Αρχών στα κράτη μέλη (πλην ενδεχομένως της γενικής επιταγής για την προστασία των προσωπικών δεδομένων υπό το φως του άρθρου 16 ΣΛΕΕ και 8 του Χάρτη)¹⁵. Σε αυτή την ευρύτερη κουλτούρα διακυβέρνησης και δημοκρατικής λογοδοσίας εμπίπτουν, εκτός από τις Ανεξάρτητες Αρχές με αρμοδιότητα ρύθμισης αγορών, και ανεξάρτητες εποπτικές Αρχές όπως είναι λ.χ. οι Συνήγοροι του Πολίτη – Διαμεσολαβητές (*Ombudpersons*) και Επιτροπές ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των οποίων ο ρόλος είναι, εκτός των άλλων, να υποβοηθούν κυβερνητικά ή διοικητικά όργανα¹⁶ στην ενίσχυση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών¹⁷. Στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λισσαβόνας και, ιδίως, του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔ), ενισχύθηκε περαιτέρω η συγκρότηση ενός ενωσιακού πλαισίου νομικής υποχρεωτικότητας για τα κράτη μέλη εν σχέσει με την ενεργή, αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ο σεβασμός και η προώθηση των δικαιωμάτων που εγγυάται ο Χάρτης, σε συνδυασμό με τις αξίες στις οποίες βασίζεται η Ένωση, όπως αυτές ρητώς ορίζονται αλλά και δεσμευτικά –με την έννοια μιας σαφούς νομικής υποχρεωτικότητας– αναγνωρίζονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του συνόλου της ίδιας της υπόστασης της Ένωσης συγκροτούσες ένα συνταγματικό διαπλαστικό πλαίσιο προς τη συγκρότηση μιας ευρωπαϊκής δημοκρατικής κοινωνίας¹⁸.

Ενόψει αυτού, οι εγγυήσεις ανεξαρτησίας¹⁹ των Ανεξάρτητων Αρχών βρίσκονται στο επίκεντρο της προσοχής του ενωσιακού νομοθέτη, ως ο πυρήνας της θωράκισης της επιδιωκόμενης αμεροληψίας, της αποφυγής δυσμενών διακρίσεων ή της προνομιακής μεταχείρισης επιχειρήσεων και συμφερόντων, ενώ επίσης διασφαλίζουν τον μακροπρόθεσμο προγραμματισμό τους²⁰. Η προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία των μελών των Ανεξάρτητων Αρχών συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση έναντι κινδύνων και πιέσεων που θα μπορούσαν να υπονομεύσουν το έργο τους, να κλονίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών και τελικά να θέσουν σε κίνδυνο την ίδια την αρχή του κράτους δικαίου. Όπως έχει ρητά επισημάνει το ΔΕΕ, «απλώς και μόνον ο κίνδυνος ότι οι εποπτεύουσες αρχές μπορούν να ασκήσουν πολιτική επιρροή επί των αποφάσεων των αρχών ελέγχου αρκεί για να εμποδίσει την ανεξάρτητη άσκηση των καθηκόντων τους»²¹.

¹⁴ M. Wood, *Can independent regulatory agencies mend Europe's democracy? The case of the European Medicines Agency's public hearing on Valproate*, *The British Journal of Politics and International Relations* (vol. 24) 4/2021.

¹⁵ Θ. Γαλάνης, *Ανεξάρτητες Ρυθμιστικές Αρχές. Μία ανάγνωση του ενωσιακού κεκτημένου*, 2018, σελ. 9-10.

¹⁶ A. Héritier/D. Lehmkuhl, *New Modes of Governance and Democratic Accountability*, *Government and Opposition* (Vol. 46) 1/2011, σελ. 126-144.

¹⁷ F. De Vrieze, *Independent oversight institutions and regulatory agencies, and their relationship to parliament. Outline of assessment framework*, Westminster Foundation for Democracy, 2019.

¹⁸ Τον περιεκτικό όρο “transformativer Konstitutionalismus” χρησιμοποιεί ο A. von Bogdandy, *Strukturwandel des öffentlichen Rechts*, ό.π.

¹⁹ M. Shapiro, *The problems of independent agencies in the USA and the EU*, *Journal of European Public Policy* (vol. 4) 2/1997, σελ. 279-291· G. Miller, *Independent Agencies*, 1986, σελ. 41- 97.

²⁰ ΔΕΕ [2021], Υπόθεση C-718/18, (ECLI:EU:C:2021:662), *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, απόφαση της 2ας Σεπτεμβρίου 2021, σκ. 112.

²¹ ΔΕΕ [2010], Υπόθεση C-518/07, (ECLI:EU:C:2010:125), *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας*

Η λειτουργική ανεξαρτησία συνδέεται άμεσα, ως προελέχθη και εισαγωγικά, με μείζονα διακυβεύματα όπως λ.χ. η διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια εκάστης Αρχής (π.χ. το ζήτημα ενδεχόμενου ελέγχου ή εποπτείας από κυβερνητικά όργανα, το Κοινοβούλιο ή άλλες διοικητικές αρχές, τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, την εκ μέρους του Κράτους παροχή κατάλληλων οικονομικών πόρων κ.ά.)²². Σύμφωνα με το ΔΕΕ, κάθε Ανεξάρτητη Αρχή πρέπει να είναι «νομικά διακριτή και λειτουργικά ανεξάρτητη από κάθε άλλη δημόσια ή ιδιωτική οντότητα»²³. Στα ζητήματα προσωπικής ανεξαρτησίας των μελών των Ανεξαρτήτων Αρχών συγκαταλέγονται επί παραδείγματι η ανάδειξη και η συγκρότησή τους, η πρόβλεψη κωλυμάτων και ασυμβιβάστων για τα μέλη τους, η χρονική διάρκεια της θητείας τους κ.ά. Όπως έχει κριθεί, η οποιαδήποτε «απειλή πρόωρης παύσεως» μελών Ανεξάρτητων Αρχών, ακόμη κι εάν απορρέει από νομοθετική ρύθμιση, «θα μπορούσε να οδηγήσει σε μιας μορφής υπακοή της στην πολιτική εξουσία, ασυμβίβαστη με την [...] απαίτηση περί ανεξαρτησίας» κι επομένως η εν λόγω Αρχή θα στερείτο της αντίληψης ότι λειτουργεί «υπό οιοσδήποτε συνθήκες, υπεράνω κάθε υποψίας μεροληψίας»²⁴.

Η εγγύηση της θεσμικής ανεξαρτησίας των εθνικών Ανεξάρτητων Αρχών συνιστά για την ενωσιακή έννομη τάξη ουσιώδη έκφανση της αρχής του κράτους δικαίου²⁵ και αναπόσπαστο μέρος μιας κοινής ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας²⁶ από την οποία προκύπτουν σαφείς νομικές υποχρεώσεις των κρατών μελών²⁷. Εξάλλου, οι εθνικές Ανεξάρτητες Αρχές υπέχουν υποχρέωση καλόπιστης συνεργασίας με τα ενωσιακά θεσμικά όργανα κατά το άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ για την επίτευξη των στόχων της ΕΕ, κατά κύριο δε λόγο για την αποτελεσματική προσαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στον Χάρτη²⁸.

της Γερμανίας, απόφαση της 9ης Μαρτίου 2010, σκ. 36.

²² Θ. Γαλάνης, *Ανεξάρτητες Ρυθμιστικές Αρχές*, ό.π., σελ. 18 επ.

²³ ΔΕΕ [2016], Υπόθεση C-424/15, (ECLI:EU:C:2016:780), *Xabier Ormaetxea Garai, Bernardo Lorenzo Almendros v. Administracion del Estado*, απόφαση της 19ης Οκτωβρίου 2016.

²⁴ ΔΕΕ [2014], Υπόθεση C-288/12 (ECLI:EU:C:2014:237), *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ουγγαρίας*, απόφαση της 8ης Απριλίου 2014, σκ. 54-55.

²⁵ L. Pech, *The rule of law as a well-established and well defined principle of EU law*, Hague Journal on the rule of law (vol. 14) 2022, σελ. 107-138· βλ. Idem, *The rule of law as a constitutional principle of the European Union*, Jean Monnet Working Paper 4/2009· Idem, *A Union Founded on the Rule of Law: Meaning and Reality of the Rule of Law as a Constitutional Principle of EU Law*, EU Constitutional Law Review (vol. 6) 3/2010, σελ. 359· K. Lenearts, *The rule of law and the coherence of the judicial system of the EU*, Common Market Law Review (vol. 44) 6/2007, σελ. 1625-1659· Idem, *The rule of law and the constitutional identity of the EU*, evropeiskipravenpregled.eu 05.03.2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.02.2024).

²⁶ Βλ. ήδη Α. Μεταξά, *Ο «επαπειλούμενος» δικανικός και κοινοβουλευτικός λόγος – Σκέψεις για την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας*, ΤοΣ 1/2012, σελ. 293 επ.

²⁷ ΔΕΕ [2022], Υπόθεση C-156/21, (ECLI:EU:C:2022:97), *Ουγγαρία κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, απόφαση της 16ης Φεβρουαρίου 2022 και ΔΕΕ [2022], Υπόθεση C-157/21, (ECLI:EU:C:2022:98), *Πολωνία κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, απόφαση της 16ης Φεβρουαρίου 2022.

²⁸ L. Enqvist/M. Naarttijarvi, *Administrative Independence under EU law: Stuck between a rock and Costanzo?*, European Public Law (vol. 27) 4/2021, σελ. 707-732· M. Egeberg, *Multilevel Union Administration. The Transformation of Executive Governance in Europe*, 2006.

IV. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ «ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ» ΤΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΒΑΣΕΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Παρότι κείται εκτός της κλασικής διοικητικής ιεραρχίας, η ανεξαρτησία των Ανεξαρτήτων Αρχών δεν συνεπάγεται προφανώς το ανεξέλεγκτο ή ανέλεγκτο της δράσης τους. Οι Ανεξάρτητες Αρχές λογοδοτούν στο Κοινοβούλιο²⁹, οι δε εκτελεστές τους διοικητικές πράξεις υπόκεινται σε έλεγχο νομιμότητας ενώπιον των αρμοδίων διοικητικών δικαστηρίων (προφανώς, βέβαια, δεν είναι αρμόδια για τον έλεγχο νομιμότητας της δράσης τους η εισαγγελική Αρχή³⁰). Σύμφωνα εξάλλου με τη σχετική νομολογία του ΔΕΕ, η δυνατότητα κοινοβουλευτικής επιρροής επί των Ανεξαρτήτων Αρχών, καθώς και η θεσμοθέτηση κατάλληλων μηχανισμών δυνάμει των οποίων ο θιγόμενος από απόφαση της εκάστοτε Αρχής «έχει δικαίωμα προσφυγής σε φορέα επίσης ανεξάρτητο από τα εμπλεκόμενα μέρη και από οποιαδήποτε κυβέρνηση», συμφώνως προς την αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη³¹, συνιστούν σημαντικές παραμέτρους διασφαλίζουσες τη δημοκρατική τους νομιμότητα³².

Η Ένωση δεν διαθέτει αρμοδιότητα για την οργάνωση και διάρθρωση των Ανεξαρτήτων Αρχών, καθότι τούτο εμπίπτει κατ' αρχήν στην εσωτερική οργάνωση των κρατών μελών και συνεπώς στη διαδικαστική, δικονομική και θεσμική τους αυτοτέλεια. Δυνάμει του άρθρου 197 παρ. 2 ΣΛΕΕ, η Ένωση δεν μπορεί παρά «να υποστηρίζει τις προσπάθειες των κρατών μελών για τη βελτίωση της διοικητικής τους ικανότητας να εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης [...] αποκλεισμένης οιασδήποτε εναρμόνισης των νομοθετικών και κανονιστικών διατάξεων των κρατών μελών». Έτσι, η λεγομένη αρχή της «θεσμικής αυτοτέλει» ή «αυτονομίας», η οποία διέπει τις σχέσεις μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών, υπαγορεύει ότι «κάθε κράτος μέλος είναι ελεύθερο να καταναίμει κατά την κρίση του τις αρμοδιότητες στις εσωτερικές υποθέσεις»³³ κι ότι την ευθύνη για την ενσωμάτωση και την εφαρμογή των ενωσιακών κανόνων στην εθνική έννομη τάξη έχουν τα κράτη μέλη, τα οποία ενεργούν σύμφωνα με τα εθνικά νομικά τους συστήματα³⁴. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπομνησθεί ότι όταν βρισκόμαστε εντός του πεδίου εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, η θεσμική αυτονομία τελεί υπό την επιφύλαξη και τους όρους της αρχής της αποτελεσματικότητας και της ισοδυναμίας³⁵. Επίσης, όταν ειδικότερες διατάξεις πρωτογενούς δικαίου της ΕΕ υπαγορεύουν τη νομοθετική

²⁹ ΔΕΕ [2021], Υπόθεση C-718/18, (ECLI:EU:C:2021:662), Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, απόφαση της 2ας Σεπτεμβρίου 2021, σκ. 127: «Ούτε απαγορεύουν [...] την υπαγωγή των αρχών αυτών στην κοινοβουλευτική εποπτεία συμφώνως προς το συνταγματικό δίκαιο των κρατών μελών».

³⁰ Ορθά, Ευ. Βενιζέλος, *Η σχέση εισαγγελικών αρχών και ανεξάρτητων αρχών*, ό.π.

³¹ ΔΕΕ [2021], Υπόθεση C-718/18, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ό.π., σκ. 128.

³² ³¹ Πρβλ. ΔΕΕ [2021], Υπόθεση C-718/18, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ό.π., σκ. 126 καθώς και ΔΕΕ [2010], Υπόθεση C-518/07, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ό.π., σκ. 32-46.

³³ ΔΕΕ [1982], Υπόθεση C-97/81, (ECLI:EU:C:1982:193), Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Βασιλείου των Κάτω Χωρών, απόφαση της 2ας Φεβρουαρίου 1982, σκ. 12.

³⁴ ΔΕΕ [2005], Υπόθεση C-394/02, (ECLI:EU:C:2005:105), Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Jacobs της 24ης Φεβρουαρίου 2005, σκ. 27.

³⁵ ΔΕΕ [2005], Υπόθεση C-394/02, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Jacobs, *ibidem*, ΔΕΕ [2018], Υπόθεση C-310/16, (ECLI:EU:C:2018:623), Dzinev, Προτάσεις Γεν.

εναρμόνιση, η Ένωση μπορεί να θεσπίσει κοινούς κανόνες οι οποίοι να τροποποιούν τους όρους διοικητικής επιβολής σε συγκεκριμένους τομείς³⁶.

Οι ρητές αναφορές του ενωσιακού νομοθέτη στη θεσμική αυτονομία των κρατών μελών δεν είναι συχνές. Ωστόσο, όποτε αυτές εντοπίζονται, διαφαίνεται ότι η θεσμική αυτονομία ουδόλως νοείται ως κανονιστικώς απεριόριστη. Και εδώ ο αξιακός κώδικας που θεμελιώνεται στην κομβική διάταξη του άρθρου 2 ΣΕΕ και οι σαφείς νομικές υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτή συνιστούν το όριο κάθε αυτονομίας. Επίσης, ορίζεται ακριβώς ότι τα κράτη μέλη οφείλουν να «εγγυώνται την ανεξαρτησία των εθνικών ρυθμιστικών και άλλων αρμόδιων αρχών ούτως ώστε να εξασφαλίζεται η αμεροληψία των αποφάσεών τους»³⁷. Κατά πάγια νομολογία του ΔΕΕ «καίτοι τα κράτη μέλη έχουν θεσμική αυτονομία για την οργάνωση και διάρθρωση ρυθμιστικών αρχών τους [...] εντούτοις η αυτονομία αυτή δύναται να χρησιμοποιηθεί μόνον εφόσον τηρούνται πλήρως οι σκοποί και οι υποχρεώσεις» που θέτει η εκάστοτε ενωσιακή κανονιστική πράξη, η οποία θεσπίζει την υποχρέωση λειτουργίας της κατά περίπτωση προβλεπόμενης Αρχής³⁸.

Αντιστοίχως, η αρχή της διαδικαστικής και δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών η οποία δίδει στα κράτη μέλη σχετική διακριτική ευχέρεια όσον αφορά την επιλογή της μεθόδου και των μέσων για την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, δεν τα απαλλάσσει παράλληλα από την υποχρέωση να μεριμνούν για την πλήρη αποτελεσματικότητά του. Κατά συνέπεια, η ελευθερία αυτή ουδόλως απαλλάσσει τα κράτη μέλη από την υποχρέωση λήψης κάθε αναγκαίου μέτρου³⁹ για τη διασφάλιση της εν λόγω αποτελεσματικότητας⁴⁰. Τέλος, τα κράτη μέλη μπορούν κατ' αρχήν να περιορίζουν δικαιώματα και υποχρεώσεις που προβλέπονται στο ενωσιακό δίκαιο αποκλειστικά και μόνο για τη διαφύλαξη υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος σχετιζόμενου με την εσωτερική και εξωτερική τους ασφάλεια, εφόσον όμως ο περιορισμός αυτός είναι αναγκαίος και αναλογικός ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Είναι σαφές επ' αυτού η νομολογία του ΔΕΕ και όλως συσταλτική εν σχέσει με τη δυνατότητα συγκρότησης δικαιολογητικών σχημάτων για την τυχόν αθέτηση της υποχρέωσης αποτελεσματικής εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης⁴¹.

Εισαγγελέα Bobek της 25ης Ιουλίου 2018, σκ. 119.

³⁶ ΔΕΕ [2010], Υπόθεση C-518/07, *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, ό.π., σκ. 50-51, ΔΕΕ [2021], Υπόθεση C-718/18, (ECLI:EU:C:2021:20), *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Pitruzzella της 14ης Ιανουαρίου 2021, σκ. 131.

³⁷ Οδηγία (ΕΕ) 2018/1972 της 11ης Δεκεμβρίου 2018 για τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Κώδικα Ηλεκτρονικών Επικοινωνιών (Αναδιτύπωση) [Επίσημη Εφημερίδα L 321/36 της 17.12.2018] αιτ. σκ. 34.

³⁸ ΔΕΕ [2015], Υπόθεση C-85/14, (ECLI:EU:C:2015:610) *KPN BV v. Autoriteit Consument en Markt (ACM)*, απόφαση της 17ης Σεπτεμβρίου 2015, σκ. 53.

³⁹ Πρβλ. ΔΕΕ [2021], Υπόθεση C-718/18, *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, ό.π., σκ. 118.

⁴⁰ Βλ. συναφώς ΔΕΕ [2012], Υπόθεση C-591/10, (ECLI:EU:C:2012:9), *Littlewoods Retail Ltd and others κατά Her Majesty's Commissioners of Revenue and Customs*, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Trstenjak της 12ης Ιανουαρίου 2012, σκ. 23-26.

⁴¹ ΔΕΕ [2020], Υπόθεση C-623/17 (ECLI:EU:C:2020:790), *Privacy International κατά Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs και λοιποί*, απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 2020, σκ. 44. Για την εν γένει αρχή της υπεροχής (προτεραιότητα εφαρμογής) του ενωσιακού δικαίου βλ. με περαιτέρω παραπομπές τις διεξοδικές αναπτύξεις: Α. Μεταξά, *Σκέψεις για την ποιοτική ιδιαιτερότητα της ενωσιακής έννομης τάξης, constitutionalism.gr* 16.11.2016, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 11.02.2024)· και στη βασική σχετική μονογραφία του ιδίου, *Η ποιοτική ιδιαιτερότητα της ενωσιακής έννομης τάξης: Αλληλένθεση, κρίση, εξαίρεση*, 2020.

V. ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Στην Ελλάδα με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, προβλέφθηκαν πέντε Ανεξάρτητες Αρχές⁴². Οι Αρχές αυτές προβλέπονται σε επιμέρους συνταγματικές διατάξεις (άρθρα 9Α, 15 παρ. 2, 19 παρ. 2, 103, παρ. 7 και 103, παρ. 9 Σ.)⁴³, ενώ λειτουργούν βάσει λεπτομερών ρυθμίσεων που περιλαμβάνονται σε εκτελεστικούς του Συντάγματος νόμους⁴⁴. Η προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία των μελών τους προβλέπεται στο άρθρο 101Α του Συντάγματος⁴⁵.

Επιπλέον, άλλες Ανεξάρτητες Αρχές ιδρύθηκαν και λειτουργούν κατά ρητή πρόβλεψη διατάξεων του παραγώγου δικαίου της ΕΕ. Έτσι, λ.χ. η Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας (ΡΑΕ, νυν Ρυθμιστική Αρχή Αποβλήτων, Ενέργειας και Υδάτων – ΡΑΑΕΥ) συστάθηκε με τον ν. 2773/1999, με τις διατάξεις του οποίου ενσωματώθηκαν στο εθνικό δίκαιο οι ενωσιακές Οδηγίες για την εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου⁴⁶. Πρόκειται για Αρχή κατά κύριο λόγο επιφορτισμένη με την εποπτεία της εγχώριας αγοράς ενέργειας στο πλαίσιο απελευθέρωσής της. Ομοίως, η Επιτροπή Ανταγωνισμού έχει ως αποστολή, παράλληλα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την επιβολή και αποτελεσματική εφαρμογή εντός της ελληνικής έννομης τάξης των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ –διατάξεων δηλαδή αναγκαστικού δικαίου⁴⁷.

⁴² Αυτές είναι: 1) η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, άρθρο 9Α Σ., 2) το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης, άρθρο 15, παρ. 2 Σ., 3) η Ανεξάρτητη Αρχή που διασφαλίζει το απόρρητο των επιστολών και της ελεύθερης ανταπόκρισης ή επικοινωνίας (ΑΔΑΕ), άρθρο 19, παρ. 2, 4) το Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ), άρθρο 103, παρ. 7 Σ. και 5) ο Συνήγορος του Πολίτη, 103, παρ. 9. Σ. Πρβλ. Αικ. Ηλιάδου, «Η σημασία και οι συνέπειες της κατοχύρωσης Ανεξάρτητων Αρχών στο νέο Σύνταγμα», σε: Δ.Θ. Τσάτσος/Ευ. Βενιζέλος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το νέο Σύνταγμα. Πρακτικά συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/1986/2001*, 2001, σελ. 387· Θ. Φορτσάκη, «Οι Ανεξάρτητες Αρχές στην πρόσφατη συνταγματική αναθεώρηση», σε: Α. Μακρυδημήτρης/Ο. Ζυγούρα (επιμ.), *Η Διοίκηση και το Σύνταγμα – Η αναθεώρηση του Συντάγματος και η εκτελεστική εξουσία*, 2002, σελ. 127· Ν. Κουλούρη, *Οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές: Τα αλλοδαπά πρότυπα και τα ημεδαπά κακέκτυπα*, ΔιΔικ 5/1993, σελ. 1140· Αν. Μαρίνο, *Οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές στην ελληνική έννομη τάξη*, ΕΔΔΔ 1/2008, σελ. 5· Κ. Χρυσόγονο, *Οι Ανεξάρτητες Αρχές στο σχέδιο της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος*, ΤοΣ 6/2000, σελ. 1170· Γ. Καμίνη, «Οι Ανεξάρτητες Αρχές πέντε χρόνια μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος», σε: Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά την συνταγματική αναθεώρηση του 2001. Αποτίμηση και προτάσεις για μια νέα συνταγματική μεταρρύθμιση*, 2006, σελ. 813-838.

⁴³ Η. Μαυρομούστακου, *Οι διαδρομές από την αμφισβήτηση στην καθολική αποδοχή μιας νέας μορφής διοίκησης: οι ελληνικές ανεξάρτητες αρχές*, ΕφημΔΔ 2/2012· Ι. Καμτσίδου, *Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών και οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές. Παρατηρήσεις στη ΣτΕ 944/1999, ΤοΣ 3/1999*, σελ. 543-553· Χ. Δετσαρίδης, *Οι Ανεξάρτητες Αρχές και η τυπική διάκριση των εξουσιών*, ΔτΑ 2009, σελ. 99· Τ. Κ. Βιδάλης, *Τυπική ή ουσιαστική διάκριση των λειτουργιών. Το θεμέλιο των Ανεξάρτητων Αρχών στο πολίτευμα*, ΤοΣ 5/2003, σελ. 825-838.

⁴⁴ Ε. Πρεβεδούρου, *Οι Ανεξάρτητες Αρχές*, prevedourou.gr 19.06.2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.02.2024).

⁴⁵ Ευ. Βενιζέλος, *Οι ανεξάρτητες αρχές μεταξύ θεωρίας και πράξης – Από την αναθεώρηση του 2001 στις προκλήσεις της περιόδου 2022-2023*, Ομιλία στο συνέδριο με θέμα: Συνταγματικά κατοχυρωμένες Ανεξάρτητες Αρχές: Η συμβολή τους σε ένα ευρωπαϊκό δημοκρατικό κράτος δικαίου, evenizelos.gr 02.11.2023, διαθέσιμο στο [link](#)· Idem, «Οι Ανεξάρτητες Αρχές μεταξύ θεσμικών εγγυήσεων και πολιτικών προκλήσεων», σε: Ν. Φραγκάκης (επιμ.), *Οι Ανεξάρτητες Αρχές στη σύγχρονη δημοκρατία*, 2008, σελ. 479-480.

⁴⁶ Βλ. (τις πλέον καταργηθείσες) Οδηγία 2003/54/ΕΚ, της 26ης Ιουνίου 2003, σχετικά με τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας και την κατάργηση της Οδηγίας 96/92/ΕΚ – Δηλώσεις σχετικά με τις δραστηριότητες παροπλισμού και διαχείρισης των αποβλήτων, άρθρο 23 και αιτ. σκ. 15, και Οδηγία 2003/55/ΕΚ, της 26ης Ιουνίου 2003, σχετικά με τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά φυσικού αερίου και την κατάργηση της Οδηγίας 98/30/ΕΚ, άρθρο 25, αιτ. σκ. 12-16.

⁴⁷ Οδηγία (ΕΕ) 2019/1, της 11ης Δεκεμβρίου 2018 για την παροχή αρμοδιοτήτων στις αρχές ανταγωνισμού των κρα-

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις παράλληλης ή και συμπληρωματικής συνταγματικής και ενωσιακής κατοχύρωσης και ρύθμισης αρμοδιοτήτων ορισμένων Αρχών. Λ.χ. η προβλεπόμενη από το άρθρο 9Α του Συντάγματος Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (στο εξής «Αρχή Προστασίας Δεδομένων»), συστάθηκε αρχικά με τον ν. 2472/1997 σε εκπλήρωση ενωσιακής υποχρέωσης (συγκεκριμένα με σκοπό την ενσωμάτωση στο εσωτερικό δίκαιο της Οδηγίας 95/46/ΕΚ⁴⁸), ενώ είναι πλέον επιφορτισμένη με την ορθή εφαρμογή στη χώρα μας του ευρωπαϊκού Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων⁴⁹. Είναι επιφορτισμένη συνεπώς με την προστασία του θεμελιώδους δικαιώματος της προστασίας των προσωπικών δεδομένων, το οποίο προβλέπεται σήμερα τόσο στο άρθρο 9Α του Συντάγματος, όσο και στα άρθρα 8 παράγραφος 1 του Χάρτη και 16 παράγραφος 1 της ΣΛΕΕ και του οποίου κομβική και διασφαλιστική παράμετρο αποτελεί η σύσταση εθνικών εποπτικών αρχών, εξουσιοδοτημένων να εκτελούν τα καθήκοντά τους με πλήρη ανεξαρτησία⁵⁰.

Έτσι, παρά την «ταυτόχρονη» πλέον πρόβλεψη της Αρχής Προστασίας Δεδομένων και στο Σύστημα και στο ενωσιακό δίκαιο, η προγενέστερη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος της προστασίας προσωπικών δεδομένων στην ενωσιακή έννομη τάξη, αφενός μεν ως άρρηκτα συνδεδεμένου με την προστασία της προσωπικότητας και της ιδιωτικής ζωής, αφετέρου δε και ως αυτοτελούς δικαιώματος, μαρτυρά ότι το έναυσμα για την εισαγωγή του άρθρου 9Α από τον συνταγματικό νομοθέτη δόθηκε από το δίκαιο της ΕΕ⁵¹. Ορθά ο Ευάγγελος Βενιζέλος, γενικός εισηγητής της αναθεώρησης του Συντάγματος του 2001, υπενθύμισε προσφάτως ότι ο αναθεωρητικός νομοθέτης επέλεξε να θεσπίσει τις εν λόγω Ανεξάρτητες Αρχές «διότι οι ανεξάρτητες αρχές είχαν ήδη προ πολλού εισαχθεί στην έννομη τάξη με αναγωγή σε υπέρτερης νομικής ισχύος κανόνες του Δικαίου της ΕΕ και ως εκ τούτου το εθνικό σύστημα κανόνων υπέρτερης ισχύος, που είναι το Σύνταγμα, είχε παραμείνει πίσω» δημιουργώντας έτσι ένα σχήμα «θεσμικής ασυμμετρίας»⁵².

Εν πολλοίς, η συνταγματική κατοχύρωση των Ανεξάρτητων Αρχών στην αναθεώρηση του 2001 κατέστη επιβεβλημένη για τον εκσυγχρονισμό του Συντάγματος, έτσι ώστε να συμβαδίζει με το ενωσιακό δίκαιο, καθώς ένα συνταγματικό κείμενο, το οποίο θα παρέμενε «σιωπηλό» ως προς αυτές τις εξελίξεις, θα κινδύνευε να χαρακτηριστεί ελλιπές ή και αναχρονιστικό. Παράλληλα, με την παρέμβαση αυτή, ο συνταγματικός νομοθέτης επιλύει με απλό κι αναντίλεκτο τρόπο την ενδεχόμενη σύγκρουση μεταξύ, αφενός συνταγματικών αξιών-εθνικής ταυτότητας και αφετέρου ενωσιακών επιταγών.

τών μελών ώστε να επιβάλλουν αποτελεσματικότερα τους κανόνες και για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς, αιτ. σκ. 1-2· Αλκ. Ψάρρας, *Ανεξάρτητες Ρυθμιστικές Αρχές και Επιτροπή Ανταγωνισμού*, ΘΠΔΔ 8-9/2020, σελ. 685.

⁴⁸ Οδηγία 95/46/ΕΚ της 24ης Οκτωβρίου 1995 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών, άρθρο 28.

⁴⁹ Κανονισμός (ΕΕ) αρ. 2016/679, της 27ης Απριλίου 2016, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων), άρθρα 4 (16) και 51-59.

⁵⁰ Βλ. Κανονισμός (ΕΕ) αρ. 2016/679, *ibidem*, αιτ. σκέψη 1 και 117.

⁵¹ Πρβλ. Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 9Α», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα κατ' άρθρο ερμηνεία*, ηλεκτρ. έκδ., 2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.02.2024), σκ. 2-6.

⁵² Ευ. Βενιζέλος, *Οι ανεξάρτητες αρχές μεταξύ θεωρίας και πράξης*, ό.π.

Αυτή η κανονιστική ώσμωση μπορεί να ενταχθεί και ερμηνευθεί στο πλαίσιο ευρύτερων επισημονικών θεωρητικών επεξεργασιών για τον εξευρωπαϊσμό και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, οι οποίες πραγματεύονται τους μηχανισμούς επίδρασης που ασκείται στα κράτη μέλη προκειμένου να εναρμονίσουν τις εθνικές τους πολιτικές με τις ενωσιακές⁵³, παράλληλα δε ερευνούν τους τρόπους με τους οποίους η ΕΕ επηρεάζει την εκάστοτε διοικητική δομή εντός των κρατών μελών⁵⁴.

Τέλος, σημαντικό είναι να εξετάσουμε εάν η δράση και η λειτουργία των Ανεξάρτητων εκείνων εποπτικών Αρχών οι οποίες έχουν ως αποστολή αμιγώς τη θωράκιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και οι οποίες δεν προβλέπονται ρητώς στο παράγωγο δίκαιο της Ένωσης, παρουσιάζει εντούτοις επαρκή σύνδεσμο με το δίκαιο της Ένωσης. Οι Αρχές αυτές, οι οποίες είτε κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα (λ.χ. η Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών – ΑΔΑΕ⁵⁵ και ο Συνήγορος του Πολίτη⁵⁶), είτε προβλέπονται μόνο σε απλές νομοθετικές διατάξεις τη (λ.χ. η Εθνική Αρχή Διαφάνειας – ΕΑΔ)⁵⁷, ελέγχουν και διαφυλάττουν την αποτελεσματική προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων σ' ένα ευρύτατο φάσμα δραστηριοτήτων της ζωής των πολιτών έναντι ποικίλων πηγών πολύπλευρης διακινδύνευσης. Στο παρόν στάδιο εξέλιξης του ενωσιακού δικαίου, πλείστες από αυτές εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και στους κανόνες της εσωτερικής αγοράς. Συνεπώς, χωρίς να θίγεται η θεσμική αυτοτέλεια των κρατών μελών, είναι σαφές ότι η λειτουργία των Αρχών αυτών έλκει σε εφαρμογή τις γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης και τις διατάξεις του Χάρτη.

Οι ως άνω παρατηρήσεις οδηγούν σε δυο επιμέρους ενδιάμεσα συμπεράσματα. Πρώτον, η συνταγματική κατοχύρωση Ανεξάρτητων Αρχών δεν αποκλείει την ενωσιακή τους πρόβλεψη και το αντίστροφο. Αντίθετα μάλιστα, η συνταγματική τους κατοχύρωση συνιστά μάλλον μια αναπόφευκτη εξέλιξη ενόψει του δυναμικού χαρακτήρα της ενωσιακής έννομης τάξης και της θεσμικής ακτινοβολίας, αλλά και *stricto sensu* νομικής δεσμευτικότητας του δικαιοκρατικού υποβάθρου της Ένωσης ως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 ΣΕΕ⁵⁸. Δεύτερον, η θέσπιση των Ανεξάρτητων Αρχών είναι αρρήκτως συνδεδεμένη με το ενωσιακό δίκαιο, ακόμη και όταν αυτή δεν προβλέπεται ρητώς στο ίδιο, επειδή εν πολλοίς υπαγορεύεται από τις ανάγκες και νομικές υποχρεώσεις που προκύπτουν από έτερες διατάξεις αναγκαστικού δικαίου της Ένωσης. Η εγγύηση μιας λειτουργικής πραγματικής εσωτερικής αγοράς, στο πλαίσιο της οποίας επιδιώκεται ο ελεύθερος θεμιτός ανταγωνισμός καθώς και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και αξιών, συνυφαίνεται άμεσα με τις Ανεξάρτητες Αρχές ως μια θεσμική μορφή ελέγχου της διακυβέρνησης. Εξάλλου, όπως συνάγεται από πρόσφατο ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με το κράτος

⁵³ T. A. Börzel/T. Risse, *When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change*, European Integration online Papers (vol. 4) 15/2000.

⁵⁴ Αναφορές σχετικών θεωρητικών προσεγγίσεων σε B. Rangoni/M. Thatcher, *National de-delegation in multi-level settings: Independent regulatory agencies in Europe*, Governance (vol. 36) 1/2022.

⁵⁵ Άρθρο 19 παρ. 2 Σ., και Ν. 3115/2003 (ΦΕΚ Α' 47/27.02.2003) «Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών».

⁵⁶ Άρθρο 103 παρ. 9 Σ., και Ν. 3094/2003 (ΦΕΚ Α' 10/22.01.2003) «Συνήγορος του Πολίτη και άλλες διατάξεις».

⁵⁷ Ν. 4622/2019 (ΦΕΚ Α' 133/07.08.2019) «Επιτελικό Κράτος: οργάνωση, λειτουργία και διαφάνεια της Κυβέρνησης, των κυβερνητικών οργάνων και της κεντρικής δημόσιας διοίκησης», άρθρο 82.

⁵⁸ B. Rangoni/M. Thatcher, *National de-delegation in multi-level settings*, ό.π.

δικαίου στη χώρα μας⁵⁹, με το οποίο εκφράζεται ανησυχία για την εν τοις πράγμασι διασφάλιση της αυτονομίας και ανεξαρτησίας δράσης των Ανεξάρτητων ρυθμιστικών και εποπτικών Αρχών (με ρητές αναφορές στον ΕΣΡ, την ΑΔΑΕ, την ΑΠΔ, στον Συνήγορο του Πολίτη και την ΑΕΔ), ο ενωσιακός συν-νομοθέτης θεωρεί ότι οι παρεμβάσεις της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας σε Ανεξάρτητες Αρχές (είτε προβλέπονται ρητώς από το ενωσιακό δίκαιο είτε όχι) προσκρούουν σε θεμελιώδεις αρχές του ενωσιακού κεκτημένου και δη στην αρχή του κράτους δικαίου, η οποία αποτελεί βασική αξία της Ένωσης απορρέουσα, κατά τα ανωτέρω, από το άρθρο 2 ΣΕΕ⁶⁰.

VI. ΕΠΙΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ

Η ίδρυση και λειτουργία Ανεξάρτητων Αρχών συνιστά σήμερα ένα συγκροτημένο ενωσιακό θεσμικό παράδειγμα, άμεσα συνυφασμένο με τον εκσυγχρονισμό της Διοίκησης, την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την απελευθέρωση σημαντικών τομέων της αγοράς και με την πρόβλεψη θεσμικών αντιβάρων ικανών να αντισταθμίσουν τον κίνδυνο καταχρηστικής άσκησης της κρατικής εξουσίας. Η διασφάλιση της ύπαρξης Ανεξάρτητων Αρχών και της ανεξαρτησίας τους, είτε αυτές ιδρύονται κατά ρητή επιταγή του ενωσιακού δικαίου είτε όχι, αποτελεί βασικό μέλημα του ενωσιακού νομοθέτη και δικαστή, προς όφελος της εύρυθμης λειτουργίας της φιλελεύθερης δημοκρατίας, της αρχής του κράτους δικαίου καθώς και της διασφάλισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ενωσιακού πολίτη.

Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η θεώρηση της Ένωσης ως «Ένωσης Δικαίου», αλλά και ο αξιακός πυρήνας της Ένωσης ως αυτός θεμελιώνεται στο άρθρο 2 ΣΕΕ δεν συνιστούν για το ευρωπαϊκό συνταγματικό πρότυπο και την επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου λέξεις, όρους και έννοιες στερούμενες κανονιστικής επενέργειας και, συνεπώς, νομικής δεσμευτικότητας. Τούτου δοθέντος, η υπόσταση νησίδων αντιβάρων με θεσμική αρμοδιότητα εμπίπτουσα στην κανονιστική πραγμάτωση των προαναφερθέντων, όπως είναι κατεξοχήν οι Ανεξάρτητες Αρχές, καθώς και η θωράκιση της ανεξαρτησίας τους ανάγεται απευθείας στο ενωσιακό δίκαιο. Το παράδειγμα διακυβέρνησης στη βάση της αποτελεσματικής λειτουργίας Ανεξαρτήτων Αρχών συνυφαίνεται με τις ίδιες τις θεμελιώδεις ενωσιακές αξίες και εμπίπτει σήμερα πλέον σε μια κοινή ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα⁶¹. □

⁵⁹ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο [2024], «Το κράτος δικαίου και η ελευθερία των μέσων ενημέρωσης στην Ελλάδα», Ψήφισμα (2024/2502(RSP)), της 7ης Φεβρουαρίου 2024.

⁶⁰ Πρβλ. συναφώς ΔΕΕ [2021], Υπόθεση C-718/18, *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, ό.π., σκ. 116.

⁶¹ J. P. Olsen, *The many faces of Europeanization*, *Journal of Common Market Studies* (vol. 40) 5/2002, σελ. 2002· Ι. Γεράσιμος, *Η σχέση της εθνικής και της ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη*, 2022.

ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965: ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΜΙΑΣ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Γεώργιος Θ. Ζώης

Δρ. Συνταγματικού Δικαίου
ΕΚΠΑ

Μεταδιδακτορικός

Ερευνητής

Τμ. Δημόσιας Διοίκησης

Παντείου Πανεπιστημίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με τον όρο Ιουλιανά περιγράφεται στη σύγχρονη ελληνική ιστορία η συνταγματική και πολιτική κρίση που ακολούθησε την αποπομπή της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου 1965 από τον τότε βασιλιά Κωνσταντίνο. Εκτός από πολιτική κρίση, τα Ιουλιανά αποτέλεσαν και τη μεγαλύτερη κοινωνική έκρηξη της μετεμφυλιακής περιόδου, διότι οδήγησε σε συνειδητοποίηση και μετασχηματισμό της κοινωνίας, αλλά και της πολιτικής και συνταγματικής τάξης. Ωστόσο, η σημαντικότερη συνέπεια ήταν η συνειδητοποίηση ότι ο θεσμός της μοναρχίας και οι σχέσεις εξουσίας που συνδέονταν μαζί του ήταν ασύμβατα με την ομαλή εξέλιξη της ελληνικής δημοκρατίας. Συνεπώς, η κρίση του Ιουλίου 1965 έκρινε την τύχη της μοναρχίας στην Ελλάδα και, μαζί με την εμπειρία της επταετούς δικτατορίας, καθόρισαν την πορεία που οδήγησε στην καθιέρωση του σημερινού συνταγματικού πλαισίου.

ABSTRACT

The term Iouliana is used in modern Greek history to describe the constitutional and political crisis that followed the dismissal of the government of Georgios Papandreou on 15 July 1965 by the then King Constantine. Apart from being a political crisis, the crisis of July 1965 was also the most significant social outburst of the post-civil war period, because it led to the realization and transformation of society, as well as of the political and constitutional order. However, the most important consequence was the realization that the institution of monarchy and the power relations associated with it were incompatible with the

smooth development of Greek democracy. Consequently, the crisis of July 1965 helped to determine the fate of the monarchy in Greece, and together with the experience of the seven-year dictatorship they determined the course that led to the establishment of the present constitutional framework.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κρίση του Ιουλίου 1965, γνωστότερη και ως Ιουλιανά, υπήρξε αναμφίβολα μία από τις σημαντικότερες στιγμές της νεότερης πολιτικής ιστορίας της χώρας, καθώς αποτέλεσε το αποκορύφωμα μιας σειράς διεργασιών που συνέβαλαν αποφασιστικά στην κατοπινή εξέλιξη των πολιτικών θεσμών¹. Οι διεργασίες αυτές είχαν ξεκινήσει από το 1961, έτος που σημαδεύτηκε από το αμφιλεγόμενο αποτέλεσμα των εκλογών που διεξήχθησαν στις 29 Οκτωβρίου, το οποίο ανέδειξε στην πρώτη θέση την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) του Κωνσταντίνου Καραμανλή και αμφισβητήθηκε έντονα από την αντιπολίτευση της νεοϊδρυθείσας –τότε– Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ) και της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ). Η αμφισβήτηση της γνησιότητας του αποτελέσματος οδήγησε τους ηγέτες της Ενώσεως Κέντρου, Γεώργιο Παπανδρέου και Σοφοκλή Βενιζέλο, στην έναρξη του λεγόμενου «ανένδοτου» αγώνα κατά της κυβέρνησης Καραμανλή. Μετά από μια δραματική διετία έντονων αγώνων, διαξιφισμών και εντάσεων, κατά την οποία δεν έλειψαν και ενέργειες πολιτικής βίας (με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη το 1963 από παρακρατικούς της Δεξιάς, με την κάλυψη των επίσημων αρχών), το 1964 τερματίστηκε η πολιτική κυριαρχία της συντηρητικής παράταξης. Ωστόσο, η νέα κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου έπεσε θύμα των εσωκομματικών ανταγωνισμών, καθώς και των παρεμβάσεων των ανακτόρων και των εξωθεσμικών παραγόντων που οδήγησαν στην πολιτική και συνταγματική κρίση των Ιουλιανών. Η εξέταση των γεγονότων αυτών είναι κρίσιμη για την κατανόηση της λειτουργίας των ισχυόντων σήμερα πολιτικών θεσμών και των επιλογών του αναθεωρητικού (στην πραγματικότητα συντακτικού) νομοθέτη του 1975.

II. ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950 ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΑΝΕΝΔΟΤΟ ΑΓΩΝΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1964

1. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1952-1961

Πριν από την εξέταση των δραματικών γεγονότων του Ιουλίου 1965, κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη αποτίμηση των γεγονότων που είχαν προηγηθεί τη δεκαετία του 1950. Μετά από μία σύντομη «παρένθεση» κεντρώων κυβερνήσεων κατά την περίοδο 1950-1952 (δηλαδή αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου), οπότε και ψηφίστηκε το Σύνταγμα του 1952², στις εκλογές της 16ης Νοεμβρίου 1952 επικράτησε, εξασφαλίζοντας ευρύτατη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, το νέο συντηρητικό κόμμα Ελληνικός Συναγερμός, το οποίο είχε ιδρυθεί από τον στρατάρ-

¹ Βλ. Ν. Παπασύρου, «Από τον Ανένδοτο στα Ιουλιανά», σε: *Οι περιπέτειες του ελληνικού κοινοβουλευτισμού*, 2023, σελ. 35 επ.

² ΦΕΚ 2/Α'/2.1.1952.

χη Αλέξανδρο Παπάγο. Η νίκη του Παπάγου, που οφειλόταν αφενός στο εκλογικό σύστημα του πλειοψηφικού³, το οποίο εφαρμόστηκε στις εκλογές εκείνες και αφετέρου στην υποστήριξη του Αμερικανικού παράγοντα⁴, αλλά και του Τύπου (ακόμη και μέρους του κεντρώου), εγκαινίασε μια περίοδο πολιτικής κυριαρχίας της Δεξιάς στη χώρα⁵. Ο κατακερματισμός των κεντρώων πολιτικών δυνάμεων, η αμερικανική υποστήριξη και η αδιαμφισβήτητη ισχύς των ανακτόρων που προέβαιναν σε ανοιχτές πολιτικές παρεμβάσεις είχαν καλλιεργήσει το έδαφος για την ανάπτυξη ενός πνιγηρού κλίματος, το οποίο είχαν ευνοήσει τόσο η πρόσφατη εμφύλια σύγκρουση, όσο και η κορύφωση του ψυχρού πολέμου. Από την άποψη αυτή, οι κεντρώες (παλαιές βενιζελικές δυνάμεις) δεν είχαν πολλά περιθώρια ελιγμών και αμφισβήτησης της κυρίαρχης πολιτικής, καθώς ήδη πριν από τον πόλεμο, μετά την καταστολή του κινήματος του 1935, είχαν απωλέσει τα ερείσματά τους στον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος ελεγχόταν πλήρως από τα φιλομοναρχικά στοιχεία που ενισχύονταν και από τη δράση παρακρατικών παραγόντων.

Ένα γεγονός που δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο, καθώς αποτυπώνει την κρατούσα νοοτροπία των ανακτόρων καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 και μέχρι το πραξικόπημα του 1967, ήταν η διαδοχή του αποβιώσαντος στις 5 Οκτωβρίου 1955 πρωθυπουργού, Αλέξανδρου Παπάγου. Πιο συγκεκριμένα, αν και ο Παπάγος λίγο πριν από τον θάνατό του είχε ορίσει ως αναπληρωτή Πρωθυπουργό τον Στέφανο Στεφανόπουλο⁶, ο βασιλιάς Παύλος αποφάσισε να

³ Ν. 2228/1952 «Περὶ καταργήσεως τῶν περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν διὰ τοῦ ἀναλογικοῦ συστήματος διατάξεων τοῦ κωδικοποιημένου Νόμου 5493 τοῦ 1932 (Β. Διάταγμα τῆς 9/9 Αὐγούστου 1951) καὶ ἐπαναφορᾶς τοῦ πλειοψηφικοῦ συστήματος» (ΦΕΚ 277/Α'/6.10.1952).

⁴ Η αμερικανική παρέμβαση στην ελληνική πολιτική ζωή ξεκινά μετά τη διαπίστωση της αδυναμίας των Βρετανών να ελέγξουν την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα από την έναρξη των εμφύλιων συγκρούσεων το 1946 και μετά. Η παρέμβαση αυτή επισημοποιήθηκε στις 12 Μαρτίου 1947, όταν ο Πρόεδρος των ΗΠΑ Harry Truman δήλωσε ενώπιον του Κογκρέσου ότι οι ΗΠΑ θα υποστήριζαν την Ελλάδα και την Τουρκία οικονομικά και στρατιωτικά για να αποτρέψουν πιθανή σοβιετική διείσδυση. Για τον ρόλο του αμερικανικού παράγοντα στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1950 βλ. ενδεικτικά Α. Παπαχελά, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας, Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, 1997 σελ. 17 επ.· Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, 1974, σελ. 100 επ. και 119 επ.· και J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 2η έκδ., 1974, σελ. 406 επ.

⁵ Στις εκλογές της 16.11.1952 το κόμμα του Αλέξανδρου Παπάγου θριάμβευσε συγκεντρώνοντας χάρη και στο πλειοψηφικό σύστημα μια τεράστια κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ειδικότερα, το αποτέλεσμα διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Ελληνικός Συναγερμός	Αλέξανδρος Παπάγος	49,22 %	247
Ένωσις Κομμάτων Ε.Π.Ε.Κ. – Φιλελευθέρων	Νικόλαος Πλαστήρας –Σοφοκλής Βενιζέλος	34,22 %	51
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	Ιωάννης Πασαλίδης	9,55 %	0
Συνδυασμοί ανεξάρτητων	-	3,57 %	2
Λοιποί	-	3,44 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, 2001, σελ. 159 επ.

⁶ Οι πολιτικοί σύμβουλοι του Παπάγου είχαν προτείνει στον βαριά ασθενή πρωθυπουργό να αρνηθεί να υποβάλει την παραίτησή του, όπως είχε ζητήσει ο βασιλιάς την 1η Οκτωβρίου 1955, προωθώντας συγχρόνως, σύμφωνα με το άρθρο 76 του Συντάγματος του 1952 και το σχετικό ΦΕΚ 268/Α'/3.10.1955, τον διορισμό ως «προσωρινού αναπληρωτή πρωθυπουργού» του Στέφανου Στεφανόπουλου. Στην περίπτωση αυτή, η κυβέρνηση θα παρέμενε στην

διορίσει νέα κυβέρνηση υπό την προεδρία, όχι του Στεφανόπουλου, αλλά του έως τότε υπουργού δημοσίων έργων και βουλευτή Σερρών Κωνσταντίνου Καραμανλή⁷, ο οποίος απολάμβανε υψηλής δημοτικότητας. Απέναντι στη βασιλική αυτή πρωτοβουλία δεν εκδηλώθηκαν έντονες αντιδράσεις, με εξαίρεση την τοποθέτηση του Γεωργίου Παπανδρέου στη Βουλή, ο οποίος κατήγγειλε τον διορισμό του Καραμανλή και τον παρεμβατικό ρόλο του Στέμματος στο εσωτερικό των κομμάτων μέσω της επιβολής ηγεσιών, κάτι το οποίο δεν μπορούσε να συμβαδίσει με τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς⁸.

Ο Καραμανλής, αφού σχημάτισε κυβέρνηση και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, προχώρησε σε μια σειρά ενεργειών, προκειμένου να σταθεροποιήσει τη θέση του στην κυβέρνηση και την παράταξή του· έτσι, λίγους μήνες μετά την ανάδειξή του στην πρωθυπουργία, την 4η Ιανουαρίου 1956, διέλυσε το κόμμα του Ελληνικού Συναγερμού και ανακοίνωσε την ίδρυση νέου πολιτικού φορέα, της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (ΕΡΕ), κάνοντας λόγο για «υπέρβαση» του παλαιού εθνικού διχασμού μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών⁹, με τη δικαιολογία –μεταξύ άλλων– της ένταξης στο νέο κόμμα πρώην στελεχών του Κόμματος Φιλελευθέρων, όπως ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο Γρηγόριος Κασιμάτης κ.ά· είχε προηγηθεί στις 25 Νοεμβρίου 1955 η κατάθεση στη Βουλή νέου εκλογικού νομοσχεδίου που επρόκειτο να αντικαταστήσει το έως τότε ισχύον πλειοψηφικό σύστημα. Το νέο εκλογικό σύστημα χαρακτηρίστηκε «πλειοψηφικό με περιορισμένη εκπροσώπηση της μειοψηφίας» ή «τριφασικό» σύστημα¹⁰ και υιοθετήθηκε ως νόμος του κράτους τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους¹¹. Στις εκλογές που ακολούθησαν, στις 19 Φεβρουαρίου 1956¹², φάνηκε η στρεβλωτική λειτουργία του «τριφασικού» συστήματος, το οποίο δικαίως κατηγορήθηκε από τον Αλέξανδρο Σβώλο ως αντισυνταγματικό λόγω της διαφορετικής αντιμετώπισης των εκλογικών περιφερειών, καθώς η ΕΡΕ υπό τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, αν και ήρθε δεύτερη με ποσοστό 47,38% των ψήφων, κέρδισε άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία 165 εδρών (σε σύνολο 300), ενώ ο αντιπολιτευόμενος συνασπισμός υπό τον Γεώργιο

εξουσία χωρίς να απαιτείται η διεξαγωγή εκλογών.

⁷ Βλ. το σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας Η Καθημερινή της 6ης.10.1955: «Δι' αποφασιστικής πρωτοβουλίας του, εκδηλωθείσης την έσπεραν χθές, ό Βασιλεύς έδωσε λύσιν είς την δημιουργηθείσαν μετά τόν θάνατο τοῦ Στρατάρχου Παπάγου, χαώδη πολιτικήν κατάστασιν. Καλέσας ό Άναξ την 8.30' μ.μ. χθές τόν κ. Κων. Καραμανλήν, έδωσεν είς αυτόν την έντολή τοῦ σχηματισμοῦ τῆς νέας Κυβερνήσεως. Ή βασιλική έντολή συνοδεύεται καί από άνοικτην έξουσιοδότησιν διαλύσεως τῆς Βουλῆς είς περίπτωσιν κατά την όποϊαν αύτη δέν ήθελε παράσχει ψήφον έμπιστοσύνης είς την νέαν Κυβέρνησιν, ή όποϊα θά όρκισθῇ σήμεραν».

⁸ Βλ. Α. Παντελή/Στ. Κουτσομπίνα/Τρ. Γεροζήση, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, τ. Β' 1924-1974, 1993, σελ. 855.

⁹ Στην ιδρυτική διακήρυξη της ΕΡΕ αναφέρεται ότι: «αί δύο μεγάλοι πολιτικάι παρατάξεις αίτινες προέκυψαν από τόν διχασμόν τοῦ 1915 έτερμάτισαν από μακροῦ χρόνου την άποστολήν των».

¹⁰ Το εκλογικό αυτό σύστημα ονομάστηκε «τριφασικό», διότι συνδύαζε στοιχεία πλειοψηφικού και αναλογικής, καθώς προέβλεπε την κατανομή των εδρών με πλειοψηφικό σύστημα σε περιφέρειες που εξέλεγαν έως τρεις βουλευτές, πλειοψηφικό με περιορισμένη εκπροσώπηση της μειοψηφίας (δεύτερου κόμματος ή συνασπισμού) σε μεσαίες περιφέρειες, όπου εκλέγονταν τέσσερις έως δέκα βουλευτές και αναλογικό στις μεγάλες εκλογικές περιφέρειες, όπου εκλέγονταν άνω των δέκα βουλευτών (επρόκειτο κυρίως για τα μεγάλα αστικά κέντρα), ενώ για τους στρατιωτικούς και τους δημοσίους υπαλλήλους προβλεπόταν η ίδρυση ξεχωριστών τμημάτων, με τις ψήφους των να προσμετρώνται στην περιφέρεια όπου υπηρετούσαν, και όχι στην περιφέρεια όπου ήταν κανονικά εγγεγραμμένοι. Βλ. ενδεικτικά Γ. Θ. Ζώνη, *Εκλογικά συστήματα και νομολογία του ΑΕΔ*, ΕφημΔΔ 3/2015, σελ. 295-296, υποσημ. 147.

¹¹ Ν. 3457/1955 (ΦΕΚ 340/Α'22.12.1955).

¹² Στις εκλογές του 1956 ψήφισαν για πρώτη φορά και οι Ελληνίδες.

Παπανδρέου με την επωνυμία Δημοκρατική Ένωση¹³, αν και ήρθε πρώτος σε ψήφους λαμβάνοντας ποσοστό 48,15%, εξασφάλισε μόνο 132 έδρες¹⁴. Έτσι επιβεβαιώθηκε και στην κάλπη, έστω και με στρεβλό τρόπο, η επιλογή του βασιλιά στο πρόσωπο του Καραμανλή, ο οποίος, υποβαθμίζοντας τη σημασία της βασιλικής παρέμβασης, υποστήριξε ότι ο βασιλιάς κατά τον διορισμό του απλώς είχε ασκήσει τα «ρυθμιστικά του καθήκοντα», προκειμένου να βρεθεί λύση στο κυβερνητικό πρόβλημα¹⁵. Με τον τρόπο αυτό «νομιμοποιήθηκε» η βασιλική παρέμβαση.

Τον Μάιο του 1958 επαναλήφθηκε η εκλογική επιτυχία της ΕΡΕ, αλλά η μεγάλη έκπληξη των εκλογών ήταν η εντυπωσιακή άνοδος της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), η οποία –μόλις εννέα χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου– κατέστη αξιωματική αντιπολίτευση, περιορίζοντας στην τρίτη θέση το Κόμμα Φιλελευθέρων¹⁶. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την ανησυχία, όχι μόνο των Αμερικανών, αλλά και των Ανακτόρων, καθώς και των ακραίων στοιχείων στην κυβερνητική παράταξη, τις ένοπλες δυνάμεις και τους παρακρατικούς μηχανισμούς που δρούσαν με την ανοχή των αρχών.

2. Ο ΑΝΕΝΔΟΤΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ

Η ανησυχία και ο φόβος που προκάλεσε στους κύκλους του πολιτικού και στρατιωτικού κατεστημένου, καθώς και στους Αμερικανούς, το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958 είχαν ως συνέπεια τη θέση σε εφαρμογή ενός επιτελικού σχεδίου για την ανάληψη στρατιωτικής φύσης επιχειρήσεων με τη συνδρομή και άλλων κρατικών αρχών, ιδίως αστυνομικών, αλλά και ακροδεξιών παρακρατικών οργανώσεων. Το σχέδιο αυτό, που είχε καταρτιστεί από την Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ) και είχε λάβει την κωδική ονομασία Σχέδιο Περικλής¹⁷, αποσκοπούσε στην αλλοίωση του

¹³ Η Δημοκρατική Ένωση συσπείρωσε σχεδόν το σύνολο της αντιπολίτευσης και απαρτιζόταν από την Φιλελευθέρη Δημοκρατική Ένωση υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, το Κόμμα Φιλελευθέρων υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζομένου Λαού υπό τον Γεώργιο Καρτάλη, την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά υπό τον Ιωάννη Πασαλίδη, την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου υπό τον Σάββα Παπαπολίτη, το Κόμμα Αγροτών και Εργαζομένων υπό τον Αλέξανδρο Μπαλτατζή και το Λαϊκόν Κόμμα υπό τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη.

¹⁴ Για τις εκλογές και τις αποφάσεις του Εκλογοδικείου που σχετίζονται με το «τριφασικό» βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, 1996, σελ. 70-72 και 84 επ. αντίστοιχα.

¹⁵ Βλ. Α. Παντελή/Στ. Κουτσομπίνα/Τρ. Γεροζήση, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, ό.π., σελ. 857.

¹⁶ Το αποτέλεσμα των εκλογών της 11.05.1958 διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση	Κωνσταντίνος Καραμανλής	41,16 %	171
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	Ιωάννης Πασαλίδης	24,42 %	79
Κόμμα Φιλελευθέρων	Γεώργιος Παπανδρέου – Σοφοκλής Βενιζέλος	20,67 %	36
Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση	Διοικούσα Επιτροπή	10,62 %	10
Ένωση Λαϊκών Κομμάτων	Κωνσταντίνος Τσαλδάρης κ.ά.	2,95 %	4
Λοιποί	-	0,17 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 225 επ.

¹⁷ Για το σχέδιο «Περικλής» βλ. περισσότερα ενδεικτικά σε Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Δ' (1961-

αποτελέσματος των επικείμενων εκλογών υπέρ της κυβερνώσας συντηρητικής παράταξης (ΕΡΕ) και αποκαλύφθηκε όταν πλέον η ΕΡΕ είχε απομακρυνθεί από την εξουσία, στις 23 Φεβρουαρίου 1965 από τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου¹⁸. Εν τω μεταξύ, στον χώρο της κατακερματισμένης κεντρικής αντιπολίτευσης είχαν ξεκινήσει σοβαρές προσπάθειες για τη διαμόρφωση ενιαίου πολιτικού φορέα που θα λειτουργούσε σαν κυματοθραύστης απέναντι σε μία περαιτέρω εκλογική άνοδο της ΕΔΑ και ως δυνάμει κυβερνητική εναλλακτική απέναντι στη συντηρητική παράταξη· οι διεργασίες αυτές οδήγησαν στην ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου¹⁹. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, το Σχέδιο Περικλής έθιγε όχι μόνο την ΕΔΑ, αλλά και τη νέα παράταξη του Κέντρου, όπως αποδείχτηκε και από το αποτέλεσμα των εκλογών της 29ης Οκτωβρίου 1961, των πλέον αμφιλεγόμενων στη μεταπολεμική Ελλάδα, καθώς έμειναν γνωστές ως «εκλογές βίας και νοθείας»²⁰. Ανεξάρτητα, πάντως από το μέγεθος της αλλοίωσης του αποτελέσματος των εκλογών, είναι γεγονός ότι η ωμή παρέμβαση εκ μέρους επίσημων, αλλά και παρακρατικών παραγόντων, η άσκηση πιέσεων και η επίσημη διάκριση των πολιτών σε «εθνικόφρονες» και «μιάσματα» προκάλεσαν την αγανάκτηση ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού που αντιμετωπιζόταν ως πολίτες «β' κατηγορίας», το οποίο συσπειρώθηκε εναντίον της κυβερνητικής παράταξης. Η βάνουση καταπάτηση των –θεμελιωδών για ένα δημοκρατικό κράτος– αρχών της ισότητας και της ισοπολιτείας, που

1964), 1986, σελ. 39 επ.· βλ. επίσης Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 268-272.

¹⁸ Το κείμενο του σχεδίου, καθώς και ορισμένα στοιχεία για την επεξεργασία και την εφαρμογή του παρουσιάστηκαν σε ομιλία του Γ. Παπανδρέου στη Βουλή. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Τ. Β', συνεδρίαση 49η, 1965, σελ. 689 επ.

¹⁹ Η Ένωση Κέντρου ιδρύθηκε από τον Γεώργιο Παπανδρέου με τη συμμετοχή και του Σοφοκλή Βενιζέλου και άλλων πολιτικών αρχηγών στις 19.09.1961, δηλαδή την ημέρα που ορκίστηκε η υπηρεσιακή Κυβέρνηση υπό τον στρατηγό Κωνσταντίνο Δόβα, αρχηγό του Στρατιωτικού Οίκου των Ανακτόρων, που είχε ως αποστολή τη διεξαγωγή των εκλογών της 29.10.1961. Στην Ένωση Κέντρου συμμετείχαν: το Κόμμα Φιλελευθέρων υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου υπό τον Σάββα Παπαπολίτη, Νέα Πολιτική Κίνησης υπό τον Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού υπό τον Στυλιανό Αλλαμανή, η Δημοκρατική Ένωση υπό τον Ηλία Τσιριμώκο, το Κόμμα Αγροτών και Εργαζομένων υπό τον Αλέξανδρο Μπαλτατζή, το Λαϊκόν Κοινωνικόν Κόμμα υπό τον Στέφανο Στεφανόπουλο και το Προοδευτικόν Εργατοτεχνικόν Κόμμα υπό τον Πausανία Κατσώτα.

²⁰ Για τη λεπτομερέστερη καταγραφή της προεκλογικής περιόδου βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, ό.π., σελ. 69-92. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, αλλά ακόμα και την ίδια την ημέρα των εκλογών σημειώθηκαν επεισόδια ιδίως εις βάρος υποστηρικτών της ΕΔΑ, αλλά και υποψηφίων βουλευτών της και –σε μικρότερο βαθμό– εις βάρος υποψηφίων της Ενώσεως Κέντρου. Στα επεισόδια πρωταγωνίστησαν τόσο επίσημα κρατικά όργανα (π.χ. αστυνομικοί), όσο και παρακρατικοί οπαδοί της Δεξιάς. Ενδεικτικά, τρεις ημέρες πριν από τις εκλογές, ο αστυνομικός του 13ου Τμήματος Θεσσαλονίκης, Σπύρος Φιλίππου, πυροβόλησε και σκότωσε εν ψυχρώ στην Επτάλοφο Θεσσαλονίκης τον 24χρονο Στέφανο Βελδεμίρη, επειδή σκορπούσε μαζί με τον σύντροφό του, Μόρφη Στεφούδη, με αυτοκίνητο προκηρύξεις της Αριστεράς. Επίσης, ανήμερα των εκλογών βρέθηκε νεκρός ο στρατιώτης Διονύσης Κερπινιώτης, στέλεχος της Νεολαίας ΕΔΑ Πατρών, στο χωριό Δεμίρι Αρκαδίας, με το επίσημο πόρισμα να κάνει λόγο για «αυτοκτονία», παρά τα εμφανή σημάδια βασανισμού. Βλ. ενδεικτικά ΕΔΑ, *Μαύρη Βίβλος*, 1962, σελ. 67 επ. και 287 επ. Παράλληλα, από τις αρχές του 1961 ο ελεγχόμενος από την ΕΡΕ κρατικός μηχανισμός κινητοποιήθηκε προς την κατεύθυνση της καταστρατήγησης των ρυθμίσεων που αφορούσαν την ψήφο των ετεροδημοτών, μέσω της χορήγησης ψευδών αστυνομικών βεβαιώσεων περί μόνιμης εγκατάστασης πριν από την 01.01.1948, σε συνδυασμό με μία παράλληλη κινητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας, προκειμένου να αποκτήσουν όλα τα στελέχη τους εκλογικά βιβλιάρια· έτσι, για παράδειγμα, παρουσιάστηκε το φαινόμενο 218 χωροφύλακες να δηλώνουν ως μόνιμη κατοικία το ίδιο οίκημα, επί της οδού Ρηγίλλης αρ. 18. Βλ. ενδεικτικά Ένωση Κέντρου, *Μαύρη Βίβλος – Το χρονικό του εκλογικού πραξικοπήματος της 29.10.1961*, σελ. 88 επ.

αποτυπώθηκε στις συνθήκες διεξαγωγής και στο αποτέλεσμα των εκλογών του 1961²¹, οδήγησε στη γέννηση του λαϊκού εκείνου κινήματος που έμεινε γνωστό ως «ανένδοτος αγώνας».

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 29ης Οκτωβρίου 1961 αμφισβητήθηκε ευθέως από τα κόμματα της αντιπολίτευσης (ΕΚ και ΕΔΑ) που το κατήγγειλαν δημόσια και τεκμηριωμένα ως προϊόν βίας και νοθείας, και σε ένδειξη διαμαρτυρίας αρνήθηκαν να προσέλθουν στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής στις 4 Δεκεμβρίου 1961· με τον τρόπο αυτό αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν τη νομιμότητα της Βουλής και της –εκ νέου σχηματισθείσας– κυβέρνησης Καραμανλή²². Από εκείνη τη στιγμή ξεκίνησε ο «ανένδοτος αγώνας», ο οποίος εκτός από κοινοβουλευτική μάχη εξελίχθηκε και με την οργάνωση ανοιχτών λαϊκών συγκεντρώσεων σε ολόκληρη τη χώρα με κύριο ομιλητή τον Γεώργιο Παπανδρέου, γεγονός που συνέβαλε σημαντικά στην αλλαγή του πολιτικού κλίματος, ιδίως στην επαρχία, όπου μεγάλο μέρος των πολιτών ασφυκτιούσε υπό την πίεση του ελεγχόμενου από την ΕΡΕ κρατικού μηχανισμού και –κυρίως– της χωροφυλακής²³. Παράλληλα, οι σχέσεις του Καραμανλή με τα ανάκτορα, και, ειδικά, με τη βασίλισσα Φρειδερίκη, είχαν αρχίσει να διέρχονται περίοδο κρίσης, καθώς η βασιλική οικογένεια ασκούσε πιέσεις οικονομικής φύσεως²⁴ και παρενέβαινε διαρκώς σε πεδία κυβερνητικής πολιτικής (π.χ. με σκοπό τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων²⁵). Σε μία προσπάθεια περιορισμού των βασιλικών παρεμβάσεων, η κυβέρνηση Καραμανλή ανέλαβε την πρωτοβουλία αναθεώρησης του Συντάγματος στις 16 Φεβρουαρίου 1963· επρόκειτο για μία πρόταση που η ίδια η ΕΡΕ ονόμασε «βαθεία τομή» και η οποία αποσκοπούσε στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, και συγκεκριμένα της –πολιτικά υπεύθυνης– κυβέρνησης με ταυτόχρονο (αν και ανομολόγητο) περιορισμό της επιρροής του Στέμματος²⁶. Παρά τη συγκρότηση Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, στην οποία αρνήθηκαν να δηλώσουν συμμετοχή οι βουλευτές της ΕΚ και της ΕΔΑ, στο πλαίσιο της οποίας οι συζητήσεις προχώρησαν με εξαιρετική βραδύτητα, το

²¹ Το αποτέλεσμα των εκλογών της 29.10.1961 διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση	Κωνσταντίνος Καραμανλής	50,81 %	176
Ένωσις Κέντρου - Κόμμα Προοδευτικών	Γεώργιος Παπανδρέου – Σπυρίδων Μαρκεζίνης	33,66 %	1 0 0 (86+14)
Πανδημοκρατικών Αγροτικών Μέτωπον Ελλάδος (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά κ.ά.)	Ιωάννης Πασαλίδης	14,63 %	24
Λοιποί	-	0,90 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 264 επ.

²² Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 293 επ.

²³ Βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Δ', ό.π., σελ. 167 επ.

²⁴ Σχετική είναι η επιστολή που απέστειλε ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής στον βασιλιά Παύλο τον Οκτώβριο του 1962. Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 297.

²⁵ Σε λόγο που απηύθυνε προς τους αξιωματικούς στη Στρατιωτική Λέσχη Θεσσαλονίκης τον Μάρτιο του 1962, ο βασιλιάς Παύλος υπογράμμισε τα εξής: «Εμάς μας έχει ενώσει ο Θεός. Εγώ ανήκω σε σας και σεις μου ανήκετε». Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Δ', ό.π., σελ. 133 επ.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία, 1800-2010*, 2011, σελ. 375 επ.

σχέδιο αναθεώρησης ναυάγησε λόγω της επιτάχυνσης των πολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή.

Στις 22 Μαΐου 1963, ο Γρηγόρης Λαμπράκης, 51 ετών, υφηγητής της ιατρικής, βαλκανιονίκης, ειρηνιστής και ανεξάρτητος βουλευτής της Αριστεράς (είχε εκλεγεί το 1961 ως ανεξάρτητος συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ στη Β' περιφέρεια Πειραιώς), δολοφονήθηκε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης από ακροδεξιά στοιχεία του παρακράτους και του υποκόσμου, με την ανοχή (και γνώση) των επίσημων αρχών²⁷, γεγονός που προκάλεσε ραγδαίες εξελίξεις, αλλά και διεθνείς αντιδράσεις. Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 11 Ιουνίου 1963 ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής εξαναγκάστηκε σε παραίτηση, τερματίζοντας έτσι την οκταετή του διακυβέρνηση· αφορμή της απομάκρυνσης του Καραμανλή, σύμφωνα με το διάγγελμα που απηύθυνε ο βασιλιάς Παύλος, χωρίς την προσυπογραφή²⁸, στάθηκε η διαφωνία του πρωθυπουργού στο ζήτημα της επίσκεψης του βασιλικού ζεύγους στη Βρετανία και η έκκλησή του για αναβολή της λόγω του κινδύνου πρόκλησης επεισοδίων. Παρά το γεγονός ότι ο Καραμανλής, το κόμμα του οποίου διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή, είχε εισηγηθεί στον βασιλιά την προκήρυξη πρόωρων εκλογών, ο Παύλος προτίμησε να προχωρήσει στον διορισμό νέας κυβέρνησης από τις τάξεις της ΕΡΕ. Πάντως, μετά την παραίτησή του, ο Καραμανλής αναχώρησε για την Ελβετία και ανέθεσε την ηγεσία του κόμματός του σε τριμελή διοικούσα επιτροπή, υπό τους Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Κωνσταντίνο Ροδόπουλο και Παναγή Παπαληγούρα, ενώ ο Βασιλιάς ξεκίνησε σειρά συσκέψεων προκειμένου να ορίσει το διάδοχο σχήμα, καταλήγοντας στον διορισμό «πολιτικής-υψηρεσιακής»

²⁷ Ο Γρηγόρης Λαμπράκης δολοφονήθηκε μετά από ομιλία του σε εκδήλωση που είχε διοργανώσει στη Θεσσαλονίκη η Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη. Είχε προηγηθεί απόπειρα εναντίον του κατά την είσοδό του στον χώρο από συγκεντρωμένους ακροδεξιούς παρακρατικούς, οι οποίοι τραυμάτισαν σοβαρά τον –επίσης βουλευτή της ΕΔΑ– Γιώργο Τσαρουχά (ο οποίος δολοφονήθηκε αργότερα από όργανα της χούντας). Κατά την αποχώρησή του από το κτίριο της εκδήλωσης, ο Λαμπράκης δέχτηκε ισχυρό πλήγμα με μεταλλικό αντικείμενο από παρακρατικούς που του επιτέθηκαν με ένα τρίκυκλο, παρά την απαγόρευση κυκλοφορίας που –υποτίθεται ότι– είχε διατάξει η αστυνομία. Οι φυσικοί αυτουργοί συνελήφθησαν μετά από παρέμβαση παρευρισκόμενου πολίτη. Η αρχική επίσημη εκδοχή έκανε λόγο περί «τροχαίου ατυχήματος», αλλά χάρη στην επιμονή του (μετέπειτα Προέδρου της Δημοκρατίας) ανακριτή Χρήστου Σαρτζετάκη και των εισαγγελέων Δημήτριου Παπαντωνίου και Νικόλαου Αθανασόπουλου, υπό τη γενική εποπτεία του εισαγγελέα εφετών Παύλου Δελλαπόρτα, στοιχειοθετήθηκαν κατηγορίες. Οι δικαστικοί και οι μάρτυρες δέχτηκαν πιέσεις και απειλές από την ηγεσία της Χωροφυλακής, αλλά και από τον τότε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, και μετέπειτα (1967) πρωθυπουργό της χούντας, Κωνσταντίνο Κόλλια, αλλά τελικώς απαγγέθηκαν κατηγορίες εις βάρος τόσο των φυσικών αυτουργών, Μανώλη Εμμανουηλίδη και Σπύρου Γκοτζαμάνη, όσο και των ηθικών αυτουργών, υπομοιράρχου Εμμανουήλ Καπελώνη, διοικητή του αστυνομικού τμήματος Τριανδρίας, και Ξενοφώντος Γιοσμά, γνωστού ακροδεξιού πολιτικού, δημοσιογράφου και συνεργάτη των Γερμανών κατά την περίοδο της Κατοχής. Μνημειώδης έμεινε η αγόρευση του εισαγγελέα Παύλου Δελλαπόρτα, κατά τη δίκη που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1966: «Οί μηχανισμοί που δολοφόνησαν τον Λαμπράκη, αποτελούνται από κατάλοιπα υποπροϊόντων του Χίτλερ, από γιγαντοκύτταρα δοσιλογικής λευχαιμίας... από κακοποιούς διαφόρων βαθμών και ειδών, από ιδεολογικούς σκηνίτες και από άλλους φτωχούς διαβόλους... Από τέτοια κοινωνικά βυθοκορήματα άναμενόταν βοήθεια και σ' αυτά θα άνατιθόταν σέ ώρα κρίσης, ή ένιςχυση των Σωμάτων Ασφαλείας και ή μεγάλη και άγια ύπόθεση "της υπερασπίσεως της Πατρίδος και του Έλληνοχριστιανικού Πολιτισμού παντού, πάντοτε και δι' όλων των μέσων", κατά τους σκοπούς της οργάνωσης του Γιοσμά που αναγράφονται πίσω από την ταυτότητα του Γκοτζαμάνη... Σήμερα, έδω, ένα σύμφυρμα κλεφτών, βιαστών, δοσίλογων και κάθε είδους κακοποιών, εμφανίζεται (πρός έθνοκαπηλεία και άνομολόγητους ιδιοτελείς σκοπούς) ως προστάτης κοινωνικών καθεστώτων, ως φύλακας ιερών και όσιων και ως Κέρβερος του νόμου και της τάξης. Τι άλλο έπρεπε να περιμένει κανείς απ' αυτό πλην του ότι θα εξέλισσόταν σέ κακοήθη νεοπλασία της κοινωνίας;»

²⁸ Βλ. Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 5η έκδ., 2020, σελ. 288.

κυβέρνησης υπό την προεδρία του (στελέχους της ΕΡΕ) εξωκοινοβουλευτικού υπουργού Εμπορίου στην προηγούμενη κυβέρνηση και μέλους του περιβάλλοντος των ανακτόρων, Παναγιώτη Πιπινέλη, ο οποίος ήταν γνωστός για τις αντικοινοβουλευτικές του θέσεις²⁹. Ωστόσο, υπό την πίεση της αντιπολίτευσης και ιδίως του Γεωργίου Παπανδρέου, ο Πιπινέλης εξαναγκάστηκε σε παραίτηση (27 Σεπτεμβρίου 1963)³⁰, παραδίδοντας την εξουσία σε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό την προεδρία του προέδρου του Αρείου Πάγου –και γνωστού για τα δημοκρατικά του φρονήματα– Στυλιανού Μαυρομιχάλη, η οποία είχε ως βασική αποστολή τη διεξαγωγή εκλογών για τις 3 Νοεμβρίου 1963.

Το αποτέλεσμα των εκλογών ήταν μία σαφής νίκη της Ενώσεως Κέντρου³¹ και θεωρήθηκε δικαίωση του «ανένδοτου αγώνα», αν και το εκλογικό σύστημα που είχε ψηφίσει η κυβέρνηση Πιπινέλη στέρησε την αυτοδυναμία από το πρώτο κόμμα³². Στις 16 Δεκεμβρίου 1963 η νέα κυβέρνηση υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, με τη στήριξη των βουλευτών της ΕΔΑ· ωστόσο, ο Παπανδρέου που δεν επιθυμούσε να εξαρτάται πολιτικά από την κοινοβουλευτική ανοχή της ΕΔΑ, αποφάσισε να υποβάλει την παραίτηση της κυβέρνησής του στις 23 Δεκεμβρίου, προκειμένου να προκηρυχτούν εκ νέου εκλογές, με στόχο τη διεκδίκηση και την απόκτηση αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Στο σύντομο διάστημα μέχρι την παραίτησή της, η κυβέρνηση Παπανδρέου πρόλαβε να λάβει μία σειρά σημαντικών μέτρων, όπως η ρύθμιση των αγροτικών οφειλών, η καθιέρωση δωρεάν Παιδείας (25.11.1963) και η απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων. Ο βασιλιάς αποδέχτηκε τα αιτήματα του πρωθυπουργού και διόρισε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό την προεδρία του υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννη Παρασκευόπουλου, με σκοπό τη διενέργεια εκλογών για τις 16 Φεβρουαρίου 1964. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας³³, η ΕΔΑ αποφάσισε να αποσύρει υποψηφιότητες από τις περιφέ-

²⁹ Ο Πιπινέλης στις 20 Νοεμβρίου 1967 διορίστηκε υπουργός Εξωτερικών στην πρώτη χουντική κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Κόλλια, θέση την οποία διατήρησε και στην κυβέρνηση του ίδιου του δικτάτορα, Γεωργίου Παπαδόπουλου, μέχρι τον θάνατό του (19 Ιουλίου 1970).

³⁰ Το Β.Δ. διάλυσης της Βουλής είχε δημοσιευτεί στις 26.09.1963, αλλά η κυβέρνηση Πιπινέλη παρέμενε στη θέση της, παρά τις έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης. Τελικώς, εξαιτίας του έντονα φορτισμένου κλίματος τα ανάκτορα αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν και να σχηματιστεί υπηρεσιακή κυβέρνηση.

³¹ Το αποτέλεσμα των εκλογών της 03.11.1963 διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Ένωσις Κέντρου	Γεώργιος Παπανδρέου	42,04 %	138
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση	Κωνσταντίνος Καραμανλής	39,37 %	132
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	Ιωάννης Πασαλίδης	14,34 %	28
Κόμμα Προοδευτικών	Σπυρίδων Μαркеζίνης	3,73 %	2
Λοιποί	-	0,52 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 303 επ.

³² Η κυβέρνηση Πιπινέλη, η οποία είχε λάβει ψήφο εμπιστοσύνης με τη στήριξη των βουλευτών της ΕΡΕ πρόλαβε να ψηφίσει τον νέο Ν. 4322/1963 (ΦΕΚ 104/Α'/11.9.1963) που καθιέρωνε ένα σύστημα «ασθενώς ενισχυμένης αναλογικής», προκειμένου να περιορίσει τις πιθανότητες κοινοβουλευτικής ενίσχυσης του πρώτου κόμματος, το οποίο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, επρόκειτο να είναι η Ένωσις Κέντρου.

³³ Λίγο πριν από τις εκλογές, στις 7 Φεβρουαρίου, απειβίωσε αιφνιδιαστικά ο υπαρχηγός της Ενώσεως Κέντρου,

ρειες στις οποίες δεν είχε ελπίδα ανάδειξης βουλευτών, πριμοδοτώντας έτσι τους υποψηφίους της Ενώσεως Κέντρου, η οποία εξασφάλισε ένα θριαμβευτικό ποσοστό της τάξεως του 53%³⁴. Δύο ημέρες μετά τις εκλογές, ο Γεώργιος Παπανδρέου έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από το Τατόι, όπου βρισκόταν ο βαρέως ασθενής βασιλιάς Παύλος, ο οποίος λίγες ημέρες αργότερα απεβίωσε, ενώ στον θρόνο αναρριχήθηκε ο 24χρονος διάδοχος Κωνσταντίνος (6 Μαρτίου 1964) που επρόκειτο να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη συνταγματική κρίση του επόμενου έτους, εξαιτίας των χειρισμών του.

III. ΤΑ ΙΟΥΛΙΑΝΑ

1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΝΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΤΑ ΙΟΥΛΙΑΝΑ

Αμέσως μετά τον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου τέθηκε σε εφαρμογή το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της Ενώσεως Κέντρου, που επιχειρούσε να ανταποκριθεί στη δίψα μεγάλου μέρους των πολιτών για κοινωνικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις μετά από την υπερδεκαετή κυριαρχία της συντηρητικής παράταξης στο πολιτικό προσκήνιο. Παράλληλα, αναδείχτηκαν και τα περιθώρια κινήσεων της νέας κυβέρνησης που οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στις εσωκομματικές διαφορές και την ετερογένεια πολλών στελεχών της Ενώσεως Κέντρου. Μία πρώτη σοβαρή ένδειξη αυτών των τάσεων φανερώθηκε κατά τη διαδικασία εκλογής Προέδρου της Βουλής, στις 19 Μαρτίου, όταν 30 βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας καταψήφισαν τον προτεινόμενο από τον πρωθυπουργό υποψήφιο Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, με αποτέλεσμα να μην εκλεγεί Πρόεδρος της Βουλής. Τελικώς, ο Αθανασιάδης-Νόβας εξελέγη, με 166 ψήφους στην επόμενη ψηφοφορία, και αφού προηγήθηκε η διαγραφή των βουλευτών Ηλία Τσιριμώκου και Σάββα Παπαπολίτη³⁵, με το αιτιολογικό ότι υποκίνησαν την κοινοβουλευτική «ανταρσία»³⁶. Συνάμα, και ενώ το Κυπριακό είχε εισέλθει σε μία νέα κρίσιμη καμπή, με την Τουρκία να απειλεί ανοικτά με εισβολή (ήδη από τον Δεκέμβριο του 1963, με την εκδήλωση διακοινοτικών συγκρούσεων), την κυπριακή κυβέρνηση να προσφεύγει στον ΟΗΕ³⁷ και τον Παπανδρέου να απορρίπτει

Σοφοκλής Βενιζέλος, γεγονός που ενίσχυσε τη θέση του Γεωργίου Παπανδρέου στο εσωτερικό του κόμματος.

³⁴ Αναλυτικά, το αποτέλεσμα των εκλογών της 16.02.1964 διαμορφώθηκε ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Ένωσις Κέντρου	Γεώργιος Παπανδρέου	52,72 %	171
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση - Κόμμα Προοδευτικών	Παναγιώτης Κανελλόπουλος - Σπυρίδων Μαρκεζίνης	35,26 %	107 (99+8)
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	Ιωάννης Πασαλίδης	11,80 %	22
Λοιποί	-	0,22 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

³⁵ Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 324 επ.

³⁶ Ο Παπαπολίτης έλεγχε μία ομάδα περίπου 14 βουλευτών, η πλειοψηφία των οποίων προερχόταν από την ΕΠΕΚ, ενώ ο Τσιριμώκος προερχόταν από το ΕΑΜ. Βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 129 επ.

³⁷ Οι δύο βουλευτές επανήλθαν λίγο αργότερα στην Ένωση Κέντρου, αλλά διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην κρίση του Ιουλίου 1965.

³⁸ Με την προσφυγή αυτή υιοθετήθηκε το Ψήφισμα υπ' αριθμ. 186/1964 του Συμβουλίου Ασφαλείας, δυνάμει του

τις απευθείας συνομιλίες με τον Τούρκο πρωθυπουργό İsmet İnönü³⁸, οι εξελίξεις στην εσωτερική πολιτική σκηνή επιταχύνονταν.

Καθώς οι ενδοκυβερνητικές αντιπαραθέσεις συνεχίζονταν και η ΕΡΕ ακολουθούσε έντονα φορτισμένο αντικομμουνιστικό λόγο³⁹, ο Γεώργιος Παπανδρέου πέρασε στην αντεπίθεση, υποστηρίζοντας πρόταση της ΕΔΑ, με την οποία η τελευταία ζητούσε τη σύσταση ανακριτικής επιτροπής από τη Βουλή, με αντικείμενο την παραπομπή του πρώην πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή σε Ειδικό Δικαστήριο λόγω κακοδιαχείρισης στη ΔΕΗ, παρά το γεγονός ότι τα σχετικά αδικήματα είχαν υποπέσει σε παραγραφή, σύμφωνα με την άποψη που υποστήριξαν ορισμένα ηγετικά στελέχη της Ενώσεως Κέντρου, κατά τη σχετική ψηφοφορία, γεγονός που οδήγησε σε διαρροές από την κυβερνητική πλειοψηφία⁴⁰. Ως απάντηση, ο επικεφαλής της ΕΡΕ, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, σε συγκέντρωση του κόμματός του στην πλατεία Κλαυθμώνος (19 Φεβρουαρίου 1965), προέδρασε για όσα επρόκειτο να ακολουθήσουν τους επόμενους μήνες, δηλώνοντας ότι το κόμμα του ήταν διατεθειμένο να στηρίξει οποιαδήποτε κυβέρνηση προερχόμενη από στελέχη της Ενώσεως Κέντρου, εφόσον προχωρούσαν σε ανατροπή του Γεωργίου Παπανδρέου⁴¹. Ωστόσο, η δήλωση αυτή είτε δεν ελήφθη σοβαρά υπόψη, είτε υποτιμήθηκε εκ μέρους της κυβέρνησης, η οποία προτίμησε να περάσει στην αντεπίθεση, τέσσερις ημέρες αργότερα, με την αποκάλυψη του Σχεδίου Περικλής στη Βουλή· η τελευταία αυτή εξέλιξη, εκτός από την όξυνση που προκάλεσε με την αντιπολίτευση, κλόνισε τις σχέσεις της κυβέρνησης με το παλάτι, καθώς η εμπλοκή στην εκλογική λαθροχειρία υψηλά ιστάμενων στρατιωτικών που ανήκαν στο περιβάλλον των ανακτόρων, θα οδηγούσε σε αλλαγές στην ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων, οι οποίες θεωρούνταν βασιλικό «στεγανό»⁴².

οποίου: α) αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία, η κυριαρχία και η εδαφική ακεραιότητα της Κυπριακής Δημοκρατίας και β) αποφασίστηκε η αποστολή ειρηνευτικής δύναμης των Ηνωμένων Εθνών, με σκοπό την αποτροπή της συνέχισης των διακοινοτικών συγκρούσεων, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 19.05.2025).

³⁸ Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, ό.π., σελ. 197 επ· επίσης, Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 9-21. Η ελληνική πλευρά δέχτηκε την αμερικανική μεσολάβηση, την ευθύνη της οποίας ανέλαβε ο πρώην υπουργός Εξωτερικών (1949-1953) Dean Acheson. Τα σχέδια που παρουσίασαν οι Αμερικανοί προέβλεπαν «ένωση» έναντι εδαφικών ανταλλαγμάτων προς την Τουρκία, όμως η άρνηση του Μακαρίου και βουλευτών της Ενώσεως Κέντρου (προεξάρχοντας του Ανδρέα Παπανδρέου), οδήγησαν στην επιλογή του πρωθυπουργού να απορρίψουν τα αμερικανικά σχέδια. Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 33 επ.

³⁹ Σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή έπαιξε –αναμφίβολα– και η έκρηξη νάρκης που είχε ως απολογισμό 13 νεκρούς και δεκάδες τραυματίες, κατά τον εορτασμό για την ανατίναξη της Γέφυρας του Γοργοποτάμου (Νοέμβριος 1964), οδήγησε τον αρχηγό της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλο να επιτεθεί σφοδρά κατά της κυβέρνησης και να αποκαλέσει τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της ΕΔΑ, Ηλία Ηλιού, «*αρχηγό παρατάξεως σφαγέων και δολοφόνων*». Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 118.

⁴⁰ Η πρόταση υπερψηφίστηκε από 146 βουλευτές (124 από την Ένωση Κέντρου και 22 από την ΕΔΑ), έναντι 131 βουλευτών που την καταψήφισαν (98 από την ΕΡΕ, 8 του Κόμματος Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη και 26 βουλευτών της Ενώσεως Κέντρου που διαφοροποιήθηκαν). Ανάμεσα στους διαφοροποιηθέντες κυβερνητικούς βουλευτές περιλαμβάνονταν βασικοί πρωταγωνιστές της μετέπειτα αποστασίας του Ιουλίου 1965, όπως οι Στέφανος Στεφανόπουλος, Πέτρος Γαρουφαλιάς και, κυρίως ομάδα βουλευτών ελεγχόμενη από τον Κωνσταντίνο Μητσotάκη. Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 349.

⁴¹ Υποδείξεις για «κοινοβουλευτική ανατροπή» της κυβέρνησης Παπανδρέου, με τη συνεργασία στελεχών προερχόμενων από την Ένωση Κέντρου, είχε κάνει λίγες ημέρες νωρίτερα και ο Κ. Καραμανλής, με επιστολή του στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, υποστηρίζοντας ότι «*ο βασιλεύς δύναται να στείλει στη Βουλή δέκα κυβερνήσεις διαδοχικώς*». Βλ. Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 348.

⁴² Διόλου τυχαία, τον Μάρτιο του 1965, συνεργάτες του βασιλιά Κωνσταντίνου ενημέρωσαν στελέχη της αμερικαν-

Στις 29 Απριλίου 1965, έλαβε χώρα ανασχηματισμός της κυβέρνησης, με τον Ανδρέα Παπανδρέου να επανέρχεται ως αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού⁴³. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 18 Μαΐου 1965 η εφημερίδα της Λάρισας Ημερήσιος Κήρυξ, δημοσιογραφικό όργανο του πρώην προέδρου της Βουλής και εκπροσώπου της ακροδεξιάς πτέρυγας της ΕΡΕ, Κωνσταντίνου Ροδόπουλου, αποκάλυψε την ύπαρξη μιας μυστικής οργάνωσης αριστερών αποκλίσεων στους κόλπους των ενόπλων δυνάμεων, με την επωνυμία ΑΣΠΙΔΑ⁴⁴, αποτελούμενης από δημοκρατικούς αξιωματικούς που αποσκοπούσαν στην ανατροπή του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας και στην επιβολή δικτατορίας. Το δημοσίευμα αυτό αναπαράχθηκε από τις μεγάλες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες των Αθηνών, σύμφωνα με τις οποίες, επικεφαλής της κίνησης αυτής ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου που δρούσε με την ανοχή του πρωθυπουργού και υιοθετήθηκε από την ΕΡΕ, η οποία εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση εναντίον της κυβέρνησης⁴⁵. Με αφορμή την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, ξεκίνησε μία άνευ προηγουμένου αντιπαράθεση, στο επίκεντρο της οποίας βρισκόταν ο έλεγχος του στρατεύματος, ακριβώς την ίδια περίοδο δημοσιοποιήθηκε και μια δήθεν συνωμοσία περί «κομμουνιστικής δολιοφθοράς» σε στρατιωτικές μονάδες στον Έβρο⁴⁶. η σκευωρία του Έβρου ήταν έργο του, μετέπειτα δικτάτορα, αντισυνταγματάρχη Γεωργίου Παπαδόπουλου, ο οποίος είχε διατελέσει γραμματέας του Σχεδίου Περικλής και τον οποίο κατήγγειλε δημόσια στη Βουλή, στις 23 Ιουνίου 1965, ο Ηλίας Ηλιού⁴⁷, ενώ δύο ημέρες αργότερα, και η συμπολιτευόμενη εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ αφιέρωσε το κύριο πρωτοσέλιδο τίτλο του στον κατοπινό δικτάτορα⁴⁸.

νικής πρεσβείας ότι ο βασιλιάς θα εξανάγκαζε τον Γ. Παπανδρέου σε παραίτηση, διορίζοντας στη θέση του το Στ. Στεφανόπουλο. Βλ. Α. Παπαχελά, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 166-167.

⁴³ Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε υποβάλει την παραίτησή του από τη θέση του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού, ύστερα από σκανδαλοθηρικές επιθέσεις δεξιών εφημερίδων για μια (νομότυπη) ανάθεση μελέτης σε προσωπικό φίλο του.

⁴⁴ Ακρωνύμιο των λέξεων: «Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα, Ιδανικά, Δημοκρατία, Αξιοκρατία».

⁴⁵ Τις κατηγορίες περί εμπλοκής του Α. Παπανδρέου υιοθέτησε και η συμπολιτευόμενη εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, της οποίας ο εκδότης, Πάνος Κόκκας, ήταν στενός φίλος του σημαντικότερου εσωκομματικού αντιπάλου του Α. Παπανδρέου, Κωνσταντίνου Μπιστοτάκη.

⁴⁶ Η δημοσίευση της δήθεν σκευωρίας έγινε από τις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες Ακρόπολις και Εθνικός Κήρυξ στις 11 Ιουνίου 1965. Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 193.

⁴⁷ «...Και ό Αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος, ό ύπ' αριθ. 817760436 πραξικοπηματίας του σχεδίου Περικλής, ή δεξιά χείρ του Νάτσινα, σκηνοθετεί δολιοφθοράν εις τον Έβρον, αφού είχαν προηγηθεί αί άτιμοι, ψευδείς και άνησυχητικά διαδόσεις έφημερίδος της ΕΡΕ περί δολιοφθοράς 17 τάνκς εις άλλην μονάδα, σκηνοθετεί δολιοφθοράν 2 τζιπς με ένα κατασβίδι ως όργανον της δολιοφθοράς, συντάσσει ένα πόρισμα, τó γνωστοποιεί εις τον τύπον της ΕΡΕ μίαν ήμέραν προτού τó κοινοποιήσει εις την Κυβέρνησιν, κινητοποιεί πίσω από την πλάτην της Κυβερνήσεως άστυνομικόν μηχανισμόν και συλλαμβάνει δεκάδα πολιτών όμολογίαν, έλεγχέτσα έκ των ύστερων ως ψευδή. Καί έρωτώ την Κυβέρνησιν, ποίος άσκει την έξουσίαν εις αυτόν τον τόπον; Πώς περί οίουδήποτε κ. Παπαδοπούλου υπάρχει τó τεκμήριον της άληθείας, και εις βάρος δεκάδων έλεύθερων πολιτών τó τεκμήριον της ένοχής, ώστε άρκεϊ νά συντάξη ένα χαρτί ό κ. Παπαδόπουλος, διá νά συλληφθούν νύκτωρ από τά σπίτια των εις τά τέσσερα άκρα της Ελλάδας 10 πολίται, νά τεθούν υπό άπομόνωνσιν, νά κινδυνεύσουν νά ύποστούν τά γνωστά και συνηθισμένα από τās δίκας της Άεροπορίας και άλλα συνηθισμένα παρομοίας φύσεως βασανιστήρια, διá νά έλεγχθούν ύστερα όλα αυτά ότι ήσαν πομφόλυξ; Καί αν αύριον με ένα νέον πόρισμα κατονομάσμεν όχι 10, αλλά 500, 1.000, 10.000 πολίτας, είναι δυνατόν νά συγκλονισθί τó καθεστώς των δημοσίων έλευθεριών, ή ασφάλεια του άνθρώπου ότι εύρίσκεται εις τó σπίτι του, μη έχων νά δώση λόγον, παρá μόνον εις την τακτικήν δικαιοσύνην, είναι δυνατόν νά συγκλονισθί τó καθεστώς των οικονομικών και συνταγματικών έγγυήσεων και είναι δυνατόν με αυτόν τον τρόπον νά ξαναεγκαθιδρυθεί τó Βασίλειον του φόβου εις αυτόν τον τόπον, επί τη βάσει οίασ-δήποτε αύθαιρέτου κακοβούλου ένεργείας οίουδήποτε κ. Παπαδοπούλου;». Βλ. Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 108', 23 Ιουνίου 1965, σελ. 514-515.

⁴⁸ Βλ. σχετικά το φύλλο της εφημερίδας της 25ης Ιουνίου 1965, με κύριο τίτλο: Ένας επικίνδυνος άνθρωπος εις μίαν

2. Η ΡΗΞΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΜΕ ΤΑ ΑΝΑΚΤΟΡΑ ΚΑΙ Η «ΑΠΟΣΤΑΣΙΑ»

Στη σκιά της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ και με το πολιτικό κλίμα να οξύνεται επικίνδυνα λόγω της προσπάθειας να εμπλακεί το όνομα του υιού του πρωθυπουργού στην υπόθεση, ο Γ. Παπανδρέου επιχείρησε να αποκτήσει τον έλεγχο, κρίνοντας σκόπιμο να αναλάβει ο ίδιος του υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Πριν προβεί, ωστόσο, στο σχετικό διάβημα προς τον βασιλιά, προσπάθησε να συσπειρώσει το κόμμα του, να υπερβεί τις εσωτερικές έριδες και να αντιμετωπίσει τις επιθέσεις της ΕΡΕ που ακολουθούσε έντονα αντικομμουνιστική ρητορική⁴⁹, ζητώντας από τη Βουλή ψήφο εμπιστοσύνης, την οποία και έλαβε στις 25 Ιουνίου 1965⁵⁰. Αμέσως μετά, ο Γ. Παπανδρέου δήλωσε ότι: «ὁ στρατὸς θὰ ἐξυγιανθῇ καὶ θὰ ἀνήκῃ μόνον εἰς τὸ ἔθνος» και μία από τις πρώτες ενέργειές του ήταν η απόφασή του να αντικαταστήσει τον αρχηγό του ΓΕΣ στρατηγό Ιωάννη Γεννηματά, άνθρωπο των ανακτόρων. Η γνωστοποίηση των προθέσεων του πρωθυπουργού στον βασιλιά από τον υπουργό Άμυνας Π. Γαρουφαλιά προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Κωνσταντίνου εξαιτίας της «παράκαμψής» του από τον Παπανδρέου. Από την άλλη, η στάση του Γαρουφαλιά εξώθησε τον πρωθυπουργό να ζητήσει την αποπομπή του από το υπουργείο Εθνικής Άμυνας και την ανάληψή του από τον ίδιο. Από τη στιγμή εκείνη η κρίση κλιμακώθηκε, καθώς ο Γαρουφαλιάς αρνήθηκε να υποβάλει την παραίτησή του, έχοντας προφανώς προσυμφωνηθεί με τα ανάκτορα, τα οποία επίσης προέβλεπαν την άρνησή τους να αποδεχθούν μια τέτοια εξέλιξη. Έτσι, στις 8 Ιουλίου 1965, ο βασιλιάς, ο οποίος βρισκόταν στην Κέρκυρα, απέστειλε μία άκρως επιτιμητική επιστολή προς τον Γ. Παπανδρέου, με την οποία εξέφραζε την ενόχλησή του για τη δραστηριότητα της –υπαγόμενης στο πρωθυπουργικό γραφείο– Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΚΥΠ) και για ορισμένες αλλαγές στις ένοπλες δυνάμεις, τις οποίες συνέδεε με τους χειρισμούς στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ⁵¹. Μάλιστα, ο βασιλιάς δεν δίστασε να υποστηρίξει ότι η «επαναστατική συνωμοτική οργάνωση» που είχε αναπτυχθεί στους κόλπους των ενόπλων δυνάμεων προήλθε από την ΚΥΠ, «μοναδικὸν σκοπὸν ἔχουσα τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Συντάγματος τῆς χώρας καὶ τὴν ἐπιβολὴν δικτατορίας ἐλεεινῆς μορφῆς, ἀποκρουστικῆς εἰς πάντα ἐλεύθερον ἄνθρωπον» και να κάνει λόγο περί κινδύνου κατάλυσης της νομιμότητας και του κράτους δικαίου⁵². Παράλληλα, απηύθυνε «έκκληση» προς τον πρωθυπουργό να σταματήσει αμέσως «πᾶσαν δραστηριότητα καταλυτικὴν θεμελιωδῶν κανόνων τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος καὶ πρόξενον πολιτικῆς ἀναταραχῆς καὶ κλονισμοῦ τοῦ αἰσθήματος ἀσφαλείας τῶν πολιτῶν», εννοώντας προφανώς την αποκάλυψη του Σχεδίου Περικλής. Κλείνοντας την επιστολή του, ο Κωνσταντίνος χρησιμοποίησε απειλητικό ύφος μιλώντας για «τελευταία προειδοποίηση», απαιτώντας ουσιαστικά από τον πρωθυπουργό να «συμμορφωθεί» προς τις υποδείξεις του.

νευραλγικὴν θέσιν. Ὁ ἀντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος χαλκεύει συνωμοσίας.

⁴⁹ Η ΕΡΕ έκανε λόγο για επικείμενη κομμουνιστική εξέγερση, υποκινούμενη από την ΕΔΑ και τους «συνοδοιπόρους» της, εννοώντας την Ένωση Κέντρου και, ιδίως, την αριστερή της πτέρυγα, της οποίας ηγείτο ο Ανδρέας Παπανδρέου. Βλ. ενδεικτικά Α. Σπανίδη, *Πώς αυτοκαταλύθηκε η Δημοκρατία του 1944*, 1981, σελ. 36.

⁵⁰ Από την ψηφοφορία απείχαν η ΕΡΕ και το Κόμμα Προοδευτικών, ενώ η ΕΔΑ ψήφισε «παρών». Υπερψήφισαν οι 163 παρόντες βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου, 7 απόντες απέστειλαν τηλεγραφήματα με θετική ψήφο και ένας ψήφισε λευκό. Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, ό.π., σελ. 227.

⁵¹ Βλ. ολόκληρο το κείμενο της επιστολής σε: *Φῶς εἰς τὴν πολιτικὴν κρίσιν ποὺ συνεκλόνησε τὴν Ἑλλάδα*, 1965, σελ. 3 επ.

⁵² Ibidem.

Την επομένη, 9 Ιουλίου, ο Γ. Παπανδρέου έστειλε απαντητική επιστολή στον βασιλιά, γραμμένη με επίσης αυστηρό ύφος, με την οποία ο πρωθυπουργός αποδόμησε όλα τα επιχειρήματα του Κωνσταντίνου, προβάλλοντας ιδίως τη στάση του τελευταίου απέναντι στο ζήτημα της επιλογής του υπουργού Εθνικής Άμυνας (της άρνησης, δηλαδή του βασιλιά να δεχτεί την απομάκρυνση του Γαρουφαλιά και την ανάθεση του υπουργείου από τον ίδιο τον Παπανδρέου) και της γενικότερης θέσης του ανώτατου άρχοντα στο πολίτευμα· ανέφερε χαρακτηριστικά ο πρωθυπουργός ότι: «[...] Καθώς ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὑφίσταται πράγματι θέμα λειτουργίας τοῦ δημοκρατικοῦ μας Πολιτεύματος. Εἰς τὴν λαοπρόβλητον Κυβέρνησιν ἀνήκει ἡ πλήρης ἐξουσία εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ Κράτους. Δὲν ἀποτελεῖ τὸ ὑπουργεῖον Ἑθνικῆς Ἀμύνης στεγανὸν διαμέρισμα, ἐξαιρούμενον τῆς ἐξουσίας τῆς Κυβερνήσεως. Καὶ αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ ἔννοια τῆς ψήφου ἐμπιστοσύνης τῆς 25ης Ἰουνίου, τὴν ὁποῖαν παρέσχον εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὅλοι οἱ βουλευταὶ τῆς Ἐνώσεως Κέντρου. [...] Συμφώνως πρὸς τὸ Πολίτευμα τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας, ὁ Βασιλεὺς βασιλεύει καὶ ὁ Λαὸς κυβερνᾷ διὰ τῆς νομίμου Κυβερνήσεως. Ὁ βασιλεὺς συμβουλεύει, ἀλλὰ ἡ Κυβερνήσις ἀποφασίζει. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὴν τελευταίαν διπλὴν ἄρνησιν Ὑμῶν συνάγεται, ὅτι δὲν συμφωνεῖτε μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ πολιτεύματος. Διεκδικεῖτε τὸ δικαίωμα, ὅπως ὀρίζετε Ὑμεῖς καὶ τὸν ὑπουργὸν Ἑθνικῆς Ἀμύνης καὶ τὴν Ἡγεσίαν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, ἔστω καὶ κατ’ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀπόφασιν τῆς ὑπευθύνου Κυβερνήσεως. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι σύμφωνον πρὸς τὸ πολίτευμα [...]»⁵³.

Ο βασιλιάς απάντησε την επομένη με νέα επιστολή του, στην οποία διατήρησε το αρχικό προσβλητικό ύφος, αρνούμενος την ύπαρξη διαφωνίας στο θέμα της αντικατάστασης του υπουργού Εθνικής Άμυνας, αφήνοντας υπαινιγμούς περί συγκάλυψης της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ, δηλώνοντας ότι «ἐν ᾧ τῆς ἐκ κύκλων προσκειμένων εἰς ὑμᾶς, διαδόσεως συνθημάτων περὶ ἐπελθούσης ρήξεως ἐξ αἰτίας τῶν ἀνερείστων τούτων αἰτιάσεων καὶ τῆς προσκλήσεως τοῦ λαοῦ εἰς ἐπαγρύπνησιν διὰ τὴν περιφρούρησιν τῶν δῆθεν κινδυνευουσῶν ἐλευθεριῶν του, νὰ σᾶς δηλώσω διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν ὅτι ἀποδοκιμάζω τὰς ἐνεργείας σας καὶ ὅτι ἐπιθυμῶ νὰ σᾶς καταστήσω σαφές ὅτι ὑπὸ τοιαύτην ἀτμόσφαιραν δὲν τολμῶ νὰ αἰσιοδοξήσω ὅτι δύναται ν’ ἀποβῇ ἐποικοδομητικὴ ἡ ἐπικείμενη συνεργασία μας»⁵⁴ και κλείνοντας με τα χαρακτηριστικά λόγια: «Ἀρνοῦμαι, καὶ ἐν τούτῳ προασπίζω τὴν συνταγματικὴν θέσιν καὶ τὸ κύρος μου ἐνώπιον ἀδόκητων πιέσεων, νὰ δεχθῶ νὰ ἀσκήσω τὰ καθήκοντά μου ὑπὸ ἀπειλῇ καὶ ὑπὸ τὸ κράτος ἐντυπώσεων ἐξ ἐνεργειῶν μὴ συναδουσῶν πρὸς τὴν ὁμαλότητα τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος. Ἐάν ὑφίσταται σήμερον πρόβλημα, τοῦτο συνίσταται εἰς κρίσιν ἐμπιστοσύνης, τὴν ὁποῖαν προεκάλεσαν αἱ ἐνεργεῖαί σας ἀπροκαλύπτως σχεδιασμένοι καὶ ἐσκεμμένοι διὰ νὰ περιορίσουν τὴν ἀπρόσκοπτον ἄσκησιν τῶν συνταγματικῶν μου καθηκόντων. Οὐδεὶς ὅμως θὰ δυνηθῇ νὰ ἐπιτύχῃ τοιοῦτον τι, διότι στηρίζομαι εἰς τὴν ἀκατάλυτον δύναμιν ἡ ὁποῖα εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ»⁵⁵. Ο Παπανδρέου αρνήθηκε τον υπαινιγμό περί συγκάλυψης της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ και –κατ’ επέκταση– του υιού του, Ανδρέα, αλλά σε συνάντηση που είχε με τον μονάρχη στις 11 Ιουλίου στην Κέρκυρα δέχτηκε πρόταση του Κωνσταντίνου να διοριστεί υφυπουργός Άμυνας ο στρατηγός Δημήτριος Παπανικολόπουλος, ο οποίος ήταν άνθρωπος των ανακτόρων. Η

⁵³ Ibidem, σελ. 7.

⁵⁴ Ibidem, σελ. 11.

⁵⁵ Ibidem.

κίνηση αυτή ήταν μία τακτική υποχώρηση, καθώς στις 12 Ιουλίου ο Γαρουφαλιάς αποπέμφθηκε με ομόφωνη απόφαση του υπουργικού συμβουλίου από το υπουργείο Άμυνας, ενώ την επομένη διαγράφηκε από την Ένωση Κέντρου. Κατόπιν, ο Παπανδρέου, προφανώς θεωρώντας ότι είχε την πλήρη στήριξη του κόμματός του, με βάση την ομόφωνη στάση του υπουργικού συμβουλίου, ενημέρωσε τον βασιλιά για την πρόθεσή του να αναλάβει ο ίδιος αποκλειστικά το υπουργείο. Τότε, ακολούθησε η τρίτη επιστολή του Κωνσταντίνου προς τον πρωθυπουργό, στις 14 Ιουλίου, με την οποία επισφραγίστηκε η ρήξη, καθώς επέμεινε, με τον ίδιο προσβλητικό τόνο, στην άρνησή του να αποδεχτεί την ανάληψη του υπουργείου Εθνικής Άμυνας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, υπογραμμίζοντας ότι «[ε]ἶμαι βέβαιος, ὅτι εἰς τὴν κοινοβουλευτικὴν ὁμάδα τῆς Ἐνώσεως Κέντρου, θὰ ἀνευρεθῇ κατάλληλος ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης, ὁ ὁποῖος νὰ ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς μεγάλας ἀπαιτήσεις τοῦ τομέως τούτου καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ διαφύλαξῃ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἢ ἐπεμβάσεως τὴν δικαστικὴν ἀνάγκισιν εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς συνωμοσίας ἐν τῷ στρατεύματι»⁵⁶.

Την επομένη, 15 Ιουλίου 1965, έλαβε χώρα η τελευταία συνεργασία του Γ. Παπανδρέου με τον βασιλιά στα ανάκτορα, η οποία ήταν εξαιρετικά σύντομη, καθώς επιβεβαιώθηκε οριστικά η ρήξη ανάμεσα στον ανώτατο άρχοντα και τον πρωθυπουργό, αφού ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε, για μία ακόμη φορά να υπογράψει το Β.Δ. για την αντικατάσταση του Π. Γαρουφαλιά. Είχε προηγηθεί ενημέρωση του βασιλιά με επιστολή του Γ. Παπανδρέου το πρωί της ίδιας ημέρας, όπου ο πρωθυπουργός ανέφερε χαρακτηριστικά τα εξής: «Καθιεροῦται τοιοῦτοτρόπως ἡ ἀρχή, ὅτι δύναμαι νὰ εἶμαι Πρωθυπουργός, ἀλλὰ ὄχι καὶ Ὑπουργὸς ὠρισμένου Ὑπουργείου. Θὰ εἶμαι ἐπομένως Πρωθυπουργός ὑπὸ ἀπαγόρευσιν. Ἀλλὰ ἐὰν δὲν ἐμπνέω ἐμπιστοσύνην θὰ πρέπει νὰ παύσω νὰ εἶμαι Πρωθυπουργός. Εἶναι ὁμως ἀδιανόητον ὅτι θὰ δύναμαι νὰ παραμείνω Πρωθυπουργός, ἀλλὰ ὄχι καὶ Ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης! Πολιτικὸς ἀνὴρ, ὁ ὁποῖος θὰ ἐδέχετο τοιοῦτον ἐξευτελισμὸν, θὰ καθίστατο ἄξιος περιφρονήσεως ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Καὶ θὰ παρέμενεν μοναδικὸν παράδειγμα ἀφιλοτιμίας εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Χώρας»⁵⁷. Μετά και από την τελευταία αυτή άρνηση, ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε προφορικά ότι θα υπέβαλε την παραίτησή του εγγράφως την επομένη· από τη στιγμή εκείνη, τα γεγονότα επιταχύνθηκαν, καθώς, λίγη μόνο ώρα μετά τη συνάντηση του βασιλιά με τον Παπανδρέου και πριν αποσταλεί η επίσημη έγγραφη παραίτηση της κυβέρνησης, ο Κωνσταντίνος διόρισε κυβέρνηση υπό την προεδρία του μέχρι τότε προέδρου της Βουλής, Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα, στην οποία συμμετείχαν και δύο πρώην μέλη της Ενώσεως Κέντρου, ο απόστρατος ναύαρχος Ιωάννης Τούμπας, ως υπουργός Δημοσίας Τάξεως, και ο Σταύρος Κωστόπουλος, ως υπουργός Εθνικής Άμυνας, ενώ διέθετε τη στήριξη και άλλων μελών της Ενώσεως Κέντρου, προεξάρχοντος του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Η σπουδή με την οποία κινήθηκε ο βασιλιάς, αλλά και η επιλογή των προσώπων που στελέχωσαν την κυβέρνηση ενίσχυσαν τις υποψίες ότι υπήρχε προσυνεννόηση, με συνέπεια να γίνει λόγος περί «αποστασίας», υπό τη διττή έννοια της αποχώρησης από το μέχρι τότε κυβερνών κόμμα και της αποστασίας από τη Δημοκρατία. Εν τω μεταξύ, ο Γ. Παπανδρέου, μόλις πληροφορήθηκε την είδηση για την ορκωμοσία του Αθανασιάδη-Νόβα, κήρυξε νέο «ανένδοτο αγώνα», και, τις επόμενες ημέρες τεράστιες διαδηλώσεις εναντίον της συ-

⁵⁶ Ibidem, σελ. 12.

⁵⁷ Ibidem, σελ. 14-15.

νταγματικής εκτροπής συγκλόνισαν την Αθήνα και τα μεγάλα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν συγκρούσεις με την Αστυνομία· στο μεγάλο συλλαλητήριο της 21ης Ιουλίου δολοφονήθηκε ο 22χρονος φοιτητής και μέλος της ΕΔΑ, Σωτήρης Πέτρουλας από αστυνομικά όργανα⁵⁸, με συνέπεια, η κηδεία του να μετατραπεί σε πάνδημη διαδήλωση. Εν τω μεταξύ, στις 5 Αυγούστου 1965, η κυβέρνηση Αθανασιάδη-Νόβα παρουσιάστηκε ενώπιον της Βουλής, προκειμένου να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, αλλά στη σχετική ψηφοφορία, σε σύνολο 298 ψηφισάντων βουλευτών, υπέρ της κυβέρνησης τάχθηκαν 131 βουλευτές (98 βουλευτές της ΕΡΕ, 8 του Προοδευτικού κόμματος, 21 βουλευτές-μέλη της κυβέρνησης και οι αποχωρήσαντες από την Ένωση Κέντρου βουλευτές Ανέστης Λώρας, Αναστάσιος Δρούλιας, Πέτρος Γαρουφαλιάς και Θεοχάρης Ρέντης) ενώ κατά ψήφισαν 167 (145 βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου και 22 της ΕΔΑ). Αμέσως η κυβέρνηση υπέβαλε την παραίτησή της και, στις 9 Αυγούστου 1965, ο βασιλιάς έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, στον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου και υπαρχηγό της Ενώσεως Κέντρου, Στέφανο Στεφανόπουλο, ο οποίος περίμενε τις αποφάσεις της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος, πριν αποδεχτεί την εντολή. Υπέρ της επιλογής Στεφανόπουλου τάχθηκαν μόλις 26 βουλευτές από τους 145 που είχαν απομείνει στην Ένωση Κέντρου, ενώ οι υπόλοιποι υποστήριξαν τον διορισμό κυβέρνησης υπό την προεδρία του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος παρέμενε επικεφαλής του κόμματος. Έτσι, την επομένη, ο Στ. Στεφανόπουλος κατέθεσε την εντολή, αν και λίγες ημέρες (16 Αυγούστου) αργότερα δήλωσε, μαζί με τον βουλευτή του κόμματος, Ηλία Τσιριμώκο, ότι αποχωρεί από την Ένωση Κέντρου. Μετά από αυτή την εξέλιξη, ο βασιλιάς, επιμένοντας στην τακτική της διαμόρφωσης «τεχνητής πλειοψηφίας», έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Τσιριμώκο· αυτή η δεύτερη κυβέρνηση «αποστατών» εμφανίστηκε, στις 23 Αυγούστου, ενώπιον της Βουλής ζητώντας ψήφο εμπιστοσύνης, την οποία, ωστόσο απέτυχε να λάβει, καθώς, επί συνόλου 299 ψηφισάντων (απουσίαζε ο Αχιλλέας Καραμανλής), υπέρ της κυβέρνησης ψήφισαν 135 βουλευτές (98 βουλευτές της ΕΡΕ, 37 βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου που είχαν αποστατήσει), κατά της κυβέρνησης ψήφισαν 159 βουλευτές (134 βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου, 22 βουλευτές της ΕΔΑ, 3 από τους 8 βουλευτές του Προοδευτικού κόμματος), ενώ απείχαν 5 (οι υπόλοιποι βουλευτές του Προοδευτικού κόμματος). Μετά από την αποτυχία αυτή, ο βασιλιάς αποφάσισε να συγκαλέσει το Συμβούλιο του Στέμματος, με σκοπό την εξεύρεση λύσης. Στο Συμβούλιο, το οποίο συνεδρίασε στα τέλη Αυγούστου, προσκλήθηκαν οι πρώην Πρωθυπουργοί, Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλος, Κ. Τσαλδάρης, Κ. Καραμανλής, Στ. Γονατάς, Μαυρομιχάλης, Π. Πουλίτσας, Κ. Γεωργακόπουλος, Δ. Κιουσόπουλος, Π. Πιπινέλης, Ι. Παρασκευόπουλος, Κ. Δόβας, Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Η. Τσιριμώκος και ο αρχηγός του Προοδευτικού Κόμματος Σπ. Μαρκεζίνης. Απουσίασαν οι Καραμανλής, Πουλίτσας, Μαυρομιχάλης και Γεωργακόπουλος, ενώ ο πρόεδρος της ΕΔΑ, Ιωάννης Πασαλίδης δεν έλαβε πρόσκληση⁵⁹. Τελικώς, στις 17 Σεπτεμβρίου 1965 ορκίστηκε κυβέρνηση υπό την προεδρία του Στ. Στεφανόπουλου, η οποία στις 25 Σεπτεμβρίου παρουσιάστηκε ενώπιον της Βουλής και ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης. Η τρίτη αυτή κυβέρνηση «αποστατών» έλαβε οριακή

⁵⁸ Η επίσημη εκδοχή, ο θάνατος επήλθε από ασφυξία λόγω δακρυγόνου, αλλά σύμφωνα με μεταγενέστερη ιατροδικαστική εξέταση που πραγματοποιήθηκε από ιατρούς της οικογένειας ο Πέτρουλας είχε πέσει θύμα στραγγαλισμού.

⁵⁹ Βλ. τα πρακτικά των συνεδριάσεων της 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965 του Συμβουλίου του Στέμματος Φώς εις την πολιτικήν κρίσιν που συνεκλόνησε τὴν Ἑλλάδα, ό.π., σελ. 17 επ.

πλειοψηφία 152 βουλευτών, καθώς υπερψήφισαν οι 45 ανεξαρτητοποιημένοι από την Ένωση Κέντρου βουλευτές, οι 99 βουλευτές της ΕΡΕ και οι 8 του Κόμματος Προοδευτικών (το οποίο συμμετείχε στην κυβέρνηση, λαμβάνοντας ένα υπουργείο άνευ χαρτοφυλακίου), ενώ καταψήφισαν 148 βουλευτές (οι 126 εναπομείναντες της Ενώσεως Κέντρου και οι 22 της ΕΔΑ). Με τον σχηματισμό της κυβέρνησης Στεφανόπουλου τερματίστηκε (προσωρινά) η κρίση του Ιουλίου 1965, αλλά τα γεγονότα που προηγήθηκαν και όσα ακολούθησαν άνοιξαν τον δρόμο για την εκτροπή που κατέληξε στο πραξικόπημα των συνταγματαρχών της 21ης Απριλίου 1967.

3. ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Η διαδικασία που ακολουθήθηκε από τον βασιλιά Κωνσταντίνο αμέσως μετά την προφορική παραίτηση του Γ. Παπανδρέου και, ιδίως, ο διορισμός της κυβέρνησης Αθανασιάδη-Νόβα, βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας ζωηρής θεωρητικής συζήτησης με αντικείμενο την αρμοδιότητα που αναγνώριζε το ισχύον τότε Σύνταγμα του 1952 στον ανώτατο άρχοντα να διορίζει τον πρωθυπουργό. Το άρθρο 31 του Συντάγματος του 1952 όριζε ότι «Ο Βασιλεύς διορίζει καὶ παύει τοὺς Ὑπουργοὺς αὐτοῦ». Η λιτή αυτή διάταξη έδινε την εντύπωση ότι το Σύνταγμα καθιέρωνε τη μοναρχική αρχή, κάτι που προφανώς δεν ίσχυε, καθώς το πολίτευμα χαρακτηριζόταν ρητά στο άρθρο 21 ως Βασιλευομένη Δημοκρατία, καθιερωνόταν (στην ίδια διάταξη) η δημοκρατική αρχή⁶⁰, ενώ το άρθρο 78 παρ. 1 όριζε με σαφήνεια ότι «*Ἡ Κυβέρνησις πρέπει ν' ἀπολαύῃ τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς Βουλῆς. Ὅφείλει μόνις καταρτισθῇ καὶ δύναται ὅποτεδῆποτε ἄλλοτε νὰ ζητήσῃ ψῆφον ἐμπιστοσύνης ἀπὸ τὴν Βουλὴν. Ἐὰν κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς Κυβερνήσεως ἔχῃ διακοπῇ αἱ ἐργασίαι τῆς Βουλῆς, καλεῖται αὕτη ἐντὸς δέκα πέντε ἡμερῶν, ὅπως ἐκφράσῃ τὴν γνώμην της περὶ τῆς Κυβερνήσεως*», δηλαδή καθιέρωνε την κοινοβουλευτική αρχή. Επιπλέον, το άρθρο 76 επεφύλασσε ιδιαίτερη θέση στο πλαίσιο του πολιτεύματος για τον πρωθυπουργό⁶¹, οι ειδικότερες αρμοδιότητες του οποίου ρυθμιζόνταν από την κοινή νομοθεσία⁶². Τέλος, το άρθρο 44 όριζε ότι: «Ο Βασιλεύς δὲν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας, εἰμὴ ὅσας τῷ ἀπονέμουσι ρητῶς τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ συνάδοντες πρὸς αὐτὸ ἰδιαιτέροι νόμοι».

Ὡς προς την ερμηνεία του άρθρου 31, σύμφωνα με μία άποψη της θεωρίας: «ὁ Βασιλεύς ἔχει γνώμην ἐπὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ προτεινομένων Ὑπουργῶν καὶ δύναται ν' ἀρνηθῇ τὴν ἔγκρισίν του διὰ τινὰς ἐξ αὐτῶν»⁶³. Ὡστόσο, η θέση αυτή μετριαζόταν από την ερμηνεία που έδινε στο άρθρο 78 ο ίδιος συγγραφέας, σύμφωνα με την οποία, η άσκηση της εξουσίας του βασιλιά να εγκρίνει τον διορισμό ενός προσώπου ως υπουργού θα έπρεπε να ασκείται «ἀπὸ συμφώνου πρὸς τὴν θέλησιν τῆς Βουλῆς»⁶⁴, χωρίς, όμως να διευκρινίζεται αν στην περίπτωση τυχόν άρνησης του

⁶⁰ Ολόκληρο το άρθρο 21 όριζε τα εξής: «Τὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος εἶναι Βασιλευομένη Δημοκρατία. Ἀπασαί αἱ ἐξουσίαι πηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἔθνους, ἐνεργοῦνται δὲ καθ' ὃν τρόπον ὀρίζει τὸ Σύνταγμα».

⁶¹ Ειδικότερα, το άρθρο 76 παρ. 1 όριζε ότι: «Τὴν Κυβέρνησιν ἀποτελεῖ τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον, συγκείμενον ἐκ τῶν Ὑπουργῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Πρωθυπουργοῦ».

⁶² Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα 2, 3 και 5 του Α.Ν. 1671/1951 Περὶ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργείων (ΦΕΚ 33/Α'/28.1.1951).

⁶³ Βλ. Η. Κυριακόπουλο, *Ἑλληνικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον*, Β' έκδ., 1956, σελ. 199 επ.

⁶⁴ Ibidem.

βασιλιά να εγκρίνει τον διορισμό ενός υπουργού, ύστερα από σχετική πρόταση του πρωθυπουργού, παραβιάζοταν το άρθρο 78 του Συντάγματος. Αντίστοιχες ήταν και οι θέσεις του Χρ. Σγουρίτσα, ο οποίος έκανε λόγο περί «νομικών» (ερειδομένων στο άρθρο 31) και «πολιτικών» (ερειδομένων στο άρθρο 78) δεσμεύσεων του μονάρχη, αφήνοντας, πρακτικά, το κρίσιμο ερώτημα αναπάντητο⁶⁵. Ο ίδιος συγγραφέας, ωστόσο, γνωμοδοτώντας σχετικά με τις ενέργειες του βασιλιά αμέσως μετά την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου, υποστήριζε τα εξής: «Διαφορετική υπήρξεν ή περίπτωση της μετά την παραίτησιν της κυβερνήσεως τοῦ Γ. Παπανδρέου κατὰ τὴν 15ῃ Ἰουλίου (1965) ἀναθέσεως τοῦ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως εἰς τὸν Γ. Νόβαν, διότι ὁ τότε Πρωθυπουργὸς καὶ ἀρχηγὸς τῆς Ἐνώσεως Κέντρου δὲν παρετήθη τῆς ἀρχηγίας τοῦ κόμματος, οὔτε δὲ ἐξάλλου ἡ παραίτησις ἐπῆλθε συνεπείᾳ ἀποδοκιμασίας τῆς κυβερνήσεως ὑπὸ τῆς Βουλῆς, ὁπότε θὰ εἶχον ἐφαρμογὴν οἱ ἐν τῷ κειμένῳ ὑποδεικνύμεναι λύσεις. Ἡ παραίτησις προεκλήθη λόγῳ διαφωνίας τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ τότε Πρωθυπουργοῦ ἐπὶ ζητήματος προσωπικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος, ἀναχθέντος ἐν συνεπείᾳ εἰς ζήτημα ἀρχῆς, ἡ δὲ ἐν προκειμένῳ ἐνέργεια τοῦ βασιλέως, ἀναθεσαντος τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως εἰς τὸν τότε Πρόεδρον τῆς Βουλῆς καὶ σημαῖνον μέλος τῆς Ἐνώσεως Κέντρου, ὑπῆρξε συνταγματικῶς ἄμεμπτος τοσοῦτω μᾶλλον, καθόσον ὁ παραιτηθεὶς Πρωθυπουργός, διαθέτων τὴν πλειοψηφίαν τῆς Βουλῆς, δὲν εἰσηγήθη τὴν διάλυσιν τῆς Βουλῆς, οὔτε συγκεκριμένον τρόπον λύσεως τῆς προκληθεῖσας κυβερνητικῆς κρίσεως, πράγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως τε ἠθικῶς μόνον θὰ ἐδέσμευε τὸν βασιλέα»⁶⁶. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀνωτέρω θέση υποβαθμίζει τὴν σύγκρουση στο ἐπίπεδο «προσωπικῆς διαφωνίας»⁶⁷ καὶ παραβλέπει τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς θέσεις τοῦ βασιλιά αντικατοπτριζόταν μία παρωχημένη ἀντίληψη μοναρχικῆς ἐμπνευσης που παρέπεμπε σε ἄλλες εποχές.

Απὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σαφὴς ἦταν ἡ θέση που υποστήριξε ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης, ὁ ὁποῖος παρέπεμψε στο –προσφάτως τότε– ἐκδοθέν ἔργο του με τίτλο *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, προκειμένου νὰ υποστηρίξει τὶς ἐπιστημονικὲς θέσεις του ἐπὶ τῆς κρίσης. Κατὰ τὴν ἀπόψή του, ὁ βασιλιάς εἶχε δέσμια ἀρμοδιότητα, ἀφενός, νὰ διορίσει ὡς ὑπουργὸ πρόσωπο προτεινόμενο ἀπὸ τὸν πρωθυπουργό, καὶ, αφετέρου, νὰ μὴν διορίζει πρόσωπα μὴ προτεινόμενα ἀπὸ αὐτόν⁶⁸ (δηλαδή πρόσωπα τῆς ἐπιλογῆς του)· ἀναγνωριζόταν, ὡστόσο, τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλιά νὰ ἐκφράσει τὴν ἀπόψή του στὸν πρωθυπουργό σχετικά με τὸν κατάλογο τῶν προτεινόμενων προσώπων καὶ νὰ διατυπώσει τυχόν ἀντιρρήσεις του, πλὴν ὅμως, στὴν περίπτωση που ὁ πρωθυπουργὸς ἐπέμενε στὴν ἐπιλογή του, ὁ ἀνώτατος ἀρχοντας ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ εγκρίνει τὸν κατάλογο καὶ νὰ προχωρήσει στὸν διορισμὸ τῶν ὑπουργῶν, ὑποχωρώντας⁶⁹. Ὁ Μάνεσης στήριζε τὴν ἀπόψή του τόσο στὴν κοινοβουλευτικὴ ἀρχή, ὅπως αὐτὴ καθιερωνόταν στο ἀρθρο 78 τοῦ Συντάγματος, ὅσο καὶ στὴ δημοκρατικὴ ἀρχή (ἀρθρο 21)⁷⁰. ΓΙΑ τὸν ἴδιο, «ἡ ἐντὸς ταύτης [ενν. τῆς λαϊκῆς κυριαρ-

⁶⁵ Βλ. Χ. Σγουρίτσα, *Συνταγματικὸν Δίκαιον*, 1959, σελ. 390 ἐπ.

⁶⁶ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Οἱ Ἑλληνικὲς Κυβερνήσεις, 1843-2004*, 2004.

⁶⁷ Βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Αλιβιζάτο, *Τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ ἐχθροὶ του*, ὁ.π., σελ. 386.

⁶⁸ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος II*, 1965, σελ. 441 ἐπ., ὅπου ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι: «οὗτος [ενν. ὁ βασιλιάς] δὲν δύναται: i) νὰ διορίσῃ ὡς Ὑπουργὸν πρόσωπον μὴ προτεινόμενον ὑπὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, οὔτε ii) νὰ μὴ διορίσῃ ὡς Ὑπουργὸν προτεινόμενον ὑπὸ τούτου».

⁶⁹ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, ὁ.π., σελ. 441, ὑποσημ. 40.

⁷⁰ Βλ. τὴ σχετικὴ ἐκτενὴ ἀνάλυση τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς σε Αρ. Μάνεση, *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, ὁ.π., σελ. 117 ἐπ.

χίας] θέσις τοῦ Βασιλέως καθίσταται ἰδιάζουσα κατὰ τοῦτο: ὅτι πρέπει νὰ προσαρμόζεται, ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο καὶ ὑπὸ πᾶσαν δυνατὴν ἔποψιν, πρὸς τὴν δημοκρατικὴν ἀρχήν, ἐπὶ τῆς ὁποίας θεμελιούται τὸ Σύνταγμα»⁷¹. Σε ὅ,τι ἀφορὰ τὴ διαδικασία τοῦ διορισμοῦ τῆς κυβέρνησης, ὁ Μάνεσης ἀναλύει τὸν ρόλο τῶν πολιτικῶν κομμάτων στο πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν πηγῶν τους, υποστηρίζοντας ὅτι: «[...] ἐφ’ ὅσον ὑπάρχει ἀρχηγὸς τοῦ πλειοψηφοῦντος κόμματος –ἢ ἀνεγνωρισμένος ἡγέτης συνασπισμοῦ κομμάτων, διατηρουμένου καὶ μετεκλογικῶς– ὁ Βασιλεὺς ὀφείλει νὰ καλέσῃ αὐτὸν εἰς τὴν ἐξουσίαν, μὴ δικαιούμενος κατ’ οὐδένα λόγον νὰ προτιμήσῃ ἄλλο τι πρόσωπον –εἴτε ἐκ τῆς πλειοψηφίας εἴτε ὄχι, εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς Βουλῆς– τὸ ὁποῖον ἴσως θὰ ἠδύνατο νὰ τύχῃ τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς. Διότι ὁ Βασιλεὺς πρέπει νὰ συμμορφοῦται πρὸς τὴν θέλησιν τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας –καὶ ὄχι νὰ τὴν “κατασκευάζῃ”, ἀναδεικνύων αὐτὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς διὰ τοῦ “χρίσματος” τῆς πρωθυπουργίας. Ὅταν ἡ πλειοψηφία τῆς Βουλῆς εἶναι κομματικῶς ὀργανωμένη, ὁ ἀνεύθυνος ἀνώτατος ἄρχων ὀφείλει νὰ τὴν δεχθῇ ὡς ἔχει, τοσοῦτ’ ἄλλω, καθ’ ὅσον τὸ ἰσχύον δίκαιον τὴν κατοχυρώνει καθ’ ἑαυτὴν καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς. Ἄλλωστε, ἐν ἀντιθέτῳ περιπτώσει ὁ Βασιλεὺς θὰ ἐνεφανίζετο ἐπιδεικνύων προσωπικὴν εὐνοίαν ὑπὲρ τοῦ Α ἢ δυσμένειαν κατὰ τοῦ Β προσώπου ἢ κόμματος ἢ πολιτικῆς τάσεως τοῦθ’ ὅπερ δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἐντὸς τῆς ἰσχυοῦσης συνταγματικῆς τάξεως νομικὴν θέσιν τοῦ [...]»⁷². Περαιτέρω, ὁ Μάνεσης θεωρεῖ ὅτι, κατὰ τὴν ἐπιλογὴν τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἐκεῖνο που ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα εἶναι, ἀφενός, οἱ πολιτικὲς θέσεις τῶν κομμάτων καὶ, ἀφετέρου, οἱ κοινοβουλευτικοὶ συσχετισμοί, συνεπῶς, «ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν τοιούτων δεδομένων δέον νὰ κινῆται ἡ βασιλικὴ πρωτοβουλία [...]. Διότι ἄλλως, ἐὰν τυχὸν τείνῃ εἰς τὴν μεταβολὴν καὶ τὸν μετασχηματισμὸν τῶν, τὸ Στέμμα ὑπερβαίνει τὰ ἀκραία ὅρια τῆς ἐν προκειμένῳ διακριτικῆς εὐχερείας τοῦ καὶ ἐμφανίζεται ἀσκοῦν “προσωπικὴν ἐξουσίαν”, δηλαδὴ συμπεριφερόμενον κατὰ τρόπον ἀπάδοντα πρὸς τὴν ἐντὸς τῆς ἰσχυοῦσης συνταγματικῆς τάξεως θέσιν τοῦ [...], ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐμπλέκεται οὕτω μοιραίως εἰς τοὺς πολιτικοὺς ἀνταγωνισμούς, τὰς κομματικὰς συναλλαγὰς καὶ τὰς προσωπικὰς διαμάχας κατὰ τρόπον δικαυβεύοντα τὸ κῦρος τοῦ, ἂν μὴ καὶ τὴν ὑπόστασίν τοῦ [...]»⁷³. Τέλος, ἀναφερόμενος στὴν περίπτωση παραίτησης κυβέρνησης, ἡ ὁποία διαθέτει τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς ἀπόλυτης πλειοψηφίας τῶν βουλευτῶν, ὁ Μάνεσης υποστηρίζει ὅτι ὁ βασιλιάς δὲν εἶναι υποχρεωμένος νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἐντολὴν σχηματισμοῦ κυβέρνησης στὸν ἀρχηγὸ τοῦ κόμματος τῆς αξιωματικῆς ἀντιπολίτευσης, ἀλλὰ οἱ ἀποφάσεις τοῦ νὰ κινούνται με γνώμονα τὶς εἰσηγήσεις τοῦ παραιτηθέντος πρωθυπουργοῦ που διαθέτει τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία, ἐνῶ ἐὰν ὁ τελευταῖος «[...] εἰσηγηθῇ τὴν διάλυσιν τῆς Βουλῆς, ὁ ἀνώτατος ἄρχων ὀφείλει νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν τοιαύτην εἰσήγησιν. Διότι ἡ ἀναζητήσις ἄλλου κυβερνητικοῦ σχήματος ἐκ τῆς ὑπαρχούσης Βουλῆς θὰ συνεδύαζετο ἀναγκαιῶς πρὸς τὴν ἐπιδίωξιν διασπάσεως τῆς δεδομένης κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας, τοῦθ’ ὅπερ εἶναι συνταγματικῶς ἀνεπίτρεπτον καὶ πολιτικῶς ἀπαράδεκτον»⁷⁴. Τέλος, ὁ βασιλιάς υποχρεοῦται νὰ ἀναμένει τὴν ἀνάδειξη νέας πηγῆς τοῦ πλειοψηφοῦντος κόμματος, προκειμένου νὰ προχωρήσῃ στὸν διορισμὸ νέας κυβέρνησης, διότι, σε ἀντίθετη περίπτωση, διορίζοντας ὡς πρωθυπουργὸ κάποιον ἀπὸ τὰ στελέχη τοῦ πλειοψηφοῦντος

⁷¹ Βλ. Ἀρ. Μάνεση, *Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, ὁ.π., σελ. 121.

⁷² Ibidem, σελ. 430-431, υποσημ. 23.

⁷³ Ibidem, σελ. 433, υποσημ. 27.

⁷⁴ Ibidem, σελ. 436.

κόμματος, ο βασιλιάς διορίζει και τον αρχηγό του κόμματος. Κάτι τέτοιο, όμως δεν μπορεί να γίνει δεκτό, διότι «[τ]οιαῦται ἐνέργειαι ἀποτελοῦν ἐπιβιώσεις μοναρχικῶν ἀντιλήψεων καὶ συνηθειῶν, ἀνεπιτρέπτων καὶ ἀπαραδέκτων ἐντὸς τῆς ἰσχυοῦσης δημοκρατικῆς συνταγματικῆς τάξεως, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐμπλέκουν ἀναποφεύκτως τὸ Στέμμα εἰς τὰς πολιτικὰς διαμάχας, ἐμφανίζουσαι τοῦτο ὡς ἐπιδεικνῶν ἐννοίαν πρὸς ὠρισμένα πρόσωπα ἢ πολιτικὰς παρατάξεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν φθορὰν τοῦ κύρους του [...]»⁷⁵.

Βέβαια, διατυπώθηκαν και άλλες θέσεις αναφορικά προς την κρίση του Ιουλίου 1965, όπως εκείνες του Φαίδωνα Βεγλερή, ο οποίος άσκησε κριτική απέναντι, τόσο στη στάση των πολιτικών παραγόντων, όσο και στις γνώμες ή την μη τοποθέτηση πολλών θεωρητικών.⁷⁶

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η κρίση του Ιουλίου 1965 υπήρξε ένα γεγονός εξαιρετικής πολιτικής και συνταγματικής σημασίας, διότι προετοίμασε –μέσω του ευτελισμού των κοινοβουλευτικών θεσμών– τον δρόμο για την επιβολή της δικτατορίας, αλλά και έκρινε την τύχη της μοναρχίας, η οποία, ούτως ή άλλως, είχε εξ αρχής σαθρά θεμέλια στην Ελλάδα, ως προϊόν έξωθεν επιβολής. Ειδικότερα, αξιολογώντας κανείς τις ενέργειες του βασιλιά, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο ίδιος ο ανώτατος άρχοντας που επικαλέστηκε τον ρόλο του ως θεματοφύλακα του πολιτεύματος, προκειμένου να δικαιολογήσει την εξωθεσμική άρνησή του να αναλάβει ο –πολιτικά υπεύθυνος– πρωθυπουργός ένα υπουργείο της επιλογής του (σύμφωνα, άλλωστε και με τις ισχύουσες τότε συνταγματικές διατάξεις) είναι το ίδιο ακριβώς πρόσωπο που δεν δίστασε να βαθύνει το ρήγμα του διχασμού με πρωτοχρονιάτικα διαγγέλματα μιλώντας περί «μιασμάτων» και «εσωτερικών εχθρών»⁷⁷, αλλά και να συμβάλει στην –έστω και εκ των υστέρων– νομιμοποίηση του δικτατορικού καθεστώτος που επιβλήθηκε μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967⁷⁸. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι ο ίδιος προετοιμαζόταν για το ενδεχόμενο επιβολής στρατιωτικής δικτατορίας ήδη από το καλοκαίρι του 1966⁷⁹, ενώ τα σχέδια αυτά επιτάθηκαν ενόψει των εκλογών που είχαν προγραμματιστεί για τον Μάιο του 1967, αλλά τελικώς δεν πρόλαβαν να διεξαχθούν λόγω του πραξικοπήματος⁸⁰.

⁷⁵ Ibidem, σελ. 437, υποσημ. 33.

⁷⁶ Βλ. Φ. Βεγλερή, *Ιουλιανά 1965-1966*, 1966.

⁷⁷ Στο διάγγελμά του την Πρωτοχρονιά του 1966, ο Κωνσταντίνος, αντί ευχών, ανέφερε μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα: ««Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὁ κίνδυνος ἐξακολουθεῖ καὶ ἡ εὐθύνη ὅλων μας θὰ εἶναι μεγίστη ἐὰν χαλαρώσωμεν καὶ ἐπ' ἐλάχιστον τὴν προσοχὴν καὶ τὴν δραστηρίαν ἐπαγρύπνησιν διὰ τὴν προστασίαν τοῦ δημοκρατικοῦ ἡμῶν πολιτεύματος ἀπὸ τῶν ἐσωτερικῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους. Ὁ κομμουνισμὸς ἀποτελεῖ μίasma, γεννηθὲν ἔξω τῆς Ἑλλάδος, ἐμπνεόμενον καὶ κινούμενον ἔξωθεν. Ἡθικὴ τοῦ εἶναι τὸ ψεῦδος καὶ ἡ προδοσία. Μολύνει καὶ καθιστᾷ ἀνύποπτον ἐχθρὸν τῆς πατρίδος πάντα ἐρχόμενον εἰς ἐπαφὴν μὲ αὐτόν, ἄτομον ἢ ὁμάδα, πάντα καλὸν Ἕλληνα, μὴ διαβλέποντα τὸν κίνδυνον (...)».

⁷⁸ Για μία αναλυτική παρουσίαση του συνταγματικού χρονικού της δικτατορίας βλ. ενδεικτικά Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του Ελληνικού Λαού*, 1975, ιδίως σελ. 17 επ.

⁷⁹ Βλ. Α. Παπαχελά, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 237-242 και 252. Στο πλαίσιο αυτό εντασσόταν και ο διορισμός του Γρηγόρη Σπαντιδάκη στη θέση του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού, ο οποίος τοποθέτησε σε καίριες θέσεις όλα τα μέλη της ομάδας Παπαδόπουλου. Βλ. Σπ. Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Ε', ό.π., σελ. 307 επ.

⁸⁰ Τον Δεκέμβριο του 1966 η κυβέρνηση «αποστατών» (οι οποίοι είχαν συγκροτήσει αυτόνομη κοινοβουλευτική ομάδα με την επωνυμία ΦΙ.ΔΗ.Κ., δηλαδή Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κέντρο) υπό τον Στ. Στεφανόπουλο κατέρρευσε

Αναμφίβολα, η κρίση του Ιουλίου 1965, εκτός από την τύχη της μοναρχίας, συνέβαλε και σε ένα άλλο επίπεδο. Ειδικότερα, με γνώμονα τις εξωθεσμικές παρεμβάσεις του βασιλιά, ο συνταγματικός νομοθέτης του 1975 επέλεξε να ρυθμίσει εξαντλητικά τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας σχετικά με τη διαδικασία διορισμού κυβέρνησης, καθιερώνοντας τις λεγόμενες «διερευνητικές εντολές» σε περίπτωση μη αυτοδυναμίας⁸¹. □

και τη διαδέχτηκε, στις 22 Δεκεμβρίου, κυβέρνηση υπό τον πρώην πρωθυπουργό Ιωάννη Παρασκευόπουλο, η οποία διέθετε την εμπιστοσύνη των δύο μεγάλων κομμάτων της Βουλής, όπως φάνηκε και από την ψήφο εμπιστοσύνης (13 Ιανουαρίου 1967), καθώς την υπερψήφισαν οι βουλευτές της ΕΡΕ και της Ενώσεως Κέντρου (215), ενώ καταψήφισαν οι βουλευτές του ΦΙ.ΔΗ.Κ., της ΕΔΑ και του Κόμματος Προοδευτικών (61) και 24 βουλευτές απουσίαζαν. Κύρια αποστολή της κυβέρνησης αυτής ήταν η διεξαγωγή εκλογών τον Μάιο του 1967, όμως στις 30 Μαρτίου 1967, η ΕΡΕ απέσυρε την εμπιστοσύνη της προς αυτήν, με συνέπεια την παραίτησή της. Ο βασιλιάς, παρά τις έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης, έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό της ΕΡΕ, Π. Κανελλόπουλο, ο οποίος στις 3 Απριλίου ορκίστηκε πρωθυπουργός, ενώ 11 ημέρες αργότερα δημοσιεύτηκε το Β.Δ. διάλυσης της Βουλής και διενέργειας εκλογών στις 28 Μαΐου 1967.

⁸¹ Βλ. ενδεικτικά Ξ. Κοντιάδη, «[Άρθρο 37](#)», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2023, σελ. 5 (τελευταία πρόσβαση 21.05.2025).

Η ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΩΣ ΟΡΙΟ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ RONALD DWORKIN: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΓΙΑΝΝΑΚΑ-ΚΑΡΥΣΤΙΑΝΟΥ*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο διερευνά τη φιλοσοφική σύλληψη της ελευθερίας του λόγου στο ώριμο έργο του Ronald Dworkin, με επίκεντρο την αρχή της πολιτικής ισότητας και τον κανονιστικό ρόλο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Υποστηρίζεται ότι η ελευθερία έκφρασης δεν συνίσταται απλώς στην απουσία περιορισμών, αλλά στη θετική αναγνώριση κάθε προσώπου ως ισότιμου φορέα ερμηνευτικής αυτενέργειας στον δημόσιο διάλογο. Η μελέτη αξιοποιεί την περίπτωση της Μαρίας Καρυστιανού και την κριτική της Σοφίας Γιαννακά ως παράδειγμα των ορίων του δημοσίου λόγου, εστιάζοντας στο πώς η αμφισβήτηση της νομιμοποίησης του άλλου μπορεί να παραβιάσει την αρχή της ηθικής ισότητας. Τέλος, αναλύεται η θεσμική αντίδραση της ΕΣΗΕΑ υπό το πρίσμα της θεωρίας του Dworkin, με σκοπό την επαναξιολόγηση των κανονιστικών προϋποθέσεων για τη θεμιτή οριοθέτηση της έκφρασης στη φιλελεύθερη δημοκρατία.

Γιώργος Σταματιάδης
Δικηγόρος Αθηνών

* Το παρόν άρθρο επωφελήθηκε των ουσιαστών παρατηρήσεων και προτάσεων των καθηγητών νομικής Δημήτρη Τσαραπατσάνη και Φίλιππου Βασιλόγιαννη. Εξυπακούεται ότι τυχόν λάθη και αστοχίες του άρθρου βαρύνουν αποκλειστικά τον συντάκτη του.

SUMMARY

The article explores the philosophical conception of freedom of speech in the mature work of Ronald Dworkin, focusing on the principle of political equality and the normative role of human dignity. The argument is made that freedom of expression is not merely the absence of restrictions, but rather the positive recognition of each individual as an equal agent of interpretive authorship in public discourse. The present study draws on the case of Maria Karystianou and the critique by Sofia Giannaka as an example of the limits of public speech, emphasizing how the challenge to another's legitimacy can violate the principle of moral equality. Finally, it analyses the institutional response of the Journalists' Union of Athens Daily Newspapers – JUADN through the lens of Dworkin's theory, with the aim of reassessing the normative conditions for the legitimate limitation of expression within a liberal democracy.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Το παρόν άρθρο διερευνά το κανονιστικό υπόβαθρο της ελευθερίας του λόγου στο έργο του Αμερικανού φιλοσόφου Ronald Dworkin, με έμφαση στην έννοια της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας ως εσωτερικό θεμέλιο του δικαιώματος. Υιοθετώντας φιλοσοφική μεθοδολογία και κανονιστικό προσανατολισμό, εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η έννοια της αξιοπρέπειας, όπως διατυπώνεται από τον Dworkin, επαναπλαισιώνει την ερμηνεία του δημόσιου λόγου. Για την ανάδειξη της πρακτικής σημασίας αυτής της προσέγγισης, αξιοποιείται ως μελέτη περίπτωσης η δημόσια τοποθέτηση της Σοφίας Γιαννακά αναφορικά με τη Μαρία Καρυστιανού. Ο στόχος είναι η διερεύνηση των ορίων μεταξύ θεμιτής κριτικής και ηθικής απονομιμοποίησης στον δημόσιο διάλογο.

Στην ώριμη σκέψη του Dworkin, η ελευθερία του λόγου συγκροτείται ως ουσιώδης έκφανση της πολιτικής ισότητας και όχι μόνο ως αρνητικό δικαίωμα προστασίας από την κρατική παρέμβαση. Το άτομο, ως μέλος μιας κοινότητας που διαμορφώνει τους όρους της δικαιοσύνης και της ηθικής μέσα από συλλογικές αποφάσεις, πρέπει να έχει τη δυνατότητα να συμμετέχει στη διαμόρφωση αυτών των όρων. Η συμμετοχή αυτή εκδηλώνεται ως η δυνατότητα κάθε προσώπου να επηρεάζει τις αποφάσεις στις οποίες υπόκειται¹. Επομένως, η ελευθερία του λόγου, ως κανονιστική προϋπόθεση του αυτοκυβερνώμενου πολίτη, δεν αφορά μόνο την απουσία εξωτερικών εμποδίων στην εκφορά λόγου, αλλά και την αναγνώριση του εκφέροντος ως ισότιμου συνδιαμορφωτή του νοήματος που διέπει τη συλλογική ζωή.

¹ «Η ελευθερία του λόγου αποτελεί προϋπόθεση της νόμιμης διακυβέρνησης. Οι νόμοι και οι δημόσιες πολιτικές δεν έχουν νομιμοποίηση, παρά μόνο αν έχουν θεσπιστεί μέσω δημοκρατικής διαδικασίας, και μια διαδικασία δεν είναι δημοκρατική αν η κυβέρνηση έχει παρεμποδίσει οποιονδήποτε να εκφράσει τις πεποιθήσεις του για το ποιοι πρέπει να είναι αυτοί οι νόμοι και οι πολιτικές», R. Dworkin, *Το δικαίωμα στη γελοιοποίηση*, New York Review of Books 23.03.2006.

Μέσω αυτής της θεώρησης, η δημοκρατία αντιμετωπίζεται ως πρακτική ερμηνευτικής συνύπαρξης, στην οποία ο λόγος κάθε προσώπου αποκτά νόημα και βαρύτητα ενόσω αναγνωρίζεται από τους άλλους συμμετέχοντες στον δημόσιο διάλογο ως ισότιμη εκφορά ηθικής κρίσης και ερμηνείας.

Εξ αυτού συνάγεται ότι ο λόγος ο οποίος αναπαριστά τον άλλο ως πρόσωπο στερούμενο της ικανότητας για αυτοερμηνεία, αρνείται στην πράξη την κανονιστική ισότητα που του αναλογεί ως ηθικό υποκείμενο και τον επανατοποθετεί στον δημόσιο χώρο όχι ως ισότιμο συνομιλητή, αλλά ως αντικείμενο αξιολογικής κρίσης εκ των έξω, προτείνοντας έναν τρόπο θέασης του άλλου ο οποίος, εφόσον παγιωθεί ως κανονιστική αναπαράσταση, μπορεί να καταλήξει στην ηθική απαξίωση.

Αντλώντας από τις παραπάνω θεωρητικές προκείμενες, η παρούσα ερμηνευτική προσέγγιση της θεωρίας του Dworkin επιχειρεί να εξειδικεύσει τις συνεπαγωγές της αρχής της πολιτικής ισότητας στον χώρο του δημόσιου λόγου. Σύμφωνα με αυτές, η υποχρέωση της Πολιτείας, χωρίς να εξαντλείται στην απλή απαγόρευση λογοκρισίας, εκτείνεται στη διαμόρφωση όρων διαλογικής συμπερίληψης, ικανών να διασφαλίσουν συνθήκες εντός των οποίων η παρουσία όλων των λόγων, ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης ή ιδεολογικής κατεύθυνσης, καθίσταται καταρχήν θεμιτή και αποδεκτή. Η αρχή αυτή, υπό το πρίσμα της θεωρίας του Dworkin, συνιστά τον ακρογωνιαίο νομιμοποιητικό λίθο της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

II. Η ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ

Με βάση τη θεωρητική σύλληψη του Dworkin στο έργο του *Δικαιοσύνη για σκαντζόχοιρους*², προκειμένου να κατανοήσουμε ουσιαστικά τις ηθικές αξίες, πρέπει να τις αντιληφθούμε ως εγγενές και αναπόσπαστο μέρος της ηθικής ευθύνης. Μια τέτοια ενσωμάτωση μάς επιτρέπει να εμβαθύνουμε στη φύση της ηθικής πεποίθησης. Ωστόσο, αυτή η σύνθεση είναι εφικτή μόνο αν αναγνωρίσουμε ότι κάποια διάσταση της έννοιας του «ευ ζην» συνδέεται με τις υποχρεώσεις μας προς τους τρίτους, χωρίς να ανάγεται ευθέως σε αυτές. Το θεμέλιο αυτής της προσέγγισης, κατά τον Dworkin, εντοπίζεται στις αλληλένδετες αρχές του αυτοσεβασμού και της αυθεντικότητας.

Η αρχή του αυτοσεβασμού επιβάλλει να λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη τη δική μας ζωή, να θεωρούμε ότι έχει εγγενή σημασία να τη ζήσουμε ως ουσιαστική και ολοκληρωμένη προσπάθεια. Η αρχή της αυθεντικότητας αποδίδει στον καθένα προσωπική ευθύνη να προσδιορίσει τι συνιστά επιτυχία στη δική του ζωή και να τη διαμορφώσει με συνέπεια και ακεραιότητα, μέσω μιας αφήγησης που ο ίδιος αποδέχεται ως αυθεντική. Από κοινού, οι δύο αυτές αρχές συγκροτούν την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και είναι αλληλένδετες και αλληλοϋποστηριζόμενες, καθώς ο αυτοσεβασμός προϋποθέτει την ύπαρξη αυθεντικών επιλογών και η αυθεντικότητα προϋποθέτει τον αυτοσεβασμό.

Σε αυτό το νήμα σκέψης, ο Dworkin προσθέτει ότι η αξιοπρέπεια προϋποθέτει, συν τοις άλλοις, τη συμμετοχή του προσώπου στη διαδικασία λήψης των συλλογικών αποφάσεων δυνάμει των οποίων ασκείται ο δημόσιος καταναγκασμός σε θέματα δικαιοσύνης και ηθικής. Η πολιτική υπο-

² R. Dworkin, *Δικαιοσύνη για σκαντζόχοιρους*, 2011.

χρέωση απορρέει από τη συμμετοχή μας σε μια πολιτική κοινότητα, όπως ακριβώς και άλλες μορφές υποχρέωσης που απορρέουν από αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις. Οι πολιτικές ενώσεις που χρησιμοποιούν εξαναγκασμό απειλούν να υπονομεύσουν την αξιοπρέπεια των μελών τους, εκτός αν κάθε μέλος αναλαμβάνει απέναντι στα υπόλοιπα μέλη την ευθύνη να σέβεται τις συλλογικές αποφάσεις, εφόσον πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις.

Σε αυτό το σημείο εμφανίζεται το παράδοξο της πολιτικής κοινωνίας. Από τη μία, ένα πολιτικό σύστημα εξαναγκασμού (κράτος) είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, εξασφαλίζοντας την τάξη και τις συνθήκες ευημερίας, στοιχεία απαραίτητα για την ευδοκίμηση μιας καλής ζωής. Η απουσία κράτους (αναρχία) θα σήμαινε την ολοκληρωτική κατάλυση της αξιοπρέπειας. Από την άλλη, η καταναγκαστική διακυβέρνηση επίσης απειλεί την αξιοπρέπεια, γιατί ορισμένα μέλη της κοινότητας πρέπει να ασκούν τεράστια εξουσία στα υπόλοιπα μέλη της μέσω της απειλής και της επιβολής κυρώσεων. Αυτό θέτει ένα διπλό πρόβλημα: Πώς μπορώ να αποδεχθώ, με βάση την προσωπική μου ευθύνη για τη ζωή μου (αρχή της αυθεντικότητας), την εξουσία που ασκούν άλλοι επάνω μου; Πώς μπορώ, με βάση τον σεβασμό μου προς την αντικειμενική αξία της ζωής των άλλων (αρχή του αυτοσεβασμού), να συμμετάσχω σε μια διαδικασία επιβολής εξουσίας πάνω σε εκείνους;

Το παράδοξο αυτό έχει ερμηνευτικό χαρακτήρα και αντιμετωπίζεται αν διαμορφώσουμε μια συνεκτική αντίληψη περί αξιοπρέπειας, η οποία θα μας επιτρέψει να προσδιορίσουμε ένα πολιτικό σύστημα συμβατό με αυτήν. Η δεύτερη αρχή της αξιοπρέπειας (η προσωπική ευθύνη για τη ζωή μας) επιτρέπει, υπό όρους, να μοιραζόμαστε ευθύνες με άλλους. Τέτοια παραδείγματα κοινής ευθύνης είναι οι στενές σχέσεις, όπου υπάρχει αμοιβαία φροντίδα, καθώς και η πολιτική ένωση. Η πολιτική κοινότητα, ωστόσο, μπορεί να συμβιβαστεί με τον αυτοσεβασμό μας μόνον αν περιλαμβάνει την αρχή της αμοιβαιότητας, βάσει της οποίας κάθε μέλος να έχει την ευθύνη να αποδέχεται τις συλλογικές αποφάσεις ως δεσμευτικές. Αν δεν υπήρχε αυτή η πολιτική υποχρέωση και μπορούσαμε να αγνοούμε ελεύθερα τις συλλογικές αποφάσεις όποτε το επιθυμούσαμε, το κράτος θα εξέπιπτε σε τυραννία. Τότε, είτε υποτασσόμενοι σε τέτοια εξουσία, είτε ασκώντας την απέναντι σε άλλους, θα θυσιάζαμε την αξιοπρεπεία μας.

Η πολιτική υποχρέωση, λοιπόν, είναι μέρος της προσωπικής μας ηθικής ευθύνης, και κατ' επέκταση της ηθικής ευθύνης προς τους άλλους³.

Στο *Δικαιосύννη για σκαντζόχοιρους* ο Dworkin επιχειρεί, λοιπόν, την ενοποίηση της προσωπικής ηθικής και της πολιτικής ισότητας υπό το πρίσμα μιας αρχής, κατά την οποία η ερμηνευτική αυτενέργεια του προσώπου προηγείται και θεμελιώνει τη δημοκρατική συμμετοχή. Εφόσον κάθε πρόσωπο οφείλει να αναγνωρίζεται ως φορέας αυθύπαρκτης ερμηνευτικής αρμοδιότητας ως προς την έννοια του αγαθού και του δέοντος, η αξιοπρέπεια καθίσταται ο θεμελιώδης όρος της ελευθερίας ως κανονιστική αρχή.

Η υποχρέωση αναγνώρισης της αξιοπρέπειας εκδηλώνεται και διαμέσου των θεσμικών εκφράσεων του δημόσιου λόγου, όταν κάθε πολίτης αντιμετωπίζεται ως ισότιμος ερμηνευτής. Η ρητή απόρριψη αυτής της αξίωσης συνιστά (ηθική) παράβαση της αρχής της ισότητας, καθότι

³ Ibidem, σελ. 319-320.

απορρίπτει την αξίωση του προσώπου να θεωρείται πηγή νοήματος και όχι απλώς αντικείμενο αξιολόγησης ή σχολιασμού.

Η σημασία της αξιοπρέπειας καθίσταται ιδιαιτέρως έκδηλη όταν το πρόσωπο εισέρχεται στο δημόσιο πεδίο ως φορέας τραυματικού βιώματος, επιζητώντας είτε την απονομή δικαιοσύνης είτε την ενσωμάτωση της εμπειρίας του σε ένα κοινό ηθικό λεξιλόγιο, διεκδικώντας, σε κάθε περίπτωση, την αναγνώριση του λόγου του ως κανονιστικά βαρύνουσας συμβολής στο νόημα του δικαίου. Η εμπειρία αυτή δεν εκλαμβάνεται ως αμιγώς υποκειμενική συγκινησιακή αντίδραση, αλλά ως μορφή ερμηνευτικής συνεισφοράς στο περιεχόμενο του κοινού βίου. Σε περιπτώσεις αυτού του τύπου, η αντίρρηση οφείλει να διατυπώνεται εντός των ορίων που διασφαλίζουν τη μη-ακύρωση της ερμηνευτικής αρμοδιότητας του άλλου ως ισότιμου συνομιλητή.

Συνεπώς, κατά τον Dworkin, η αξιοπρέπεια δεν προβάλλεται ως εξωτερικός περιοριστικός κανόνας επί της ελευθερίας του λόγου, αλλά ως ηθική αρχή που συγκροτεί την εσωτερική της αρχιτεκτονική. Αποτελεί το κανονιστικό της θεμέλιο και όχι τον εξωτερικό μηχανισμό ελέγχου της⁴. Αν η ελευθερία του λόγου αποσυνδεθεί από την αρχή της ηθικής ισότητας, τότε παύει να λειτουργεί ως κοινό δικαίωμα συμμετοχής στον διάλογο μεταξύ ίσων και μετατρέπεται σε πλεονεκτική θέση που προορίζεται, σιωπηρά ή ρητά, μόνο για όσους διαθέτουν ήδη φιλικό ακροατήριο, επιρροή ή κανονιστική νομιμοποίηση.

III. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΦΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ: ΤΟ ΟΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΜΙΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Η πρόσφατη δημόσια τοποθέτηση της Σοφίας Γιαννακά αναφορικά με τη μητέρα θύματος της τραγωδίας των Τεμπών, Μαρία Καρυστιανού ([link](#)), παρουσιάζει ενδιαφέρον υπό το πρίσμα της θεωρίας του Dworkin. Η αρθρογράφος, μολοντί εμφανίζεται να διαφωνεί επί της ουσίας με τα αιτήματα ή τον δημόσιο λόγο της Καρυστιανού, επεκτείνει τη διαφωνία της στον τομέα της νομιμοποίησης του προσώπου που τα εκφέρει, αφήνοντας να εννοηθεί ότι έχει υπερβεί τα «θεμιτά» όρια του πένθους.

Το άρθρο δεν περιορίζεται σε ουσιαστική κριτική των θέσεων της Μαρίας Καρυστιανού ούτε επικεντρώνεται στην πολιτική αξιολόγηση των ενεργειών της. Αντιθέτως, συγκροτεί το πρόσωπο της Καρυστιανού ως συμβολικό παράγωγο μιας πολιτικής στρατηγικής της Αριστεράς. Η φράση «η Αριστερά ανέδειξε τη μορφή της Μαρίας Καρυστιανού σε αρχέτυπο μητρικού πένθους» την επενδύει με μια εξωτερική ταυτότητα, η οποία της αποδίδεται ως αποτέλεσμα εργαλειοποίησης. Η ίδια η πράξη της έκφρασης πένθους εμφανίζεται εδώ ως προϊόν πολιτικού σχεδιασμού και όχι ως αυθεντική πράξη ερμηνευτικής αυτενέργειας.

Η αντίστιξη με την τραγωδία στο Μάτι, όπου, κατά την αρθρογράφο, «δεν γνωρίσαμε ποτέ πραγματικά τις μάνες που έχασαν συζύγους και παιδιά» ενισχύει την ερμηνεία ότι η παρουσία της Καρυστιανού στον δημόσιο λόγο δεν αναγνωρίζεται από τη Γιαννακά ως νομιμοποιημένη αφεαυ-

⁴ Ibidem, σελ. 330: «Οι αρχές της αξιοπρέπειας διατυπώνουν, επομένως, πολιτικά δικαιώματα σε υψηλό επίπεδο αφάρ-
ρεσης: υπερισχύουν έναντι των συλλογικών πολιτικών της κυβέρνησης. Διατυπώνουμε την ακόλουθη υπόθεση: Όλα τα
πολιτικά δικαιώματα παράγονται από αυτή τη θεμελιώδη αρχή».

τή, αλλά κρίνεται με βάση την ιστορική συγκυρία και τον πολιτικό της αντίκτυπο. Ακόμη και εάν ο στόχος του άρθρου είναι η πολιτική αποδόμηση του λογοπλαισίου που οργανώθηκε γύρω από τα Τέμπη, το αποτέλεσμα είναι ότι η φωνή της Καρυστιανού αποδυναμώνεται ηθικά και πολιτικά, επειδή τελεί υπό την υποψία ότι δεν της ανήκει πραγματικά.

Το άρθρο της Σοφίας Γιαννακά εγείρει συνεπώς ερωτήματα όχι μόνο αναφορικά με την ευστοχία του περιεχομένου του, αλλά κυρίως ως προς τη μορφή της κριτικής που ασκεί. Η απονομιμοποίηση προκύπτει εδώ από τον τρόπο με τον οποίο η φωνή της Καρυστιανού αναπαρίσταται από τη Γιαννακά ως εξαρτημένη, πολιτικά καθοδηγούμενη, και εντέλει δευτερογενής ως προς μια άλλη βούληση (το «κίνημα», η «Αριστερά», κ.λπ.). Το επίδικο είναι η μετατόπιση της κριτικής στην ίδια τη νομιμοποίηση της Καρυστιανού ως προσώπου που δύναται να παρεμβαίνει στη δημόσια σφαίρα. Αυτή η μετατόπιση αγγίζει τον πυρήνα της ερμηνευτικής ισοτιμίας, καθώς προτείνει έναν τρόπο θέασης του προσώπου όχι ως αυθύπαρκτου φορέα νοήματος, αλλά ως φερέφωνου και αντικειμένου πολιτικής καθοδήγησης.

Ωστόσο, η ελευθερία του λόγου, στο φιλελεύθερο πρότυπο που διατυπώνει ο Dworkin, δεν εξαρτάται από την ποιότητα του εκφερόμενου περιεχομένου ούτε οφείλει να λογοδοτεί σε κανόνες κοινωνικής ευπρέπειας. Όπως υπογραμμίζει⁵, σε μία φιλελεύθερη δημοκρατία κανείς δεν έχει δικαίωμα να μην προσβάλλεται, ακριβώς διότι η διαφωνία, ακόμη και η δυσάρεστη ή οξεία, είναι συστατικό της νομιμότητας κάθε απόφασης που δεσμεύει το σύνολο.

IV. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΟΓΟ: ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΑ ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ

Η περίπτωση της Σοφίας Γιαννακά εγείρει ένα κρίσιμο εννοιολογικό ερώτημα αναφορικά με τη φύση της δημοσιογραφικής έκφρασης: πότε αυτή λογίζεται ως προσωπική αξιολογική κρίση και πότε ως θεσμική εκφορά δημοσίου λόγου που επιτελεί κανονιστική λειτουργία στον δημόσιο χώρο.

Ιδιαίτερη σημασία, εν προκειμένω, έχει η διάκριση μεταξύ της ελευθερίας λόγου ενός πολίτη και εκείνης ενός δημοσιογράφου. Ο Dworkin, ήδη από το 1972⁶, υπογράμμιζε ότι δημοσιογράφοι δεν ασκούν το δικαίωμα του λόγου ως μεμονωμένοι πολίτες, που μπορούν να παραιτηθούν από τα δικαιώματά τους για κάποιον ευγενή σκοπό, αλλά ως εντολοδόχοι όλων μας. Το γεγονός αυτό ενισχύει την ανάγκη να απολαμβάνουν την πλήρη προστασία της έκφρασής τους από κάθε πειθαρχικό ή εξουσιαστικό μηχανισμό. Κατά τον Dworkin, η πρωταρχική ευθύνη των μέσων ενημέρωσης είναι απέναντι στο κοινό τους, σε όσους τα διαβάζουν και τα παρακολουθούν.

Το άρθρο γνώμης της Γιαννακά λειτουργεί ακριβώς σε αυτή την αλληλεπικαλυπτόμενη περιοχή μεταξύ ατομικής ελευθερίας και δημοσιογραφικής ευθύνης. Η συνεισφορά της σε ένα ευρύτατα γνωστό μέσο ενημέρωσης, η προβολή της άποψής της σε μαζικό ακροατήριο και η αξιολόγηση δημόσιου προσώπου (γονέα θύματος) στο πλαίσιο μιας φορτισμένης πολιτικά συγκυρίας, αναδεικνύουν το άρθρο της ως λόγο με βαρύνον ιδεολογικοπολιτικό φορτίο. Αυτό το χαρακτηριστικό ενισχύεται από τις προβλέψεις των κωδικών δεοντολογίας του δημοσιογραφικού επαγγέλματος,

⁵ R. Dworkin, *Το δικαίωμα στη γελοιοποίηση*, ό.π.

⁶ *Μια σκόπιμη λογοκρισία*, New York Times, 13.02.1972, σελ. 11.

τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, στους οποίους επιτάσσεται η σαφής διάκριση μεταξύ είδησης και σχολίου, ο σεβασμός στην αξιοπρέπεια των προσώπων και η αντιμετώπιση των πολιτών με διακριτικότητα και ευαισθησία⁷.

Κατά συνέπεια, η κριτική της Γιαννακά, παρότι εντάσσεται στη θεμιτή πολιτική διαφωνία, αξιολογείται με βάση τη δημοσιογραφική δεοντολογία. Ο δημοσιογραφικός λόγος, ακριβώς επειδή απολαμβάνει διευρυμένα όρια προστασίας, φέρει αντίστοιχη ηθική ευθύνη, ιδίως όταν αγγίζει πρόσωπα που διεκδικούν δημόσια παρουσία ως ερμηνευτικά υποκείμενα. Η ελευθερία του λόγου, στη σκέψη του Dworkin, δεν αίρει την απαίτηση σεβασμού της ερμηνευτικής αρμοδιότητας του άλλου. Αντιθέτως, προϋποθέτει ότι η ηθική ισότητα δεν υποχωρεί άνευ ετέρου ενώπιον του δημοσιογραφικού λόγου, ο οποίος ελέγχεται ως προς την προέλευση, τη βαρύτητα και τη λειτουργία του στον δημόσιο χώρο.

Υπό αυτό το πρίσμα, είναι κρίσιμο να διασαφηνιστούν τα όρια ανάμεσα στην επιτρεπτή έκφραση γνώμης και την κατάχρηση του λόγου με τρόπο που θίγει θεμελιώδη δικαιώματα. Μπορεί να αξιοποιηθεί σχετικά η έννοια της συκοφαντικής δυσφήμισης, όχι ως κριτήριο αξιολόγησης του συγκεκριμένου άρθρου, αλλά ως ενδεικτική περίπτωση οριοθέτησης της ελευθερίας του λόγου. Εν προκειμένω, το περιεχόμενο του λόγου δεν επιδρά στην ελευθερία λόγου και η συκοφαντική δυσφήμιση αποτελεί εγγενές όριό της, όχι εξωτερικό εμπόδιο⁸. Εξυπαρχής, η συκοφαντική δυσφήμιση δεν πληροί τα κριτήρια υπαγωγής στο πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος. Δεν υπάρχει, επομένως, ούτε εξωτερικός περιορισμός στην ελευθερία του λόγου, ούτε αξιολόγηση του περιεχομένου του ως προς την ηθική ή πολιτική του ορθότητα.

Η κρίσιμη διάκριση για το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) είναι μεταξύ αναληθών πραγματικών ισχυρισμών και αξιολογικών κρίσεων που στηρίζονται σε πραγματική βάση. Ενώ οι πρώτοι μπορούν να ελεγχθούν ως προς την αλήθεια τους και ενδέχεται να οδηγήσουν σε θεμιτές κυρώσεις, οι δεύτερες προστατεύονται από το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) όταν στηρίζονται σε επαρκή πραγματικά περιστατικά. Η ύπαρξη πραγματικής βάσης στηρίζει επαρκώς την αξιολογική κρίση, ώστε να μην εκφυλίζεται σε αυθαίρετη ή δυσφημιστική ρητορική⁹. Συναφώς, το ΕΔΔΑ έκρινε (βλ. *Chaunay και λοιποί κατά*

⁷ Σύμφωνα με το άρθρο 1 των Αρχών Δεοντολογίας του Δημοσιογραφικού Επαγγέλματος της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών: «Το δικαίωμα του ανθρώπου και του πολίτη να πληροφορείται και να πληροφορείται ελεύθερα είναι αναφαίρετο. Η πληροφόρηση είναι κοινωνικό αγαθό και όχι εμπόρευμα ή μέσο προπαγάνδας. Ο δημοσιογράφος δικαιούται και οφείλει: α. Να θεωρεί πρώτιστο καθήκον του προς την κοινωνία και τον εαυτό του τη δημοσιοποίηση όλης της αλήθειας. β. Να θεωρεί προσβολή για την κοινωνία και πράξη μειωτική για τον εαυτό του τη διαστρέβλωση, την απόκρυψη, την αλλοίωση ή την πλαστογράφηση των πραγματικών περιστατικών. γ. Να σέβεται και να τηρεί το διακριτό της είδησης, του σχολίου και του διαφημιστικού μηνύματος, την αναγκαία αντιστοιχία τίτλου και κειμένου και την ακριβή χρησιμοποίηση φωτογραφιών, εικόνων, γραφικών απεικονίσεων ή άλλων παραστάσεων». Σύμφωνα με το άρθρο 2: «Η δημοσιογραφία, ως επάγγελμα, αλλά και κοινωνικό λειτουργήμα, συνεπάγεται δικαιώματα, καθήκοντα και υποχρεώσεις. Ο δημοσιογράφος δικαιούται και οφείλει: [...] β. Να σέβεται την προσωπικότητα, την αξιοπρέπεια και το απαραβίαστο της ιδιωτικής ζωής του ανθρώπου και του πολίτη. [...] ε. Να αντιμετωπίζει με διακριτικότητα και ευαισθησία τους πολίτες, όταν αυτοί βρίσκονται σε κατάσταση πένθους, ψυχικού κλονισμού και οδύνης, [...]».

⁸ Σύμφωνα με μια καίρια παρατήρηση του καθηγητή Φίλιππου Βασιλόγιαννη, σε προσωπική επικοινωνία.

⁹ Όταν μία δήλωση ερμηνεύεται ως αξιολογική κρίση, η αναλογικότητα της κρατικής επέμβασης μπορεί να συναρτάται με την ύπαρξη μιας επαρκούς πραγματικής βάσης, διότι, ελλείψει τέτοιας βάσης, μία αξιολογική κρίση ενδέχεται και αυτή να αποδειχθεί υπερβολική (βλ. *Feldek κατά Σλοβακίας*, αριθ. 29032/95, §§ 75-76, CEDH 2001-VIII).

Γαλλίας, αριθ. 64915/01, CEDH 2004-VI) ότι η καταδίκη ενός συγγραφέα για δημόσια δυσφήμιση δεν παραβίασε το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, διότι στηρίχθηκε σε σχετικούς και επαρκείς λόγους, μεταξύ των οποίων η παράβαση των θεμελιωδών κανόνων της ιστορικής μεθοδολογίας¹⁰.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάλυση που ακολουθεί δεν επιδιώκει να αποδώσει προθέσεις στην αρθρογράφο, ούτε να αξιολογήσει την προσωπική της στάση. Αντιθέτως, χρησιμοποιείται η συγκεκριμένη περίπτωση ως ενδεικτική του ερμηνευτικού ρίσκου που προκύπτει όταν η δημόσια κριτική υπερβαίνει την αντιπαράθεση θέσεων και επεκτείνεται στην αμφισβήτηση της νομιμοποιητικής αυθεντίας του προσώπου που εκφέρει λόγο. Η θεωρητική χρήση του παραδείγματος εξυπηρετεί την ανάδειξη της έντασης ανάμεσα στην ελευθερία έκφρασης και την απαίτηση ηθικού σεβασμού στον δημόσιο λόγο.

V. ΘΕΣΜΙΚΟΣ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ: ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΛΟΓΟ

Αντιδρώντας στο επίμαχο άρθρο της Σοφίας Γιαννακά, το Πρωτοβάθμιο Πειθαρχικό Συμβούλιο της «Ενωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών» (ΕΣΗΕΑ) την κάλεσε σε απολογία, επικαλούμενο καταγγελίες πολιτών που θεώρησαν ότι το άρθρο δεν σεβάστηκε τη γενική κοινωνική απαίτηση για δικαιοσύνη και τον αγώνα μιας μητέρας για τιμωρία των ενόχων. Η κλήση αυτή προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από δημοσιογράφους, πολιτικούς και άλλους φορείς, οι οποίοι υποστήριξαν ότι η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα και ότι η πειθαρχική δίωξη για έκφραση γνώμης είναι αδικαιολόγητη. Η ΕΣΗΕΑ, σε ανακοίνωσή της, διευκρίνισε ότι η πειθαρχική διαδικασία κινήθηκε βάσει καταγγελιών πολιτών και ότι η διερεύνηση δεν προδικάζει καταδικαστική απόφαση.

Στον βαθμό που ένας λόγος λειτουργεί με τρόπο που τείνει να απονομιμοποιήσει την ερμηνευτική ισοτιμία του συνομιλητή, ενδέχεται να εγείρει σοβαρά ερωτήματα ηθικής υπευθυνότητας. Πλην όμως, τούτο δεν συνεπάγεται αυτομάτως απώλεια της θεσμικής προστασίας που απολαμβάνει ως έκφραση. Η ηθική αποδοκιμασία και ο ερμηνευτικός αντίλογος παραμένουν, στη σκέψη του Dworkin, τα κυρίαρχα μέσα απάντησης στον λόγο που αποτυγχάνει να σεβαστεί την αρχή της ισότητας.

Κατά συνέπεια, η θεσμική αντίδραση απέναντι σε εκφορά λόγου που κρίνεται ηθικά προβληματική δεν μπορεί να δικαιολογείται απλώς από τη διαπίστωση κοινωνικής δυσφορίας ή την καταγραφή της αξιακής απόκλισης από ένα προτιμώμενο ηθικό πρότυπο. Η θεωρία του Dworkin, δομημένη επί της αρχής της πολιτικής ισότητας και της ατομικής αξιοπρέπειας, αξιώνει μια αυστηρότερη κανονιστική προϋπόθεση, σύμφωνα με την οποία ο θεσμικός καταναγκασμός οφείλει να τεκμηριώνεται στο ότι η έκφραση προκαλεί πράγματι, και κατά τρόπο ουσιώδη, διάρρηξη της σχέσης ισότιμης συμμετοχής στον δημόσιο λόγο, απειλώντας την ίδια τη δομή της πολιτικής κοινότητας. Ακόμη και σε τέτοιες περιπτώσεις όμως, η απλή ύπαρξη ηθικού σφάλματος δεν συνιστά

¹⁰ Σε πιο «Dworkinικό» ύφος, βλ. τη συγκλίνουσα γνώμη της δικαστού Thomassen στην απόφαση *Chaunv* και λοιποί κατά Γαλλίας: «το βιβλίο συνιστά, κατ' ουσίαν, μια συρραφή εικασιών και προσβάλλει ευθέως την προσωπική ταυτότητα και ακεραιότητα του κυρίου και της κυρίας Aubrac, και τους απογυμνώνει από την αξιοπρέπειά τους».

επαρκή λόγο για την επιβολή κύρωσης και απαιτείται η ύπαρξη θεσμικά αναγνωρίσιμης βλάβης, ικανής να θεμελιώσει την ανάγκη αποκατάστασης της κανονιστικής ισορροπίας με μέσα συμβατά προς την αρχή της ελευθερίας¹¹.

Η αρχή της πολιτικής ισότητας, όπως διαμορφώνεται στο θεωρητικό πλαίσιο του Dworkin, δεν προϋποθέτει ότι η έκφραση οφείλει να συμμορφώνεται προς κανόνες συμπόνιας ή ευπρέπειας. Αντιθέτως, απαιτεί την ανεκτικότητα προς μορφές διαφωνίας οι οποίες, ακόμη και όταν διατυπώνονται με τρόπο οξύ ή μη συμβατικό, παραμένουν εντός του κανονιστικού πλαισίου της ισότητας λόγου, στο μέτρο που δεν παραβιάζουν την ερμηνευτική αρμοδιότητα των υπολοίπων.

Το ερώτημα που εγείρεται είναι εάν τέτοιες θεσμικές αποδοκιμασίες, όταν προέρχονται από επαγγελματικές ενώσεις, λειτουργούν ως μέσα ρύθμισης του πλαισίου δεοντολογίας του λόγου ή αν, στην πράξη, τείνουν να επιτελούν κοινωνικά πειθαρχική λειτουργία η οποία οδηγεί σε απαξίωση ορισμένων φωνών. Συνεπώς, ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες η θεσμική παρέμβαση αποβλέπει στην προάσπιση αξιών που απολαύουν ευρύτερης ηθικής αποδοχής, η πράξη αυτή παραμένει υποκειμένη σε αξιολόγηση αναφορικά με τη θέση της εντός του ευρύτερου πλαισίου της αρχής της πολιτικής ισότητας. Η λειτουργία της δεν μπορεί να θεωρείται καταρχήν ουδέτερη, καθόσον ενδέχεται να επιδρά επί της ισότητας των υποκειμένων ως φορέων λόγου.

Κάθε θεσμική παρέμβαση στον δημόσια εκφερόμενο λόγο, στον βαθμό που συνεπάγεται περιορισμό της ερμηνευτικής αυτονομίας του υποκειμένου, απαιτεί ιδιαίτερη αιτιολόγηση ως προς τη συμβατότητά της με τους όρους της πολιτικής ισότητας. Ο καταναγκασμός, προκειμένου να δικαιολογηθεί κανονιστικά, οφείλει να αποδεικνύει ότι αποβλέπει στην αποκατάσταση των όρων της συλλογικής ισότητας, και όχι στη μηχανική επιβολή ενός προκαθορισμένου κανονιστικού πλαισίου¹².

Η περίπτωση του επαγγελματικού σωματείου ΕΣΗΕΑ, διαφοροποιείται ως προς το τυπικό έρεισμα του μέτρου, καθώς το σωματείο δεν ασκεί την πειθαρχική εξουσία του ως κρατικός μηχανισμός, εφόσον, ωστόσο, η παρέμβασή του έχει επιτελεστικό βάρος στον χώρο του δημοσίου λόγου, οφείλει να υπόκειται στις ίδιες κανονιστικές αξιώσεις με κάθε μορφή καταναγκασμού που διεκδικεί ηθική εγκυρότητα. Η ηθική αποδοκιμασία, ως έκφραση αξιολογικής διαφωνίας στο πλαίσιο

¹¹ «Ασφαλώς ανακύπτουν δύσκολα ερωτήματα σχετικά με το ποιες ακριβώς δραστηριότητες πρέπει να ανήκουν στο σύστημα προστασίας των ελευθεριών, πόσο σαφής και άμεσος είναι ένας συγκεκριμένος κίνδυνος, και πότε υπάρχουν λιγότερο αυστηρά μέσα ρύθμισης από τη λογοκρισία ή την απαγόρευση. Άνθρωποι εξίσου αφοσιωμένοι στην ελευθερία διαφωνούν, παραδείγματος χάριν, για το αν οι κίνδυνοι από τη διαφήμιση προϊόντων καπνού ή ο προσβλητικός χαρακτήρας των ρατσιστικών εκφράσεων δικαιολογούν τον αποκλεισμό αυτών των μορφών λόγου από την προστασία. Η ουσία της ελευθερίας δεν είναι να συμφωνούμε σε συγκεκριμένες πολύπλοκες υποθέσεις, αλλά μια στάση, ότι οι παραδοσιακές ελευθερίες είναι τόσο κρίσιμες για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ώστε τα δύσκολα ερωτήματα πρέπει, όσο αυτό είναι εφικτό, να λύνονται υπέρ τους, ότι πρέπει να υψώνεται ένα προστατευτικό τείχος γύρω και σε κάποια απόσταση από τον πυρήνα της ελεύθερης έκφρασης, της ιδιωτικότητας και της δίκαιης ποινικής δίκης, ότι η κυβέρνηση είναι εκείνη που φέρει το βάρος να αποδείξει ότι οποιαδήποτε παρέμβαση σε οποιοδήποτε τμήμα των θεμελιωδών ελευθεριών είναι πραγματικά απαραίτητη για την επίτευξη κάποιου ουσιώδους σκοπού. Η κουλτούρα της ελευθερίας με αυτό το πνεύμα προσεγγίζει τα δύσκολα ζητήματα σχετικά με το λόγο, τη διαμαρτυρία, το δικαίωμα στη σιωπή και τα δικαιώματα των μειονοτήτων», R. Dworkin, *Ο νόμος της ελευθερίας: Η ηθική ανάγνωση του Αμερικανικού Συντάγματος*, σελ. 353-354.

¹² Ακόμα και ο απεχθής λόγος πρέπει να προστατεύεται, διότι η παραίτηση από την αρχή της ελευθερίας λόγω «κακής χρήσης» της, οδηγεί στη γενική αποδυνάμωσή της. Ο R. Dworkin προκρίνει τη θεσμική ανάγκη διατήρησης της δημόσιας σφαίρας ελεύθερης από καταναγκασμό, «Ένας νέος χάρτης λογοκρισίας», *Index on Censorship*, 1994.

του δημόσιου λόγου, δεν δύναται να μεταπίπτει σε θεσμική κύρωση χωρίς την ύπαρξη αυξημένων κανονιστικών προϋποθέσεων. Εφόσον η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί τρόπο πραγμάτωσης της ερμηνευτικής αυτενέργειας των προσώπων εντός μιας κοινότητας πολιτικής ισότητας, κάθε μορφή θεσμικής επέμβασης στον λόγο οφείλει να αιτιολογείται με βάση την αποδεδειγμένη διακινδύνευση των ίδιων των όρων συμμετοχής στον δημόσιο διάλογο, και με απώτερο γνώμονα την αρχή της ισότητας.

Νομολογιακά μάλιστα επαναβεβαιώθηκε πρόσφατα ότι η άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας των αρμοδίων οργάνων του σωματείου υπόκειται στον δικαστικό έλεγχο, το δε δικαστήριο έχει την εξουσία να κρίνει και να ελέγξει όχι μόνο εάν είναι τυπικά σύμφωνη με τους όρους του νόμου και του καταστατικού, αλλά και την ουσιαστική βασιμότητα των λόγων που επέβαλαν την πειθαρχική ποινή. Η πράξη επιβολής πειθαρχικής ποινής ελέγχεται για παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας από τον ακυρωτικό δικαστή, δηλαδή για υπέρβαση ή μη των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας, μέσω του ελέγχου της αιτιολογίας της πειθαρχικής απόφασης (ΜΕΦΑΘ 519/2024 Α' Δημ. ΝΟΜΟΣ)¹³.

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΑΠΑΙΤΗΤΙΚΟΤΕΡΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

Η ελευθερία του λόγου, όπως αναπτύσσεται στη φιλοσοφία του Dworkin, δεν είναι ουδέτερος μηχανισμός μεταφοράς πληροφοριών ή εργαλείο ισχύος, ούτε νοείται λόγος που διεκδικεί σεβασμό, αν απαρνείται τον ίσο σεβασμό στους άλλους. Κατά συνέπεια, η δημοκρατική διαδικασία, στη σκέψη του Dworkin, προϋποθέτει μια κοινότητα ηθικών προσώπων, τα οποία συν-ερμηνεύουν τον δημόσιο λόγο στη βάση της ισότητας και του αμοιβαίου σεβασμού. Ο δημόσιος διάλογος συγκροτείται ως το πεδίο συνάντησης ηθικών προσώπων, καθένα από τα οποία οφείλει να αναγνωρίζει στους συνομιλητές του την ίδια ερμηνευτική κυριαρχία και ηθική αυθεντία που αξιώνει για τον εαυτό του.

Η παρέμβαση της Σοφίας Γιαννακά θα πρέπει να αναλυθεί πρωτίστως με το κατά πόσον συνιστά λόγο που νομιμοποιεί τον συνομιλητή ως ερμηνευτικό υποκείμενο. Το επίδικο ηθικοπολιτικό ζήτημα είναι εάν η κριτική της αρθρογράφου αρνείται την αναγνώριση της Μαρίας Καρυστιανού ως ισότιμης συμμετέχουσας στην προσπάθεια νοσηματοδότησης του συλλογικού τραύματος.

Ωστόσο, από το γεγονός ότι ένας δημόσια αρθρωμένος λόγος είναι ενδεχομένως άδικος ή μειωτικός, δεν προκύπτει αυτομάτως ότι πρέπει να καταστέλλεται με τη χρήση θεσμικών μέσων. Η δημοκρατία κατά Dworkin είναι ανθεκτική, διότι αντιμετωπίζει τον ηθικά ατελή λόγο με ερμηνευ-

¹³ Σχετικά παραδείγματα εντοπίζονται και στη νομολογία του ΕΔΔΑ, όπως στην απόφαση της 23ης Ιουνίου 2016, *Baka κατά Ουγγαρίας*, αρ. 20261/12, στην οποία το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η απομάκρυνση ανώτατου δικαστικού λειτουργού λόγω δημόσιων τοποθετήσεων του επί θεμάτων δημοσίου ενδιαφέροντος συνιστά παραβίαση του άρθρου 10 ΕΣΔΑ, στο μέτρο που υπονομεύει την ισότιμη συμμετοχή του στη δημόσια σφαίρα. Αντίστοιχα, στην απόφαση *Platform "Ärzte für das Leben" κατά Αυστρίας*, απόφαση της 21 Ιουνίου 1988, série A αριθ. 139, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι η υποχρέωση προστασίας της ελευθερίας έκφρασης δεν εξαντλείται στην απλή ανοχή, αλλά επεκτείνεται στην ενεργή διασφάλιση όρων άσκησης της, όταν απειλείται η ουσιαστική δυνατότητα συμμετοχής. Αν και οι συγκεκριμένες αποφάσεις δεν ταυτίζονται νομικά με τις περιστάσεις της παρούσας υπόθεσης, η ερμηνευτική τους αξία έγκειται στο ότι αποτυπώνουν την κανονιστική αρχή της ελευθερίας του λόγου ως όρου ισότιμης συμμετοχής στον δημόσιο διάλογο, πυρήνας ο οποίος εντοπίζεται και στη θεωρητική πρόταση του Ronald Dworkin.

τικό αντίλογο και όχι με επιβολή κυρώσεων. Δεν καταπνίγει την αθέμιτη αμφισβήτηση, αλλά την υπερβαίνει με λόγο υψηλότερης ποιότητας.

Σε κάθε περίπτωση, η «ελεύθερη» υπαγωγή των μελών ενός σωματείου στους ειδικότερους κανόνες του, και άρα στην άσκηση της απορρέουσας πειθαρχικής εξουσίας από τα αρμόδια όργανα του σωματείου, δεν αίρει την υποχρέωση αιτιολόγησης κάθε πειθαρχικής πράξης με βάση τις αρχές της ισότητας και της αναλογικότητας. Επομένως, ακόμη και όταν η πειθαρχική αποδοκιμασία προέρχεται από θεσμούς που συγκροτούνται με βάση την ελεύθερη συναίνεση, η ίδια η αρχή της ισότητας απαιτεί να εξετάζεται εάν το επιβληθέν μέτρο συναρτάται πράγματι με την ανάγκη προστασίας θεμελιωδών ηθικών συμφερόντων και όχι απλώς με την εσωτερική συνέπεια ενός κανονιστικού πλαισίου.

Εντέλει, ο φιλελεύθερος διάλογος προϋποθέτει πρόσωπα ικανά να αναγνωρίζουν στους άλλους την ίδια ερμηνευτική αυθεντία που αξιώνουν για τον εαυτό τους. Αυτή η προθυμία και ετοιμότητα προς αναστοχασμό, προς συμμετοχή με όρους ισοτιμίας και μη-κυριαρχίας, συγκροτεί τον πυρήνα της δημοκρατικής ηθικής.

Η απάντηση στην ηθική ατέλεια του λόγου πρέπει να είναι η υπέρβασή της μέσω βαθύτερης, ουσιαστικότερης και απαιτητικότερης ερμηνείας. □

ΟΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ. Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μαριαλένα Βεζυράκη

Μ.Δ.Ε. Δημοσίου Δικαίου
ΕΚΠΑ, Δικηγόρος

Αγγελική Μπινιάρη

Μ.Δ.Ε. Δημοσίου Δικαίου
ΕΚΠΑ, Δικηγόρος

Το κείμενο αναλύει την έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας ως θεμελιώδους δικαιώματος και θεσμικής εγγύησης της λειτουργίας του πανεπιστημίου. Περιγράφονται δύο βασικά πρότυπα πανεπιστημίων, αφενός το φιλελεύθερο πανεπιστήμιο, που στοχεύει στην ελεύθερη αναζήτηση της αλήθειας και τη γνώση χωρίς κρατικές ή ιδιωτικές παρεμβάσεις, και αφετέρου το λειτουργικό πανεπιστήμιο, που προσανατολίζεται στις ανάγκες της οικονομίας και της αγοράς εργασίας, με έμφαση στην επαγγελματική κατάρτιση. Τονίζεται ότι στην Ελλάδα, βάσει του άρθρου 16 του Συντάγματος, η ακαδημαϊκή ελευθερία και το πανεπιστημιακό αυτοδιοίκητο είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τη δημοκρατία και προστατεύονται συνταγματικά. Περαιτέρω, εξετάζεται ο κοινωνικοπολιτικός ρόλος του πανεπιστημίου ως χώρου ελεύθερης έκφρασης και δράσης, με αναφορές σε ιστορικά φοιτητικά κινήματα. Αναγνωρίζεται, ότι η παραγόμενη γνώση δεν είναι ουδέτερη, αλλά επηρεάζεται από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Η πανεπιστημιακή αυτοδιοίκηση και το πανεπιστημιακό άσυλο αναδεικνύονται ως εγγυήσεις της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Ειδικότερα, το αυτοδιοίκητο επιτρέπει τη δημοκρατική συμμετοχή όλων των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας, ενώ το άσυλο προστατεύει την ελεύθερη έκφραση και εμποδίζει κρατικές παρεμβάσεις, χωρίς να καλύπτει αξιόποινες πράξεις. Επιπλέον, ακολουθεί η ανάλυση της διαμάχης για το άσυλο, με έμφαση στο αν η πολιτική διαμαρτυρία εντός του πανεπιστημίου εμπίπτει ή όχι στην προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Υποστηρίζεται ότι η πολιτική δράση, όταν γίνεται δημοκρατικά, αποτελεί μέρος της ακαδημαϊκής ελευθερίας και όχι κατάχρησή της.

Συμπερασματικά, η ακαδημαϊκή ελευθερία περιλαμβάνει τον ελεύθερο διάλογο, την αναζήτηση της αλήθειας και τη συμμετοχή όλων στα πανεπιστημιακά δρώμενα. Το πανεπιστημιακό άσυλο δεν αφορά τη γενική ατιμωρησία, αλλά την προστασία της ελεύθερης σκέψης και επιστημονικής αναζήτησης. Η πολιτική διαμαρτυρία, όταν είναι δημοκρατική, προστατεύεται από την ακαδημαϊκή ελευθερία. Η κατάργηση του ασύλου ή η εισαγωγή πανεπιστημιακής αστυνομίας συνιστούν απειλή για το συνταγματικά κατοχυρωμένο πανεπιστημιακό καθεστώς. Τέλος, όπως προκύπτει και από τα ανωτέρω, το πανεπιστήμιο χωρίς ελευθερία, αυτονομία και άσυλο παύει να είναι πραγματικό πανεπιστήμιο.

ABSTRACT

The text analyzes the meaning of academic freedom as a fundamental right and an institutional safeguard for the functioning of the university. It describes two basic models of universities: on the one hand, the liberal university, which aims at the free pursuit of truth and knowledge without state or private interference, and on the other hand, the functional university, which is oriented toward the needs of the economy and the labor market, with an emphasis on professional training. It is emphasized that in Greece, based on Article 16 of the Constitution, academic freedom and university self-governance are inextricably linked to democracy and are constitutionally protected. Furthermore, the sociopolitical role of the university is examined as a space for free expression and action, with reference to historical student movements. It is acknowledged that the knowledge produced is not neutral but is influenced by social and political conditions. University self-governance and academic asylum are highlighted as guarantees of academic freedom. Specifically, self-governance allows for the democratic participation of all members of the academic community, while asylum protects free expression and prevents state interference, without covering criminal acts. In addition, the controversy surrounding academic asylum is analyzed, focusing on whether political protest within the university falls under the protection of academic freedom. It is argued that political action, when conducted democratically, is part of academic freedom and not an abuse of it.

In conclusion, academic freedom encompasses open dialogue, the pursuit of truth, and the participation of all in university life. Academic asylum does not entail general impunity, but rather the protection of free thought and scientific inquiry. Democratic political protest is protected under academic freedom. The abolition of asylum or the introduction of university policing constitutes a threat to the constitutionally guaranteed academic status. Ultimately, as derived from the above, a university without freedom, autonomy, and asylum ceases to be a true university.

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με τον όρο «ακαδημαϊκή ελευθερία» εννοούμε το δικαίωμα εκείνο που ανάγεται στην επιστημονική ελευθερία και στην ελευθερία της έρευνας και της διδασκαλίας ή, κατ' άλλη έκφραση, την ελευθερία των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας «σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο και τη μέθοδο της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας»¹. Σημειώνεται ότι η ακαδημαϊκή ελευθερία δεν αποτελεί μόνον ατομικό δικαίωμα, αλλά και θεσμική εγγύηση, υπό την έννοια, ότι κατοχυρώνει τον θεσμό του Πανεπιστημίου ως του κατεξοχήν (αν και όχι αποκλειστικά) χώρου ανάπτυξης και προαγωγής της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας². Εισαγωγικά και χάριν πληρότητας της παρούσας μελέτης, αξίζει να σταθούμε στην ετυμολογία της λέξης «Πανεπιστήμιο»³ και να προσδιορίσουμε το ακριβές περιεχόμενο της έννοιας. Ετυμολογικά η λέξη αναλύεται ως εξής: παν+επιστήμη, δηλαδή σημαίνει τόπος που περιλαμβάνει όλες τις επιστήμες. Το Πανεπιστήμιο λοιπόν είναι πνευματικό ίδρυμα με παιδευτικούς, ερευνητικούς-επιστημονικούς στόχους, με πρωταρχικό στόχο την παίδευση και την καλλιέργεια του κοινωνικού συνόλου και μετά την εξυπηρέτηση της οικονομίας και της παραγωγής.

Περαιτέρω, αξιοσημείωτο είναι ότι ιστορικά εμφανίζονται δύο τύποι Πανεπιστημίου, αφενός το φιλελεύθερο Πανεπιστήμιο, και αφετέρου το λειτουργικό Πανεπιστήμιο⁴, στους οποίους αξίζει να αναφερθούμε και να αναδείξουμε τις βασικές διαφορές τους, και κυρίως την προσέγγιση της «ακαδημαϊκής ελευθερίας» και της αυτοδιοίκησης σε κάθε μια θεωρία. Σύμφωνα με τη θεωρία, το φιλελεύθερο Πανεπιστήμιο συνιστά μια ιστορική μορφή Πανεπιστημίου, εμφανίστηκε στην Γερμανική Θεωρία, από τον Humboldt και ενσωματώθηκε στο άρθρο 5 παρ. 3 του Γερμανικού Συντάγματος, και συγκεκριμένα του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, το Πανεπιστήμιο είναι κατεξοχήν ο χώρος για την αναζήτηση της αλήθειας και μάλιστα χωρίς περιορισμούς, μέσω της ελεύθερης έρευνας και της ελεύθερης ανταλλαγής απόψεων, με εφόδιο τις γνώσεις, και απώτερο στόχο τη συνεχή πνευματική ανάπτυξη, γι' αυτό και ο σκοπός αυτού του τύπου Πανεπιστημίου είναι κυρίως εκπαιδευτικός.

Αντίθετα, το λειτουργικό Πανεπιστήμιο έχει κοινωνικοοικονομικές καταβολές, και αποτελεί τον θεσμό που αποβλέπει στην «επαγγελματική» αποτελεσματικότητα. Απώτερος στόχος αυτού του τύπου Πανεπιστημίου είναι εξυπηρέτηση των αναγκών της παραγωγής, και τελικά η εξυπηρέτηση της οικονομίας με τη «δημιουργία κατάλληλα εκπαιδευμένων επαγγελματικών στελεχών», που συχνά αποκτούν συγκεκριμένη εξειδίκευση, για να υπηρετήσουν καλύτερα και αποτελεσματικότερα τις ανάγκες της παραγωγής και τελικά της οικονομίας. Απώτερος στόχος του λειτουργικού Πανεπιστημίου είναι η επαγγελματική και τεχνική κατάρτιση των φοιτητών, ώστε να υπηρετήσουν την τεχνοοικονομική ανάπτυξη.

Επιπρόσθετα, οι ανωτέρω αναφερόμενοι τύποι Πανεπιστημίων διαφοροποιούνται εκτός των ως άνω και ως προς την έννοια της «ακαδημαϊκής ελευθερίας» και της έννοιας του αυτοδιοί-

¹ Α. Αργυρός, *Ακαδημαϊκή και επιστημονική ελευθερία Ένα πρόβλημα δημοκρατίας*, 2022.

² Βλ. Σ. Βλαχόπουλος κλπ., *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 4η έκδ., 2017.

³ Η λέξη «Πανεπιστήμιο» δημιουργήθηκε από τον Αδαμάντιο Κοραή, το έτος 1810.

⁴ Π. Μαντζούφας, *Η ακαδημαϊκή ελευθερία*, 1997, σελ. 23 επ.

κπου. Σύμφωνα με τη θεωρία του φιλελεύθερου Πανεπιστημίου η ακαδημαϊκή ελευθερία και η αυτονομία κρίνονται απαραίτητες και έννοιες σύμφυτες με την έννοια του Πανεπιστημίου, για την ακώλυτη αναζήτηση της αλήθειας μέσω της έρευνας και της απόκτησης γνώσεων. Επιπλέον, οι καθηγητές και οι δάσκαλοι είναι ελεύθεροι από κάθε κρατική εντολή ή πίεση, τόσο από τον κρατικό, όσο και από τον ιδιωτικό τομέα, καθώς μοναδικός και απώτερος στόχος τους είναι να υπηρετούν την επιστήμη. Δυναμική είναι και η συμμετοχή και η παρουσία των φοιτητών, οι οποίοι αναζητούν την αλήθεια, αξιοποιώντας κάθε διαθέσιμο δυνατό πόρο.

Αντιθέτως, κατά τη λειτουργική θεωρία, το Πανεπιστήμιο εξυπηρετεί αποκλειστικά κοινωνικοοικονομικούς σκοπούς, και έχει κυρίως τεχνικό χαρακτήρα, αποτελώντας ουσιαστικά μια «επιχείρηση» που διαθέτει τη γνώση, την οποία «αγοράζουν» ως πελάτες οι ενδιαφερόμενοι, για να αποκτήσουν ένα δίπλωμα, σκοπώντας στην επαγγελματική αποτελεσματικότητα. Η αυτονομία εδώ νοείται ως «δημοσιονομική και διαχειριστική αυτοτέλεια». Πρόκειται για ένα περισσότερο αυταρχικό καθεστώς, όπου τόσο το κράτος όσο και οι ιδιώτες ασκούν άμεση επιρροή και δίνουν τις κατευθυντήριες γραμμές. Τέλος, η συμμετοχή των φοιτητών σε αυτό τον τύπο Πανεπιστημίου γίνεται πάντα με γνώμονα και κριτήριο την εξυπηρέτηση του κοινωνικού συνόλου και των συμφερόντων της κοινωνίας.

Πριν περάσουμε στην εξέταση των ειδικότερων πτυχών της «ακαδημαϊκής ελευθερίας» στο δημόσιο Πανεπιστήμιο σήμερα, αξίζει να αναφέρουμε σε θεωρητικό πάντα επίπεδο ότι τόσο η «ακαδημαϊκή ελευθερία» όσο και το αυτοδιοίκητο αποτελούν έως και σήμερα έννοιες σύμφυτες και απολύτως αναγκαίες για τη λειτουργία του δημόσιου Πανεπιστημίου στη χώρα μας, όπως άλλωστε προκύπτει και από το άρθρο 16 Σ., στο οποίο κατοχυρώθηκε και επίσημα το 1975, στη σκιά των γεγονότων που μεσολάβησαν μέχρι την ψήφιση του. Η «ακαδημαϊκή ελευθερία» αποτελεί θεμελιώδη θεσμό του δημοκρατικού πολιτεύματος, που τείνει να αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, μέσω της συνεχούς αναζήτησης της αλήθειας, μέσω της ελεύθερης έρευνας και επιστήμης, ενώ η «σπουδαιότητά» της επιβεβαιώνεται και από το γεγονός, ότι μέχρι και σήμερα το άρθρο 16 Σ. ουδέποτε αναθεωρήθηκε και άλλαξε το περιεχόμενό του.

II. Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Το δημόσιο Πανεπιστήμιο, εκτός από καταξιωμένο εκπαιδευτικό θεσμό, αποτελεί ένα διαχρονικό σύμβολο κοινωνικών αγώνων, καθώς ιστορικά έχει ταυτιστεί με την κοινωνική πρόοδο, την ελεύθερη έκφραση, δράση και σκέψη. Η πανεπιστημιακή κοινότητα ανέκαθεν έθιγε με θάρρος, ακόμη και με πολύ μαχητικό τρόπο, τα κακώς κείμενα του κόσμου. Αρκεί να αναλογιστούμε τις αμέτρητες στιγμές, τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή ιστορία, που το φοιτητικό κίνημα αποτέλεσε τη θρυαλλίδα τεράστιων κοινωνικοπολιτικών εξεγέρσεων: τις φοιτητικές κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα στην Αμερική κατά του πολέμου στο Βιετνάμ το 1966-1969, τους Γάλλους φοιτητές και φοιτήτριες τον Μάη του 1968 και φυσικά τις καταλήψεις της Νομικής Αθηνών και του Πολυτεχνείου το 1973 στην Ελλάδα, για να αναφέρουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Ακριβώς όμως για τον λόγο ότι εντός του Πανεπιστημίου μπορεί να αναπτυχθεί μια αξιόλογη κοινωνική δυναμική, επανειλημμένα γίνεται προσπάθεια ελέγχου των όσων ακούγονται, διατυπώ-

νονται και λαμβάνουν χώρα μέσα σε αυτό. Πράγματι, λόγω και του μαζικού του χαρακτήρα, το Πανεπιστήμιο μπορεί να είναι ένας πολύ πρόσφορος μηχανισμός ιδεολογικής αναπαραγωγής του εκάστοτε κυρίαρχου συστήματος, καθώς και «εσωτερικοποίησης» των αναγκών της οικονομίας, της αγοράς εργασίας και ευρύτερα της διαδικασίας παραγωγής⁵. Είναι, λοιπόν, μάλλον ασφαλές να πούμε ότι η γνώση που παράγεται από το Πανεπιστήμιο δεν είναι ουδέτερη, καθώς μέσω της κατάλληλης μετατόπισης των προγραμμάτων σπουδών, φέρει τις επιρροές των αξιών και των αναγκών του κυρίαρχου κοινωνικοπολιτικού πλαισίου στο οποίο αναπτύσσεται.

Τα παραπάνω δεν πρέπει να μας οδηγήσουν σε μια συλλήβδην απόρριψη της γνώσης, αλλά στο να σκεφτούμε τρόπους διασφάλισης του χαρακτήρα του δημοσίου Πανεπιστημίου, ως εκείνου του αδέσμευτου και αληθινά εκπαιδευτικού θεσμού που δεν αρκείται στη στείρα μετάδοση της πληροφορίας σε παθητικούς δέκτες από κάποιες αυθεντίες, αλλά στοχεύει στην ολοκληρωμένη γνώση και δίνει χώρο να εκφράζονται με πλουραλισμό, μέσα από ανεξάρτητη συζήτηση, οι διαφορετικές επιστημονικές απόψεις και ταυτόχρονα να υπάρχει η ελευθερία επερώτησης κι αποκάλυψης των συμφερόντων που εξυπηρετεί κάθε φορά η γνώση, ώστε αυτή ολόένα να εξελίσσεται με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον, που μεταφράζεται στην εξυπηρέτηση των αληθινών κοινωνικών αναγκών⁶. Με άλλα λόγια, πρέπει να μας απασχολήσει πώς θα εξασφαλιστεί θεσμικά αλλά και πρακτικά η ακαδημαϊκή ελευθερία.

III. ΤΟ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΤΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΣΥΛΟ ΩΣ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Η κατοχύρωση της ακαδημαϊκής ελευθερίας, δηλαδή της ύπαρξης ελεύθερου διαλόγου και δι- ακίνησης ιδεών εντός του Πανεπιστημίου, ως ενός εκ των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έχει δύο αναγκαίες προϋποθέσεις.

Αφενός, τη δημιουργία ενός καθεστώτος ελεύθερης εσωτερικής πανεπιστημιακής ζωής μέσω μιας δημοκρατικής οργανωτικής δομής. Τα παραπάνω θεωρείται ότι εγγυάται ο θεσμός της πανεπιστημιακής αυτοδιοίκησης, όπως αυτός διασφαλίζεται στο άρθρο 16 παρ. 5 Σ. Προβλέπεται δηλαδή ότι τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου τα οποία ναι μεν τελούν υπό κρατικής εποπτείας, επομένως δεν είναι αυτόνομα, πλην όμως έχουν την εξουσία να αξιώνουν την αυτοτελή διοίκηση και αποκλειστική αρμοδιότητα διαχείρισης των εσωτερικών

⁵ «Με άλλα λόγια, το σχολείο (και άλλοι κρατικοί θεσμοί όπως η εκκλησία, η μηχανισμοί όπως ο στρατός) διδάσκουν διάφορα “σαβουάρ φαίρ”, αλλά με μορφή που να εξασφαλίζει την υποταγή στην κυρίαρχη ιδεολογία [...]. Μαζί με το σχολείο συγκαταλέγονται και οι λοιποί δημόσιοι εκπαιδευτικοί θεσμοί στους ιδεολογικούς μηχανισμούς, όπως το Πανεπιστήμιο». Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις* (1964-1975). *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί*, 1999, σελ. 73-74. Επίσης, κατά τον Παπανούτσο: «ή παιδεία είναι μία λειτουργία με σκοπό να ένταχθεῖ ὁ νέος ἄνθρωπος σὲ ἕνα ἱστορικὰ καθορισμένο πνευματικὸ καὶ οἰκονομικὸ συγκρότημα», «§ 2. Η Συνταγματική Προστασία της Ακαδημαϊκής Ελευθερίας», σε: Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, τόμ. 1, 1980, σελ. 697.

⁶ Το δημόσιο συμφέρον είναι μια αόριστη νομική έννοια, η οποία νοηματοδοτείται από τις εκάστοτε κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Ωστόσο, η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος επιτάσσει να της δώσουμε το νόημα της εξυπηρέτησης εκείνων των κοινών αγαθών και σκοπών που διαφυλάσσουν τα θεμελιώδη δικαιώματα.

τους υποθέσεων⁷, όπως την τήρηση της τάξης και της ασφάλειας στο σύνολο των χώρων τους⁸, εκλέγοντας ταυτόχρονα τα όργανα διοίκησής τους και επιλέγοντας το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό με ανοιχτές διαδικασίες. Συγχρόνως, τα Πανεπιστήμια χαίρουν και δημοσιονομικής ή οικονομικής αυτοτέλειας, και διαχειρίζονται μόνο την περιουσία τους, συντάσσοντας δικό τους προϋπολογισμό και απολογισμό. Όπως γίνεται δεκτό, το δικαίωμα ακαδημαϊκής ελευθερίας έχει μια ενεργητική-συμμετοχική διάσταση⁹, που παρέχει στο άτομο τη δυνατότητα να συμμετέχει ισότιμα ως μέλος, είτε ως διδάσκων/ουσα είτε ως φοιτητής/τρια¹⁰, στη διοίκηση του Πανεπιστημίου, έχοντας λόγο για την καθημερινή ζωή μέσα σε αυτό, αλλά και να παίρνει ενεργό μέρος στη διαμόρφωση του περιεχομένου της γνώσης που λαμβάνει, ώστε να διασφαλίζεται η επικοινωνία του Πανεπιστημίου με τα κοινωνικά συμφέροντα προς τον σκοπό μιας κοινωνικά χρήσιμης γνώσης. Η πλήρης αυτοδιοίκηση και το δικαίωμα ισότιμης συμμετοχής όλων των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας στη διοίκηση του Πανεπιστημίου ανάγει τη δημοκρατική αρχή ως βασικό οργανωτικό θεμέλιο του Πανεπιστημίου^{11,12}.

Αφετέρου, πρέπει να οριοθετηθεί η κρατική παρέμβαση στα πράγματα του Πανεπιστημίου. Στο σημείο αυτό λοιπόν αναδεικνύεται η σημασία του θεσμού του πανεπιστημιακού ασύλου¹³ το οποίο απορρέει από την πλήρη αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ και ήδη από το τη διάταξη του άρθ. 16 παρ. 5 Σ.¹⁴. Γενικά, το κράτος οφείλει να μην παρεμβαίνει στη διεξαγωγή της διδασκαλίας και της έρευνας στο Πανεπιστήμιο, κι αφενός να μην ορίζει το περιεχόμενο του όρου «επιστήμη», χαρακτηρίζοντας μόνο μια επιστημονική θεωρία ως ορθή, καθώς κάτι τέτοιο θα παρείχε νομιμοποίηση στα κρατικά όργανα να θέτουν περιορισμούς εις βάρος των απόψεων που θα χαρακτηρίζονταν μη επιστημονικές. Συνεπώς ο ακαδημαϊκός δάσκαλος δεν δεσμεύεται ως προς το περιεχόμενο του ακαδημαϊκού

⁷ Η Βουλή έχει κατ' αρχήν την ευχέρεια να ψηφίζει νόμους που ρυθμίζουν την οργάνωση και λειτουργία των ΑΕΙ, ωστόσο, δεν έχει την αρμοδιότητα να αναθέσει ένα ζήτημα που αφορά την εσωτερική λειτουργία σε κρατικά όργανα εκτός των ΑΕΙ.

⁸ Δίχως τη θέληση της Συγκλήτου τα αστυνομικά όργανα δεν μπορούν να επέμβουν, παρά μόνο σε περίπτωση που τελείται αξιόποινη πράξη η οποία στρέφεται κατά της ζωής ή της σωματικής ακεραιότητας, Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 702.

⁹ «Η διεύρυνση της εκπαίδευσης στις μαζικές δημοκρατίες ενισχύει το δημοκρατικό-συμμετοχικό στοιχείο ενάντια στις ολιγαρχικές τάσεις, που αντίθετα τείνουν να περιορίσουν τον κύκλο των ατόμων που συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων [...]». Π. Μαντζούφας, *Η ακαδημαϊκή ελευθερία*, 1997, σελ. 47-48.

¹⁰ «Οι φοιτητές δέν είναι άπλως αντικείμενα μετάδοσης γνώσεων, δηλαδή “καταναλωτές” γνώσεων, αλλά και “παραγωγοί” τους, δηλαδή παράγοντες της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας», Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 699.

¹¹ Η δημοκρατική αρχή δεν περιορίζεται μόνο στον χώρο οργάνωσης της κρατικής εξουσίας, όπου η ιστορική και θεωρητική ταύτιση μεταξύ δημοκρατικής αρχής και αντιπροσωπευτικού συστήματος είναι ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του συνταγματικού κράτους, αλλά επεκτείνεται και στο πεδίο της οργάνωσης των αυτοδιοικουμένων φορέων δημόσιας εξουσίας, Π. Μαντζούφας, *Η ακαδημαϊκή ελευθερία*, ό.π., σελ. 31.

¹² Αξίζει να σημειωθεί πώς κατά τη Μεταπολίτευση και τη μάχη για «αποχουντοποίηση» του Πανεπιστημίου από όλα τα φίλα προσκείμενα στο δικτατορικό καθεστώς στοιχεία, συστήθηκαν πειθαρχικά συμβούλια στα οποία συμμετείχαν τόσο καθηγητές όσο και φοιτητές, οι οποίοι συνέτασσαν φάκελο στοιχείων που αποδείκνυαν τους δεσμούς καθηγητών με τη χούντα. Βλ. [link](#).

¹³ Το άσυλο έχει καταργηθεί με το άρθρο 64 του ν. 4623/2019.

¹⁴ Στο άρθρο 2 παρ. 4 ν. 1268/1982 ορίζεται ρητά ότι το πανεπιστημιακό άσυλο αναγνωρίζεται για την κατοχύρωση της ακαδημαϊκής ελευθερίας, της ελεύθερης επιστημονικής αναζήτησης και της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών.

του έργου από τις τυχόν αντίθετες γνώμες των εκάστοτε κυβερνώντων, ενώ η θέσπιση των «σκοπών της παιδείας» στο άρθρο 16 παρ. 2 δεν μεταφράζεται σε απαγόρευση διδασκαλίας ή υποστήριξης επιστημονικών θέσεων και γνώμων ασυμβίβαστων με «παραδεδομένες» θρησκευτικές, κοσμοθεωρητικές ή πολιτικές αντιλήψεις¹⁵. Αφετέρου, η μη επέμβαση του κράτους στα πράγματα του Πανεπιστημίου σημαίνει και την απαγόρευση της αυθαίρετης και παράνομης επέμβασης της δημόσιας αστυνομικής αρχής στους χώρους των ΑΕΙ. Είναι φανερό επομένως ότι το δικαίωμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας φέρει και μια αμυντική φύση. Στην Ελλάδα, ο βαρύς φόρος που πλήρωσαν τα Πανεπιστήμια αναφορικά με τις διώξεις φοιτητών και καθηγητών από τους κατασταλτικούς θεσμούς, με αποκορύφωμα την εισβολή του στρατού στην εξέγερση του Πολυτεχνείου το 1973, αποτέλεσε το γεγονός που γέννησε την κοινωνική και πολιτική ανάγκη για το πανεπιστημιακό άσυλο. Το άσυλο, δηλαδή, συνδέθηκε και αναπτύχθηκε, εθιμικώς δικαίω αρχικά και στη συνέχεια με τη θεσμοθέτηση με ειδικό νόμο, παράλληλα με την ίδια την ύπαρξη του Πανεπιστημίου, με τους φοιτητικούς αγώνες, και σε τελική ανάλυση, με την ίδια τη δημοκρατία.

IV. Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΟ ΑΣΥΛΟ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Παρά τη θεμελιώδη κοινωνικοπολιτική αξία του για την ακαδημαϊκή ελευθερία αλλά και για το δημοκρατικό πολίτευμα στη χώρα μας, συχνά το πανεπιστημιακό άσυλο γίνεται αντικείμενο πολεμικής, διότι δήθεν οδηγεί σε εργαλειοποίηση και εκφυλισμό της έννοιας της ακαδημαϊκής ελευθερίας, παρέχοντας ανοχή σε πράξεις και συμπεριφορές εντός των ΑΕΙ που υποστηρίζεται ότι δεν έχουν καμία σχέση με την έρευνα, τη διδασκαλία και την εν γένει ελεύθερη έκφραση και διακίνηση ιδεών, αφού δήθεν διαταράσσουν το ακαδημαϊκό έργο και υποβαθμίζουν την ποιότητά του. Στο στόχαστρο τίθενται κυρίως δράσεις διαμαρτυρίας εντός του Πανεπιστημίου, όπως φοιτητικές καταλήψεις. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, είναι επιβεβλημένο να περιοριστούν κατά το δυνατό οι χώροι που καλύπτονται από το άσυλο ή ακόμη και αυτό να καταργηθεί παντελώς¹⁶, ώστε το ακαδημαϊκό έργο να συνεχίζεται απρόσκοπτα, δίχως να διασπάται από τέτοιες ενέργειες, που δε θα χαίρουν ασυλίας. Πρέπει συνεπώς να απαντήσουμε: υπάγεται στην έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας, κι άρα του ασύλου, η πολιτική διαμαρτυρία εντός του Πανεπιστημίου, ή αντίθετα την υπονομεύει; Κατ' επέκταση: τα ΑΕΙ πρέπει να παίρνουν θέση αναφορικά με πολιτικά γεγονότα, ειδικά αν τα επηρεάζουν;

Η πρώτη διαπίστωση που πρέπει να γίνει είναι πως η ακαδημαϊκή ελευθερία¹⁷ όπως κατοχυρώνεται στο άρθ. 16 Σ., περιλαμβάνει ένα διευρυμένο πεδίο προστασίας, ειδικά αν συγκριθεί με την ελευθερία της έκφρασης του άρθ. 14 παρ. 1 Σ., καθώς η τελευταία τελεί υπό την επιφύλαξη νόμου, ενώ η ακαδημαϊκή ελευθερία υπόκειται μόνο στους περιορισμούς που θέτει το Σύνταγμα. Ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί, επομένως, να επιβάλλει άλλους περιορισμούς στο περιεχόμενο

¹⁵ Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 695.

¹⁶ Τάση που αποτυπώνεται στη Γνωμοδότηση 1/2003 του Εισαγγελέα του ΑΠ, Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Το πανεπιστημιακό άσυλο (με αφορμή τη Γνωμοδότηση του Εισαγγελέα ΑΠ 1/2003)*, ΠοινΔικ 2003, σελ. 272.

¹⁷ Κατά την ερμηνεία της ακαδημαϊκής ελευθερίας πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε μετά την κατάρρευση της δικτατορίας και κατά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975.

της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας εκτός από αυτούς που προκύπτουν από τις σχετικές συνταγματικές διατάξεις, δηλαδή από το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα¹⁸, από την ιδιότητα των καθηγητών ως δημόσιων λειτουργών και από το πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων υπό την κρατική εποπτεία. Ειδικότερα, όπως επιβεβαιώνει και η νομολογία του ΔΕΕ¹⁹, η έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας δεν εξαντλείται στην ακαδημαϊκή ή την επιστημονική έρευνα, αλλά περιλαμβάνει κατ' ελάχιστον την ελευθερία έκφρασης και δράσης, την ελευθερία διάδοσης πληροφοριών και την ελευθερία έρευνας και μετάδοσης, χωρίς περιορισμούς, της γνώσης και της αλήθειας καθώς καλύπτει επίσης την ελευθερία των πανεπιστημιακών να διατυπώνουν απρόσκοπτα τις γνώμες και τις απόψεις τους.

Δεύτερον, το Πανεπιστήμιο δεν είναι, κι ούτε πρέπει να είναι, αποκομμένο από τα κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα, καθώς αποτελεί κομμάτι της ευρύτερης κοινωνίας. Είναι σχεδόν αδύνατο να εξελιχθεί μια επιστήμη, που σκοπό έχει όχι απλά την ερμηνεία του κόσμου μα και την αλλαγή του προς το καλύτερο, εάν δεν τηρεί επαφή με τα όσα συμβαίνουν στην κοινωνία, εάν, ταυτόχρονα, δεν αξιολογηθεί και κριθεί πολιτικά. Όπως προειπώθηκε, άλλωστε, κάθε μορφή γνώσης δεν παρουσιάζει πολιτική ουδετερότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το δίκαιο, που ως συγκεκριμένη έννομη τάξη αντιστοιχεί σε ορισμένες χρονικά κοινωνικές σχέσεις ανταγωνιστικών συμφερόντων και εξυπηρετεί κατά βάση τους σκοπούς της κυρίαρχης πολιτικής βούλησης και ιδεολογίας²⁰. Ειδικότερα, τα θέματα του δημοσίου δικαίου και μάλιστα του συνταγματικού, όχι απλώς «άπτονται» της πολιτικής, αλλά είναι «εξ αντικειμένου» σαφώς πολιτικά²¹. Πρέπει να παραδεχτούμε, επιπλέον, ότι μια εκπαιδευτική διαδικασία «φρόνιμη», που δηλαδή αποφεύγει να πάρει θέση σε σχέση με τα κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα, καταλήγει άψυχη, δίχως να ικανοποιεί τον σκοπό για τον οποίο καθιερώθηκε²². Ταυτόχρονα, η «απολιτικότητα» της επιστήμης και της ακαδημαϊκής διδασκαλίας δεν είναι παρά μια πολιτική θέση, και στο μέτρο που απορρίπτει την κριτική αντιμετώπιση των κρατούντων απόψεων και ιδεών, αποβαίνει υπέρ του κατεστημένου. Συνάγεται λοιπόν ότι είναι σχεδόν αδύνατο να γίνει διάκριση μεταξύ αμιγώς ακαδημαϊκών και πολιτικών θεμάτων, καθώς όλα αλληλοδιαπλέκονται και δεν γίνεται να αποφευχθεί ο σχολιασμός της εκάστοτε επιστήμης με βάση πολιτικές γνώμες και αξιολογήσεις. Για παράδειγμα, μια διαμαρτυρία για την έλλειψη ερευνητικών υποδομών σαφώς θίγει ενδεχόμενες πολιτικές που δεν δίνουν βαρύτητα στη χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου από το κράτος. Όμως, επιτελεί ουσιαστικά την ακαδημαϊκή ελευθερία, τόσο ως προς τη συμμετοχική της διάσταση, που αξιώνει γνώμη και λόγο για τα πράγματα του Πανεπιστημίου, όσο και ως προς τη διάστασή της που παρέχει θετική αξίωση στους φορείς της για παροχή

¹⁸ Άρθρο 16 παρ. 1 εδ. γ'. Η έννοια της «υπακοής» είναι μάλλον ευνοϊκότερη από την «πίστη» (βλ. άρθ. 103 Σ.), επειδή η υπακοή ανάγεται στην εξωτερική συμπεριφορά και συμμόρφωση του φορέα της ελευθερίας προς τις διατάξεις του Συντάγματος και υπονοεί τη μη παράβασή του, ενώ η πίστη απαιτεί επιπροσθέτως και τη θετική μέριμνα για την προάσπιση του Συντάγματος. Το καθήκον υπακοής δεν αποκλείει την άσκηση επιστημονικής κριτικής κατά μεμονωμένων, βασικών και θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος και την αμφισβήτηση της ορθότητας των επιλογών του συντακτικού νομοθέτη.

¹⁹ Υπόθεση C-66/18, Επιτροπή κ Ουγγαρίας, σκ. 225.

²⁰ Α. Μάνεσης, *Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτική*, σελ. 10, 22.

²¹ Idem, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 707.

²² Όπως είχε τονίσει και ο πρώην Πρόεδρος της Δημοκρατίας Μ. Στασινόπουλος.

εκ μέρους του κράτους των αναγκών μέσω και για εξασφάλιση των προϋποθέσεων ελεύθερης επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας²³. Για να μην μείνουμε στα υποθετικά παραδείγματα, οι διαμαρτυρίες που έλαβαν χώρα το 2024 στα μεγαλύτερα αμερικάνικα Πανεπιστήμια με αίτημα την κατάπαυση του πυρός στη Γάζα και την αποεπένδυση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων από εταιρείες με δεσμούς με το Ισραήλ εντάσσονται ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο.

Όσον αφορά το άσυλο, αυτό ασφαλώς δεν ισούται με έναν χώρο όπου δεν ισχύουν οι ποινικοί νόμοι, αλλά με έναν χώρο όπου μόνο υπό συγκεκριμένους όρους μπορεί να εισέλθει η δημόσια αστυνομική δύναμη, αντίστοιχα με το άσυλο της κατοικίας. Συνεπώς δεν επιτρέπεται η εξομοίωση του πανεπιστημιακού χώρου, που είναι μεν δημόσιος, πλην αφιερωμένος σε ειδικό σκοπό, δηλαδή στις ανάγκες και στη χρήση της πανεπιστημιακής κοινότητας, με τους συνήθεις δημόσιους κοινόχρηστους υπό την έννοια του Αστικού Κώδικα, που υπάγονται στις εξουσίες της αστυνομικής αρχής. Στόχος του ασύλου είναι η αποτροπή αυθαίρετης ποινικοποίησης απόψεων κι αντιλήψεων που ακούγονται στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας κι ενδέχεται να κλονίζουν ό,τι θεωρείται πάγιο και δεδομένο, όχι η παροχή «ασυλίας» σε αξιόποινες πράξεις. Κι επιτέλους, μια πολιτική διαμαρτυρία, ακόμη κι αν λαμβάνει μαχητικά χαρακτηριστικά, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί άνευ ετέρου ως «αξιόποινη». Πράγματι, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 αντιλαμβάνεται την ακαδημαϊκή ελευθερία ως αναπόσπαστο τμήμα της συνταγματικής νομιμότητας και όχι ως «άσυλο» παρανομίας και ασυδοσίας, καθώς, σύμφωνα και με το άρθρο 16 παρ. 1 εδ. β' του Συντάγματος, η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έτσι, επισημαίνεται ότι η προπαγάνδα, η παραπληροφόρηση, η διέγερση μίσους, η άσκηση ψυχολογικής ή σωματικής βίας, η λογοκρισία και το σαμποτάζ γνώμων και ομιλητών δεν έχουν θέση στο Πανεπιστήμιο, δεν καλύπτονται από την ακαδημαϊκή ελευθερία και δεν πρέπει να γίνονται ανεκτά.

Συγκεκριμένα, και δεδομένων όσων αναπτύχθηκαν παραπάνω, αναφορικά με τις δράσεις πολιτικής διαμαρτυρίας που λαμβάνουν χώρα εντός των Πανεπιστημίων, πρέπει να σημειωθεί ότι, ακόμη κι αν αυτές διαταράσσουν τη συνηθισμένη διεξαγωγή της διδασκαλίας, δε σημαίνει ότι άνευ εταίρου θέτουν σε επισφάλεια την ακαδημαϊκή ελευθερία, πόσο μάλλον την τάξη και την ασφάλεια. Αντίθετα, μάλλον παράγουν νέα γνώση –κι επίγνωση. Ας φανταστούμε: αν ξαφνικά, σε πλαίσιο συνταγματικής ομαλότητας πάντα επαναφερόταν η θανατική ποινή, ως μέτρο για τη δήθεν αποτελεσματικότητα του σωφρονιστικού συστήματος, θα μπορούσε κάποιος να αρνηθεί ότι οι φοιτητές και οι φοιτήτριες της νομικής θα είχαν κάθε δικαίωμα όχι μόνο να εκφράσουν αντίθετες απόψεις επιστημονικά τεκμηριωμένες απέναντι στο εν λόγω μέτρο, αλλά και να αντιταχθούν δυναμικά με κάθε πρόσφορο μέσο διαμαρτυρίας σε κάτι που θίγει τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της επιστήμης τους; Μην εντάσσοντας τη διαμαρτυρία, ακόμη και την πρωταρχικώς πολιτική, στο προστατευτικό πεδίο της ακαδημαϊκής ελευθερίας, αλλά αντίθετα ποινικοποιώντας την εν τέλει ζημιώνεται η ίδια η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ποιότητα της ανώτατης εκπαίδευσης.

²³ Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 701.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα παραπάνω συνάγεται, πρώτον, ότι η έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας συμπεριλαμβάνει ευρύτερα την ελεύθερη διακίνηση ιδεών, τη διεξαγωγή αδέσμευτου διαλόγου και κάθε άλλη μορφή αναζήτησης κι αποκάλυψης της αλήθειας. Δεύτερον, αποφασιστικής σημασίας για το αν ένας χώρος καλύπτεται από το άσυλο δεν είναι το αν σε αυτόν πραγματοποιείται ακαδημαϊκή διδασκαλία, επιστημονική αναζήτηση ή έρευνα, αλλά αν για τον τρόπο λειτουργίας ενός χώρου που χρησιμοποιείται από διδάσκοντες και φοιτητές αποφασίζουν τα Πανεπιστήμια ως αυτοδιοικούμενα ιδρύματα. Τρίτον, η πολιτική διαμαρτυρία στο πλαίσιο του Πανεπιστημίου, εφόσον διεξάγεται με τρόπους σύμφωνους κι εκφράζει τη δημοκρατική βούληση των εμπλεκομένων, όπως μέσα από τη δράση των φοιτητικών συλλόγων και των συλλόγων μελών ΔΕΠ, καλύπτεται εξ ολοκλήρου από το συνταγματικής περιωπής δικαίωμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Αναφορικά με το άσυλο, ζήτημα δεν είναι η ποινικοποίησή του, αλλά η ορθή εφαρμογή του²⁴, πρώτα από την κρατική εξουσία και τους μηχανισμούς καταστολής, που δεν δικαιούνται επικαλούμενοι –και τελικά εκθέτοντας– το πανεπιστημιακό άσυλο, να αφήνουν να εννοείται ότι «αυτό ευθύνεται» για τη δική τους αδράνεια. Την κύρια όμως ευθύνη έχουν τα ίδια τα πανεπιστημιακά όργανα που πρέπει να μπορούν να αποφαίνονται τότε ο προέχων χαρακτήρας μιας παραβατικής συμπεριφοράς είναι ακαδημαϊκός και πειθαρχικός, και τότε αστυνομικός και ποινικός²⁵.

Το Πανεπιστήμιο, χωρίς ακαδημαϊκή ελευθερία, που διασφαλίζεται με πλήρη αυτοδιοίκηση και άσυλο, δεν είναι Πανεπιστήμιο. Συνεπώς, η κατάργηση του ασύλου ή η προσπάθεια ίδρυσης πανεπιστημιακής αστυνομίας εξασθενίζουν τη συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας –πράγματι, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου²⁶ στην Ελλάδα το επίπεδο της ακαδημαϊκής της ελευθερίας χειροτέρεψε, ακριβώς εξαιτίας της εισαγωγής της Πανεπιστημιακής Αστυνομίας με τον ν. 4777/2021²⁷ και της ίδρυσης Συμβουλίων Διοίκησης με τον ν.

²⁴ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Το πανεπιστημιακό άσυλο*, ό.π.

²⁵ Επιβάλλεται αναγνώριση τεκμηρίου ότι, εφόσον πρόκειται για πράξεις και δραστηριότητες που προέρχονται από το εσωτερικό της ίδιας της ακαδημαϊκής κοινότητας, αυτές εμπίπτουν, κατ' αρχήν, στο πεδίο της κοινής ακαδημαϊκής ευταξίας.

²⁶ Scientific Foresight Unit (STOA) EPRS, European Parliamentary Research Service, *How academic freedom is monitored. Overview of methods and procedures*, 2023, διαθέσιμο στο [link](#).

²⁷ Διάφοροι σύλλογοι διδακτικού προσωπικού Πανεπιστημίων της χώρας άσκησαν αίτηση ακύρωσης κατά της απόφασης του Αρχηγού της Ελληνικής Αστυνομίας, με την οποία προκηρύχθηκε διαγωνισμός για την πρόσληψη ιδιωτών στην ΕΛΑΣ ως Ειδικών Φρουρών για τη συγκρότηση των Ομάδων Προστασίας Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων (ΟΠΠΙ), προβάλλοντας ότι οι διατάξεις του εν λόγω νόμου παραβιάζουν την ακαδημαϊκή, επιστημονική, συνδικαλιστική και προσωπική ελευθερία των προσώπων που δραστηριοποιούνται στους πανεπιστημιακούς χώρους, καθώς και ότι πλήττονται οι αρχές της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ, ειδικότερη έκφανση των οποίων και θεσμική εγγύηση συνταγματικής περιωπής συνιστά το πανεπιστημιακό άσυλο, κατά παράβαση του άρθρου 16 του Συντάγματος. Τούτο, καθώς η δράση των ΟΠΠΙ σε πανεπιστημιακούς χώρους δεν αποκλείεται να καταργήσει εν τοις πράγμασι την άσκηση των εν λόγω συνταγματικών δικαιωμάτων διδασκόντων, φοιτητών, διοικητικού προσωπικού και ευρύτερου κύκλου προσώπων, δια της προσημαστικής εισόδου των ΟΠΠΙ στους παραπάνω χώρους και της παρενόχλησης επιστημόνων-διδασκόντων-φοιτητών, της επιτήρησης των προσώπων που συμμετέχουν ή εισέρχονται σε συνδικαλιστικές εκδηλώσεις, της καταγραφής των προσερχομένων στις ποικίλες εκδηλώσεις, της παρεμπόδισης διεξαγωγής τους. Η απόφαση ΟΛΣτΕ 2046/2022 έκρινε ότι η ίδρυση πανεπιστημιακής αστυνομίας είναι απαραίτητη για λόγους που αφορούν το δημόσιο συμφέρον και ειδικότερα την προστασία της δημόσιας τάξης και ασφάλειας,

4957/2022. Συμπληρώνοντας 50 χρόνια από τη Μεταπολίτευση, δεν πρέπει να λησμονούνται οι λόγοι που οδήγησαν στη δημιουργία των θεσμών προστασίας της δημοκρατίας και της ελευθερίας διακίνησης των ιδεών στα ΑΕΙ, κατόπιν των αντιδημοκρατικών και ωμών επεμβάσεων της δικτατορίας του 1967 στον χώρο του Πανεπιστημίου. Με βάση αυτό, ας προβληματιστούμε τι συμβολίζει για την έκταση της ακαδημαϊκής ελευθερίας η αναπαραγωγή του αφηγήματος περί «ασύλου βίας και ανομίας» για το δημόσιο Πανεπιστήμιο. Όπως έγραφε κι ο Μάνεσης: *«Η προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας δεν είναι μόνο συνταγματική διάταξη. Πριν από αυτήν ήταν, στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο, διεκδίκηση, ύστερα από αυτήν είναι κατάκτηση»*. Ο ρόλος που διαδραμάτισε το φοιτητικό κίνημα με τις πολιτικές του δράσεις για τη διαμόρφωση του δημοκρατικού συναισθήματος του ελληνικού λαού αναιρείται πλήρως με την κατάλυση συνταγματικών ελευθεριών για τις οποίες οι φοιτητές αγωνίστηκαν. □

δίκως να παραβιάζεται η ακαδημαϊκή ελευθερία και το αυτοδιοίκτο των ΑΕΙ.

Ο ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΠΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ: ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΣΡ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΙΚΟΣΑΕΤΙΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο στόχος της παρούσας μελέτης είναι η συστηματική καταγραφή και ανάλυση των αποφάσεων του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) από την καθιέρωσή του ως ανεξάρτητης διοικητικής αρχής με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001. Η ανάλυση βασίζεται στα συνταγματικά κριτήρια που διέπουν τον έλεγχο του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων, όπως αυτά προβλέπονται στο άρθρο 15 παρ. 2 του Συντάγματος. Μετά από ενδελεχή μελέτη των αποφάσεων του ΕΣΡ κατά την τελευταία εικοσαετία, αναδεικνύονται οι βασικές θεματικές κατηγορίες που, κατά την άποψη της γράφουσας, απασχολούν συστηματικά το ΕΣΡ κατά την αξιολόγηση πιθανών παραβιάσεων του συνταγματικού πλαισίου που ρυθμίζει το ραδιοτηλεοπτικό περιεχόμενο.

Νεφέλη Κατσιγιαννάκη

ΜΔΕ Δημοσίου Δικαίου
(ΕΚΠΑ), Δικηγόρος

ABSTRACT

The aim of this study is to systematically record and analyze the decisions of the National Council for Radio and Television (NCRTV) since its establishment as an independent administrative authority following the constitutional revision of 2001. The analysis is based on the constitutional criteria governing the content regulation of radio and television programs, as set out in Article 15(2) of the Greek Constitution. After an in-depth review of the NCRTV's decisions over the past two decades, the study highlights the main thematic categories that, in the

author's view, consistently concern the NCRTV when assessing potential violations of the constitutional framework regulating broadcast content.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανασκόπηση των αποφάσεων του ΕΣΡ την τελευταία εικοσαετία, από την καθιέρωσή του ως ανεξάρτητης διοικητικής αρχής με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, ανέδειξε την ανάγκη για γενική και αφηρημένη κατηγοριοποίηση των κριτηρίων που χρησιμοποιεί η διοικητική αρχή κατά τον ουσιαστικό έλεγχο του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 15 παρ. 2 Σ. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διαμόρφωση ενός ευρύτερου πλαισίου κατανόησης και αξιολόγησης του έργου του ΕΣΡ, χωρίς εστίαση σε μεμονωμένες αποφάσεις που έχουν παρουσιάσει ιδιαίτερο νομικό ή/και κοινωνικό ενδιαφέρον. Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρείται η ομαδοποίηση των αποφάσεων στις εξής κύριες, κατά την άποψη της γράφουσας, θεματικές: (1) την αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση ειδήσεων και γεγονότων, όπου περιλαμβάνεται η εξασφάλιση της πολιτικής πολυφωνίας, της ουδετερότητας κατά την έκθεση γεγονότων, πληροφοριών και απόψεων και της εμπεριστατωμένης και ψύχραιμης πληροφόρησης και ενημέρωσης, (2) την εξασφάλιση της ποιοτικής στάθμης των προγραμμάτων, στην οποία περιλαμβάνεται η καλαίσθητη και ευπρεπής χρήση της γλώσσας, η προστασία της αξίας του ανθρώπου, καθώς και ο σεβασμός της τιμής, της υπόληψης και της προσωπικότητας του προσώπου, και η προστασία της παιδικής ηλικίας και νεότητας, (3) τις σατιρικές εκπομπές, και (4) τη στάση του ΕΣΡ ως προς ζητήματα διακρίσεων.

Ι. ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ

1. Η ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕ ΙΣΟΥΣ ΟΡΟΥΣ ΜΕΤΑΔΟΣΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΩΝ

Για λόγους ευχερέστερης συστηματοποίησης η αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων μπορεί να κατηγοριοποιηθεί ως εξής: (Α) πολιτική πολυφωνία, η οποία αφορά ιδίως την προβολή των απόψεων και θέσεων των εκλεγμένων πολιτικών κομμάτων, (Β) ουδετερότητα κατά την έκθεση γεγονότων, πληροφοριών και απόψεων, και (Γ) εμπεριστατωμένη και ψύχραιμη πληροφόρηση και ενημέρωση.

Α. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΟΛΥΦΩΝΙΑ

Η συνταγματική επιταγή για αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων συνεπάγεται την τήρηση εκ μέρους των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών της αρχής της πολιτικής πολυφωνίας. Το ΕΣΡ είχε αναπτύξει συγκεκριμένο συλλογισμό επιβολής διοικητικών κυρώσεων για μη τήρηση της προαναφερθείσας αρχής, στηριζόμενο στην έλλειψη αναφοράς στις δραστηριότητες των πολιτικών κομμάτων στα δελτία ειδήσεων, με βάση τη μαθηματική κατανομή του χρόνου μεταξύ των

κομμάτων ανάλογα με την κοινοβουλευτική τους δύναμη¹. Η αιτιολογία των αποφάσεων βασιζόταν αμιγώς σε ποσοτικά κριτήρια², κατ' εφαρμογή της αναλογικής ισότητας³, παραθέτοντας στο κείμενο της απόφασης το ποσοστό που είχε λάβει το πολιτικό κόμμα στις τελευταίες εθνικές κοινοβουλευτικές εκλογές και το ποσοστό προβολής του στον τηλεοπτικό σταθμό. Κατά τη σύγκριση των δύο ποσοστών, αν διαπιστωνόταν ότι το ποσοστό ραδιοτηλεοπτικής προβολής υπολείπεται κατά πολύ της προτίμησης του εκλογικού σώματος κατά τις τελευταίες κοινοβουλευτικές εκλογές, τότε υπήρχε παραβίαση της ως άνω αναφερόμενης συνταγματικής επιταγής και επιβαλλόταν διοικητική κύρωση.

Το ΣτΕ, σε σειρά αποφάσεων του 2012 επί αιτήσεων ακυρώσεως κατά αποφάσεων που εκδόθηκαν με τον ως άνω αναφερόμενο νομικό συλλογισμό⁴, έκρινε ότι το ΕΣΡ στηρίχθηκε μόνο στη μαθηματική κατανομή του χρόνου μεταξύ των κομμάτων ανάλογα με την κοινοβουλευτική τους δύναμη, χωρίς να έχει διαπιστωθεί προηγουμένως τεκμηριωμένα και αιτιολογημένα ότι κατά τη διάρκεια συγκεκριμένης χρονικής περιόδου υπήρξαν δραστηριότητες πολιτικού κόμματος ή είχαν διατυπωθεί απόψεις τέτοιες που να αποτελούν γεγονότα της πολιτικής επικαιρότητας άξια μεταδόσεως, που, όμως, δεν προβλήθηκαν κατά συστηματικό τρόπο. Εξαίρεση από τον προαναφερθέντα νομολογιακό κανόνα της επί μακρόν χρονικό διάστημα συστηματικής αποσιώπησης των δράσεων και απόψεων του πολιτικού κόμματος επιτρέπεται όταν πρόκειται για δήλωση ή δράση άξια μεταδόσεως στη συγκεκριμένη κάθε φορά πολιτική συγκυρία⁵.

Συνακόλουθα το ΕΣΡ, συμμορφωμένο με το ΣτΕ, αναδιαμόρφωσε την αιτιολογία των πράξεών του⁶. Στην αρχή το ΕΣΡ, προσπαθώντας να εφαρμόσει το κριτήριο που διέπλεσε η νομολογία, που συνδυάζει τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά κριτήρια, επέβαλε ανεπιτυχώς διοικητικές κυρώσεις με αόριστες και πλημμελείς αιτιολογίες, ήτοι με αόριστη αναφορά σε γεγονότα που αφορούσαν συγκεκριμένα πολιτικά κόμματα που αποσιωπήθηκαν⁷. Η αόριστη αυτή αναφορά οδήγησε σαφέστερα, κατά τον ακυρωτικό έλεγχο, σε ακύρωση των αποφάσεων του ΕΣΡ λόγω μη νόμιμης αιτιολογίας⁸.

¹ Κ. Στρατηλάτης, *Η ανεκπλήρωτη συνταγματική επιταγή για αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων*, 2020, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 08.02.2025). Ο. Γαρουφαλιά, *Πολιτική πολυφωνία στη ραδιοτηλεόραση*, ΔιΜΕΕ 1/2024, σελ. 130-135.

² Χ. Ανθόπουλος, «Οι συνταγματικές βάσεις του δικαιώματος για πλουραλιστική πληροφόρηση», σε: *Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 2001, σελ. 17-25.

³ Οδηγία ΕΣΡ 1/2006, κατά την οποία οι τηλεοπτικοί σταθμοί της χώρας όφειλαν κατά την εκπομπή του κεντρικού δελτίου ειδήσεων να παρουσιάζουν τις απόψεις των πολιτικών κομμάτων που εκπροσωπούνται στην Ελληνική Βουλή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σε χρόνο που προσεγγίζει την αναλογία προτίμησης του εκλογικού σώματος όπως αυτή προκύπτει από τις εκάστοτε εθνικές κοινοβουλευτικές εκλογές.

⁴ ΣτΕ Τμ. Δ' 240/2012· 241/2012· 245/2018· 48-253/2012· 255/2012.

⁵ Βλ. απόσπασμα από τη ΣτΕ Τμ. Δ' 1715/2020 «Λόγω δε του ιδιαίτερου χαρακτήρα του ως άνω γεγονότος της μη εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας και των άμεσων και ραγδαίων συνεπειών του για την πολιτική ζωή της Χώρας δεν ήταν κρίσιμο για την παράβαση των ως άνω διατάξεων για την πολιτική πολυφωνία ότι η παράλειψη του σταθμού συνετελέσθη με το προαναφερθέν ένα δελτίο ειδήσεων και δεν είχε διάρκεια».

⁶ ΕΣΡ 239/2022· 240/2022· 241/2022· 242/2022· 243/202· 244/2022.

⁷ ΕΣΡ 530/2013 και 244/2014, όπου αναφέρεται ότι οι απόψεις πολιτικού κόμματος (ΧΑ και ΚΚΕ, αντίστοιχα) σε τηλεοπτικούς σταθμούς εθνικής εμβέλειας προβλήθηκαν δυσαναλόγως λιγότερο σε σχέση με άλλους σταθμούς ίδιας εμβέλειας, παρά ταύτα δεν περιγράφονται στο αιτιολογικό της απόφασης τα σημαντικά γεγονότα που αποσιωπήθηκαν.

⁸ ΣτΕ Τμ. Δ' 985-986/2018, όπου σκ. 5 «η ανωτέρω αιτιολογία δεν είναι νόμιμη. Τούτο διότι η προσβαλλόμενη απόφαση, για τη διαπίστωση της παραβιάσεως των διατάξεων περί πολιτικής πολυφωνίας σε σχέση με το κόμμα [...], αρκείται

Το ΕΣΡ, κατά κανόνα, κρίνει πλέον ότι δεν συντρέχει παραβίαση των διατάξεων περί πολιτικής πολυφωνίας⁹. Η στάση αυτή απορρέει αφενός από την αδυναμία του να βασιστεί αποκλειστικά σε ποσοτικά κριτήρια και αριθμητικά δεδομένα λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων και αφετέρου από την απουσία αρμοδιότητας για αξιολόγηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της δραστηριότητας των πολιτικών κομμάτων. Έχει κριθεί ότι οι σταθμοί έχουν μεν υποχρέωση να παρουσιάζουν τηρούμενοι την αναλογική ισότητα τις δράσεις και τις απόψεις των κομμάτων που περιέρχονται εις γνώση τους με οποιονδήποτε τρόπο, δεν βαρύνονται όμως και με θεσπισμένη ιδιαίτερη νομική υποχρέωση να αναζητούν με δική τους πρωτοβουλία και δικά τους μέσα τις δράσεις αυτές. Επίσης, παρότι κρίθηκε αποδεδειγμένα ότι κατά δίμηνο χρονικό διάστημα ενημερωτικά προγράμματα συγκεκριμένου σταθμού δεν πρόβαλαν τις πολιτικές δραστηριότητες των πολιτικών κομμάτων σε χρόνο έστω κατά προσέγγιση ανάλογο της εκλογικής δύναμής τους, το ΕΣΡ δεν επέβαλε καμία διοικητική κύρωση¹⁰.

Κύριο πρόβλημα του νέου συλλογισμού του ΕΣΡ είναι ότι πρέπει να συντρέχει η «αυτονόητη προϋπόθεση ότι [ο δημοσιογράφος] έλαβε με οποιονδήποτε τρόπο γνώση συγκεκριμένων πολιτικών δράσεων ή απόψεων των κομμάτων». Απουσία απόδειξης τέτοιας γνώσης οδηγεί σε αδυναμία διάγνωσης υπαιτιότητας και, επομένως, σε μη παραβίαση της αρχής της πολυφωνίας. Στον προαναφερθέντα συλλογισμό ενυπάρχουν, όμως, τα εξής σφάλματα κατά τη γράφουσα: Πρώτον, στην εποχή του Διαδικτύου η αναζήτηση των θέσεων των πολιτικών κομμάτων επί των γεγονότων της επικαιρότητας έχει καταστεί ιδιαίτερα ευχερής και, δεύτερον, στον πυρήνα της δημοσιογραφικής ελευθερίας και των καθηκόντων και ευθυνών που συνεπάγεται αυτή, σύμφωνα με το άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, εμπίπτει η αναζήτηση των θέσεων των πολιτικών κομμάτων επί των θεμάτων της πολιτικής επικαιρότητας¹¹. Παρατηρείται ως εκ τούτου ότι το ΕΣΡ προβαίνει το ίδιο σε αξιολόγηση των πολιτικών γεγονότων ως σημαντικών ή μη και κατ' αποτέλεσμα ως άξιων μεταδόσεως με βάση τα αόριστα και ασαφή κριτήρια που διέπλεσε νομολογιακά το ΣτΕ¹².

στην όλως αόριστη μνεία ότι “υφίσταντο σημαντικά γεγονότα που αφορούσαν το εν λόγω κόμμα”, χωρίς να αναφέρεται σε συγκεκριμένες δραστηριότητες και απόψεις σχετιζόμενες με το κόμμα αυτό, οι οποίες, καίτοι άξιες παρουσιάσεως, δεν προεβλήθησαν».

⁹ Οδηγία ΕΣΡ 2/2023 (σε ισχύ από 01.01.2024), στην οποία ρητά προτείνεται η συνδυαστική εφαρμογή ποσοτικών και ποιοτικών κριτηρίων, εν αντιθέσει με την προϊσχύσασα Οδηγία ΕΣΡ 1/2006, στην οποία προτεινόταν μόνο το ποσοτικό κριτήριο.

¹⁰ ΕΣΡ 239/2022, όπου παρότι ορθώς επισημαίνεται ότι τα πολιτικά κόμματα έλαβαν στις εθνικές εκλογές τον Ιούλιο του 2019 τα εξής ποσοστά: ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 39,85%, ΣΥΡΙΖΑ 31,53%, ΚΙΝΑΛ 8,10%, ΚΚΕ 5,30%, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΥΣΗ 3,70%, ΜΕΡΑ 25 3,44%, και η προβολή τους σε δελτία ειδήσεων του σταθμού ήταν εμφανώς δυσανάλογη, ήτοι ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ 36,7%, ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 43,9%, ΣΥΡΙΖΑ 10,0%, ΚΙΝΑΛ 6,3%, ΚΚΕ 2,1%, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΥΣΗ 0,1%, ΜΕΡΑ25 0,8%, το ΕΣΡ απήλλαξε τον σταθμό από τις κατηγορίες εφαρμόζοντας τα ποιοτικά κριτήρια της νομολογίας του ΣτΕ.

¹¹ Κ. Στρατηλάτης, *Το πρόβλημα της πολιτικής πολυφωνίας στην τηλεοπτική ενημέρωση*, (με αφορμή την απόφαση του ΕΣΡ 239/2022), ΔιΜΕΕ 4/2022.

¹² ΕΣΡ 240/2022, όπου «Για την στοιχειοθέτηση του αδικήματος απαιτείται προσθέτως να γίνεται σχετική ποιοτική αξιολόγηση των συγκεκριμένων δράσεων και απόψεων των πολιτικών κομμάτων βάσει της ειδησεογραφικής τους αξίας από το ΕΣΡ (πρβλ. ΣτΕ 27/2020· 2139/2019· 1962/2019) [...] και απόφαση ΕΣΡ 242/2022, όπου τα δύο εξεταζόμενα ως άξια μεταδόσεως πολιτικά ζητήματα (το οικονομικό πρόγραμμα πολιτικού κόμματος της μείζονος αντιπολίτευσης και το περιβαλλοντικό νομοσχέδιο) δεν μπορούσαν να θεωρηθούν “σημαντικότερα γεγονότα” κατά τη νομική έννοια, όπως είναι η προκήρυξη πρόωρων εθνικών εκλογών και η παράλειψη αναφοράς των απόψεων κοινοβουλευτικού κόμματος (πρβλ. ΣτΕ Τμ. Δ' 1715/2020)».

Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι καταρχήν σε συνθήκες ύπαρξης πολλών ραδιοτηλεοπτικών μέσων που ανήκουν σε διαφορετικά πρόσωπα, με αποτέλεσμα την ύπαρξη ευρέος ιδεολογικού, πολιτικού και κοινωνικού φάσματος, καθίσταται αναγκαία η μέγιστη δυνατή εγγύηση της εξωτερικής πολυφωνίας και ο περιορισμός της έντασης ελέγχου της εσωτερικής πολυφωνίας, ώστε με τον «πληροφοριακό ανταγωνισμό» μεταξύ περισσότερων και ανεξάρτητων ραδιοτηλεοπτικών σταθμών να ικανοποιηθεί, έστω έμμεσα, το δικαίωμα των πολιτών για πλήρη, αμερόληπτη και αντικειμενική ενημέρωση¹³. Σε μια τέτοια συνθήκη πράγματι η επιφορτισμένη με τον έλεγχο της ραδιοτηλεόρασης κρατική αρχή αρκείται στον έλεγχο τήρησης του συνταγματικού *minimum*. Όμως, σε ένα κράτος, όπως η Ελλάδα, όπου η ύπαρξη πολλών πηγών πληροφόρησης δεν αρκεί για την εξασφάλιση της πολυφωνίας στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα¹⁴, το ΕΣΡ οφείλει να λάβει τα κατάλληλα μέτρα, διαθέτοντας ορισμένο περιθώριο εκτίμησης ως προς το είδος και την έντασή τους, όχι όμως και ως προς αυτή καθαυτή τη λήψη τους¹⁵.

Β. ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ, ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΩΝ

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, υπέρ του δημοσιογράφου ισχύει τεκμήριο ότι ενεργεί καλή τη πίστει κατά την κάλυψη θεμάτων γενικού, πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού ενδιαφέροντος, παρέχοντας ακριβή πληροφόρηση¹⁶. Το τεκμήριο ανατρέπεται σε περίπτωση που ο δημοσιογράφος βασίζει την είδηση σε μη πραγματικούς ισχυρισμούς ή/και εν γνώσει του προβάλλει την είδηση με τρόπο παραπλανητικό προς το κοινό, με σκοπό την υπέρμετρη προβολή μιας άποψης¹⁷.

Ως προς την εξασφάλιση της ουδετερότητας στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν κυρίως οι αποφάσεις που αφορούσαν την προβολή ειδήσεων στην πυκνή ελληνική πολιτική συγκυρία των ετών 2012-2015¹⁸. Ο νομικός συλλογισμός των αποφάσεων βασίστηκε στις αυξημένες υποχρεώσεις που υπέχουν οι ραδιοτηλεοπτικοί φορείς κατά τις πολιτικά ευαίσθητες, και ιδιαίτερα κατά τις χρονικά συμπυκνωμένες προεκλογικές και προδημοψηφισματικές, περιόδους για αυξημένο μέτρο ευθύνης κατά την έκθεση των γεγονότων και ειδήσεων. Σύμφωνα με το ΕΣΡ και τη νομολογία του ΣτΕ, όπως αναλύθηκε και ανωτέρω, ισχύει ως γενικός κανόνας η απαγόρευση

¹³ Χ. Ανθόπουλος, «Οι συνταγματικές βάσεις του δικαιώματος για πλουραλιστική πληροφόρηση», ό.π., σελ. 17-25.

¹⁴ Βλ. την Έρευνα (2024) του Ινστιτούτου Reuters, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, του Ν. Newman, *Overview and key findings of the 2024 Digital News Report*, όπου αναφέρεται ότι η ελληνική αγορά ΜΜΕ χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό συγκέντρωσης των ραδιοτηλεοπτικών μέσων σε λίγους επιχειρηματίες, από κατακερματισμό των ψηφιακών μέσων, υψηλή χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και εν γένει χαμηλή εμπιστοσύνη λόγω της πολιτικής πόλωσης και των ανησυχιών του κοινού για την αθέμιτη επιρροή στα ΜΜΕ από πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες. Διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 08.02.2025).

¹⁵ ΕΔΔΑ *Manole και άλλοι κατά Μολδαβίας*, αρ. 26360/19, 18.07.2023, σκ. 97, όπου επισημαίνεται ότι εγγυητής του πλουραλισμού στον χώρο της ραδιοτηλεόρασης είναι το κράτος. Ειδικότερα, το κράτος, «ως ύστατος εγγυητής του πλουραλισμού, πρέπει να διασφαλίζει, μέσω του νόμου και της πρακτικής, ότι το κοινό έχει πρόσβαση, μέσω της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου, σε αμερόληπτη και ακριβή πληροφόρηση και σε ένα εύρος απόψεων και σχολίων, τα οποία αντανακλούν *inter alia* την ποικιλομορφία του πολιτικού τοπίου της χώρας».

¹⁶ ΕΔΔΑ *Alex Springer AG κατά Γερμανίας*, αρ. 39954/08, 07.02.2012, σκ. 93.

¹⁷ ΕΔΔΑ *Arnason κατά Ισλανδίας*, αρ. 58781/13, 13.06.2017, σκ. 43· *Bergers Tidende και άλλοι κατά Νορβηγίας*, αρ. 26132/95, 02.08.2000, σκ. 56-57· *Stoll κατά Ελβετίας*, αρ. 69698/01, 10.12.2007, σκ. 152.

¹⁸ ΕΣΡ 80/2015· 83/2015· 97/2015· 298/2015· 301/2015· 85/2017· 91/2017· 96/2017.

της συστηματικής παρουσίας, επί μακρό χρονικό διάστημα, ορισμένων μόνο απόψεων επί μείζονος πολιτικού ή κοινωνικού ζητήματος, με ταυτόχρονη αποσιώπηση των υπολοίπων. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση πρέπει να εφαρμοστεί η προβλεπόμενη εξαίρεση από την απαγόρευση, καθώς πρόκειται για μεμονωμένη πολιτική εκπομπή, η οποία προβάλλεται κατά την προεκλογική ή προδημοψηφισματική περίοδο και ενδέχεται να περιλαμβάνει εσκεμμένη ανάδειξη ή υποβάθμιση συγκεκριμένων θέσεων και απόψεων¹⁹.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι το ΕΣΡ επέβαλε διοικητικές κυρώσεις για μη προβολή δελτίου τύπου μόνο συγκεκριμένου πολιτικού κόμματος με κοινοβουλευτική εκπροσώπηση²⁰, αναφορικά με μείζον πολιτικό και δημοκρατικό ζήτημα που απασχολούσε έντονα την επικαιρότητα, ήτοι τη μη εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας και την προκήρυξη πρόωγων βουλευτικών εκλογών τον Ιανουάριο του 2015²¹. Κατά την κρίση του ΕΣΡ οι σταθμοί είχαν αυξημένη υποχρέωση για αντικειμενική, αμερόληπτη και ισότιμη παρουσίαση των απόψεων όλων των πολιτικών κομμάτων που εκπροσωπούνται στη Βουλή και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Παρά ταύτα, το ΣτΕ έκρινε ότι δεν παραβιάστηκε εν προκειμένω η αρχή της πολυφωνίας και της απαίτησης για ουδετερότητα, ιδίως σε προεκλογικές περιόδους, διότι ο τρόπος εκφοράς λόγου, καθώς και το πολιτικό περιεχόμενο του λόγου αυτού, αποτελούν κριτήριο για την κρίση περί παράβασης ή μη της αρχής της ουδετερότητας κατά την προβολή απόψεων, θέσεων και γεγονότων στη ραδιοτηλεόραση. Εκείνη τη χρονική περίοδο είχαν επιβληθεί διοικητικές κυρώσεις σε σταθμούς, λόγω γενικότερης μη προβολής του συγκεκριμένου κοινοβουλευτικού κόμματος και των απόψεων, των θέσεων και των δράσεών του, σε σύγκριση με τα λοιπά κοινοβουλευτικώς εκπροσωπούμενα πολιτικά κόμματα²².

Επιπλέον, το ΕΣΡ επέβαλε σε αρκετές περιπτώσεις διοικητικές κυρώσεις για μεμονωμένη προβολή σε ενημερωτικές και πολιτικές εκπομπές συγκεκριμένης πολιτικής θέσης αναφορικά με το δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου 2015²³, καθώς και για πρόκληση εσκεμμένα σύγχυσης και πανικού στους πολίτες για την οικονομική και εν γένει εθνική πορεία της χώρας σε περίπτωση συγκεκριμένου αποτελέσματος του δημοψηφίσματος, με αόριστες και μη εμπεριστατωμένες κινδυνολογίες και χρήση μη επίκαιρων φωτογραφικών υλικών²⁴. Όμως το ΕΣΡ, χωρίς αιτιολογημένη απόκλι-

¹⁹ Βλ. όπως και ανωτέρω ΣτΕ Τμ. Δ' 243/2012 και 245/2012· βλ. επίσης ΕΔΔΑ *Animal Defenders International* κατά ΗΒ, αρ. 48876/08, 22.04.2013, σκ. 111, όπου «η δημοκρατική διαδικασία είναι διαρκής και θα πρέπει να τροφοδοτείται καθ' όλες τις περιόδους από έναν ελεύθερο και πλουραλιστικό δημόσιο διάλογο».

²⁰ Πρόκειται για το πολιτικό κόμμα Χρυσή Αυγή (ΧΑ), το οποίο σύμφωνα με το καταστατικό του είχε σαφώς ναζιστικές και φασιστικές θέσεις και εξ αυτού του λόγου οι ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί δεν πρόβαλλαν τις θέσεις και τις δράσεις του, παρότι είχε εκλεχθεί κατά εκείνο το χρονικό διάστημα στη Βουλή.

²¹ ΕΣΡ 80/201· 83/2015· 97/2015.

²² ΕΣΡ 140/2015· 171/2015· 172/2015· 299/2015· 324/2015 για μη προβολή των απόψεων και των θέσεων του κόμματος ΧΑ σε κεντρικά δελτία ειδήσεων και προεκλογικών συγκεντρώσεων του με αποτέλεσμα την κατ' επανάληψη παραβίαση της αρχής της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας και της ισότητας από τους ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς και 97/2015 συγκεκριμένα γιατί «Δεν προβλήθηκαν οι απόψεις του κόμματος της Χρυσής Αυγής παρότι είχε εκδώσει δελτίο σχετικό με τη συνεδρίαση του Eurogroup το οποίο είχε αποσταλεί σε όλους τους συντάκτες και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και είχε αναρτηθεί στο Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων».

²³ ΕΣΡ 333/2015· 88/2017· 91/2017.

²⁴ ΕΣΡ 298/2015· 301/2015.

ση, σε συγκεκριμένη περίπτωση απάλλαξε σταθμό από τις σχετικές κατηγορίες, ενώ προκλήθηκε πράγματι σύγχυση και πανικός στο κοινό με κινδυνολογική εκφορά λόγου, σε περίπτωση συγκεκριμένου αποτελέσματος του δημοψηφίσματος²⁵. Η απόκλιση αυτή, με βάση την υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών και την αιτιολογία της αποφάσεως, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ως εξαίρεση, καθώς παραβιάζεται η αρχή της ισότητας κατά τη μεταχείριση όμοιων περιπτώσεων με όμοιο τρόπο.

Γ. ΕΜΠΕΡΙΣΤΑΤΩΜΕΝΗ ΚΑΙ ΨΥΧΡΑΙΜΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

Από την άλλη, η απαίτηση για εμπειριστατωμένη και ψύχραιμη ενημέρωση και πληροφόρηση, η οποία συνάγεται από τη συνταγματική επιταγή για αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση γεγονότων και ειδήσεων, εξειδικεύεται από το ΕΣΡ σε καταρχήν δύο υποχρεώσεις για τους σταθμούς. Αναφορικά με την πρώτη υποχρέωση, έχουν επιβληθεί διοικητικές κυρώσεις λόγω ανακριβούς μετάδοσης είδησης από τον δημοσιογράφο κεντρικού δελτίου ειδήσεων ή ενημερωτικής εκπομπής, δηλαδή λόγω μετάδοσης πλήρους ανακριβούς γεγονότος ή/και λόγω μετάδοσης φημολογίας με συνοδεία δραματοποιημένου λόγου και απαξιωτικών χαρακτηρισμών για το πρόσωπο που αφορά, με αποτέλεσμα την πρόκληση σύγχυσης στο κοινό για την αλήθεια του γεγονότος ή/και λόγω γενίκευσης χαρακτηρισμών για μια κοινωνική ομάδα με αφορμή ένα γεγονός²⁶. Επιπλέον, στην ως άνω αναφερόμενη υποχρέωση περιλαμβάνεται και η αποχή από την προβολή ενός αληθούς γεγονότος, αλλά με συνοδεία οπτικοακουστικού υλικού είτε εντελώς άσχετου με το εν λόγω γεγονός είτε σχετικού μεν, αλλά προηγούμενων ετών δε²⁷. Αναφορικά με τη δεύτερη υποχρέωση, έχουν επιβληθεί διοικητικές κυρώσεις για μετάδοση γεγονότος που, αν και είναι καταρχήν αληθές και ακριβές, παρουσιάστηκε με τρόπο δραματοποιημένο. Η δραματοποίηση επιτυγχάνεται, μεταξύ άλλων, με τρεις χαρακτηριστικούς τρόπους: συνοδεία οπτικοακουστικού υλικού που επιχειρεί να προκαλέσει συναισθηματική φόρτιση στο κοινό, μη ψύχραιμη εκφορά λόγου από τον δημοσιογράφο που μεταδίδει το γεγονός, ή με γενικότερο τρόπο που δεν επιδεικνύει αίσθημα δημοσιογραφικής ευθύνης και στοχεύει αποκλειστικά στην αύξηση της τηλεθέασης της εκπομπής²⁸.

²⁵ ΕΣΡ 96/2017.

²⁶ ΕΣΡ 2/2005· 51/2006· 64/2006· 155/2006· 356/2006· 494/2006· 495/2006· 194/2007· 228/2007· 179/2017· 135/2018· βλ. και ΣτΕ Τμ. Δ' 2903/2016, η οποία αφορά αίτηση ακύρωσης κατά της ΕΣΡ 228/2007, σύμφωνα με την οποία «η κρίση του ΕΣΡ περί μεταδόσεως από τον σταθμό της αιτούσης ανακριβών ειδήσεων, χωρίς την προσήκουσα προσοχή και αίσθημα ευθύνης, με αποτέλεσμα τη δημιουργία σύγχυσης στο κοινό είναι νομίμως και επαρκώς αιτιολογημένη [...] ανεξαρτήτως του ότι, εν πάση περιπτώσει, ο σταθμός προέβη εν προκειμένω σε μερική μόνο διόρθωση, δηλαδή μόνο για τη μετάδοση της δεύτερης ανακριβούς πληροφορίας».

²⁷ ΕΣΡ 33/2020· 74/2021· 159/2021· 186/2023· 187/2023· 95/2024.

²⁸ ΕΣΡ 64/2006· 457/2006· 475/2006· 497/2006· 498/2006· 499/2006· 500/2006· 251/2022· 22/2024· 93/2024· 94/2024· πρβλ. όμως και ΕΣΡ 75/2024, η οποία απήλλαξε τον σταθμό από τις κατηγορίες, ενώ, εκτός του ότι είχε μεταδώσει και παραποιημένο ένα αληθές γεγονός, κυρίως πρόβαλλε με μη ψύχραιμο και χωρίς αίσθημα ευθύνης γεγονός, το οποίο κατά την τότε ελληνική συγκυρία είχε ιδιαίτερη θέση στην ελληνική επικαιρότητα (προσφυγικό ζήτημα) και έχρηζε προσοχής από τους δημοσιογράφους κατά τη μετάδοση και προβολή των διαπληκτισμών που προκαλούνταν στα νησιά υποδοχής μεταξύ προσφύγων και ντόπιων κατοίκων, λόγω του ενδεχόμενου πρόκλησης μίσους προς την κοινωνική ομάδα των προσφύγων.

Ενδιαφέρον προκαλεί, στο πλαίσιο αυτό, η επιβολή διοικητικής κύρωσης λόγω μετάδοσης ενός καθόλα αληθούς γεγονότος, το οποίο όμως είχε παρέλθει προ ετών (παρωχημένο γεγονός), λόγω καταχρηστικής άσκησης του συνταγματικού δικαιώματος πληροφόρησης του κοινού²⁹. Το δικαίωμα στη λήψη φαίνεται να είναι το βασικό νομικό επιχείρημα στο οποίο στηρίζεται το ΕΣΡ για να θεμελιώσει την κρίση του³⁰. Όπως επισημαίνεται, η επιβολή τέτοιου είδους περιορισμών στη δημοσιογραφική ελευθερία πρέπει να αντιμετωπίζεται με σύνεση, καθώς η ανοιχτή συζήτηση περί παρελθόντων, αλλά καθόλα αληθών γεγονότων, βοηθά στην πληρέστερη και καλύτερη ενημέρωση του κοινού και, επιπλέον, όταν επρόκειτο για πολιτικό πρόσωπο³¹, οφείλει να ανέχεται ακόμη και οξεία κριτική για παρελθοντικές πράξεις τους, οι οποίες αφορούν την άσκηση των καθηκόντων τους κι ως εκ τούτου την ίδια τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος³². Συνεπώς, εν προκειμένω θα έπρεπε να είχε αντιστραφεί ο έλεγχος των περιορισμών, ήτοι θα πρέπει καταρχήν να θεωρείται συνταγματική, στο πλαίσιο της δημοσιογραφικής ελευθερίας η μετάδοση παρωχημένων αληθών γεγονότων περί πολιτικών προσώπων, και μόνο κατ' εξαίρεση, σε περίπτωση που παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας, να κριθεί ο περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης του δημοσιογράφου ως επιτρεπτός.

2. Η ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΣΤΑΘΜΗ ΤΩΝ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΠΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Κατά τη μελέτη των αποφάσεων του ΕΣΡ, παρατηρείται ότι η συνταγματική επιταγή για ποιοτική στάθμη των προγραμμάτων αποτελεί ευρύτερη αξιολογική και νομική έννοια ελέγχου του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών. Αυτή μπορεί να λειτουργεί είτε ως αυτοτελής νομική βάση είτε, συννηθέστερα, σε συνδυασμό με άλλες συνταγματικές επιταγές ή κριτήρια. Πρώτον, όπως η προστασία της αξίας του ανθρώπου και της παιδικής ηλικίας και νεότητας. Δεύτερον, με κριτήρια που απορρέουν από την αόριστη νομική έννοια της ποιοτικής στάθμης και βρίσκουν έκφραση σε ραδιοτηλεοπτικά νομοθετήματα, όπως η καλαισθητή και ευπρεπής χρήση της γλώσσας. Συνακόλουθα, οι αποφάσεις που αφορούν την ποιοτική στάθμη των προγραμμάτων μπορούν να συστηματοποιηθούν ευχερέστερα στις εξής κατηγορίες: (Α) εκπομπές που τίθενται εντελώς εκτός της συνταγματικής επιταγής για ποιότητα, (Β) εκπομπές που παραβιάζουν την έννοια της συνταγματικής επιταγής για ποιότητα σε συρροή με την προστασία της αξίας του ανθρώπου και της παιδικής ηλικίας και νεότητας, και (Γ) εκπομπές που παραβιάζουν τη συνταγματική επιταγή για ποιότητα λόγω γλωσσικής εκφοράς.

²⁹ ΕΣΡ 51/2007.

³⁰ Χ. Ανθόπουλος, *Ελευθερία της πολιτικής συζήτησης και προστασία της τιμής των πολιτικών προσώπων. Οι αποφάσεις 467/10.10.2006 και 51/30.1.2007 του ΕΣΡ υπό το φως της νομολογίας του ΕΔΔΑ*, ΕφημΔΔ 2/2009, σελ. 234-249.

³¹ Βλ. Τ. Σταυρινάκη, «Άρθρο 10. Ελευθερία έκφρασης», σε: Λ.-Α. Σισιλιάνος (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2017, σελ. 488, όπου σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ τα όρια της αποδεκτής κριτικής κατά πολιτικού είναι ευρύτερα από τα συνήθη για τα λοιπά κοινά πρόσωπα, καθώς θέτει όποια πράξη και εκφορά λόγου του σε αυστηρό έλεγχο εκ μέρους της κοινής γνώμης και των δημοσιογράφων κι ως εκ τούτου οφείλει να επιδεικνύει μεγαλύτερη ανοχή. Βλ. αποφάσεις ΕΔΔΑ *Lingens κατά Αυστρίας*, ό.π.· *Vides Aizsardzibas Klubs κατά Λετονίας*, αρ. 57829/00, 27.05.2004· *Lopes Gomes da Silva κατά Πορτογαλίας*, αρ. 37698/97, 28.09.2000.

³² Β. Χρήστου, *Σχόλιο σε ΕΣΡ 51/30.1.2007*, ΕφημΔΔ 1/2007, σελ. 65-76.

Α. ΕΚΠΟΜΠΕΣ ΠΟΥ ΤΙΘΕΝΤΑΙ ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΑΓΗΣ ΓΙΑ ΠΟΙΟΤΗΤΑ

Κατά το ΕΣΡ, υπάρχουν είδη εκπομπών που παραβιάζουν τη συνταγματική επιταγή για ποιότητα ανεξαρτήτως της ζώνης μετάδοσης, ακόμη δηλαδή και αν προβάλλονται μετά το μεταμεσονύκτιο, όπου συνήθως πρόσβαση στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα έχουν οι ενήλικες³³, κι ως εκ τούτου τίθενται εντελώς εκτός του κανονιστικού πλαισίου του άρθρου 15 παρ. 2 για την κοινωνική αποστολή που οφείλει να επιτελεί η ραδιοτηλεόραση³⁴. Κατά την κρίση του ΕΣΡ, τέτοιου είδους εκπομπές όχι απλώς εμπεριέχουν, πέραν του επιτρεπτού, ύβρεις, απρεπείς φράσεις ή/και σεξουαλικό περιεχόμενο, αλλά συνολικά δεν επιτελούν κανέναν ψυχαγωγικό ρόλο που δύναται να δικαιολογήσει, στο πλαίσιο τους, τέτοιου είδους χρήση της γλώσσας με προβολή αντίστοιχου οπτικού υλικού ή/και εμπεριέχουν σκηνές εξευτελιστικές για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε μια δημοκρατική κοινωνία³⁵. Περαιτέρω, πέραν των προαναφερθέντων εκπομπών, το ΕΣΡ θέτει επίσης εκτός συνταγματικού πλαισίου και ραδιοτηλεοπτικές εκπομπές, οι οποίες προβάλλουν απόψεις μη συνυφασμένες με τη δημοκρατία ή προτρέπουν προς κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών³⁶.

Β. ΕΚΠΟΜΠΕΣ ΠΟΥ ΠΑΡΑΒΙΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΑΓΗΣ ΓΙΑ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΣΕ ΣΥΡΡΟΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΗΤΑΣ

Αναφορικά με τη συρροή της ποιότητας με την προστασία της αξίας του ανθρώπου, το ΕΣΡ έχουν απασχολήσει περιπτώσεις ανεπίτρεπτης επέμβασης στην ιδιωτική, προσωπική και οικογενειακή, ζωή προσώπων³⁷, κυρίως πολιτικών προσώπων, προσώπων που κατέχουν δημόσιο αξίωμα ή ευρύτερα δημοσίων προσώπων που εκτίθενται στην επικαιρότητα. Στις περιπτώσεις αυτές, αποκάλυπτονται πτυχές της ζωής τους, που σε καμία περίπτωση δεν ενδιαφέρουν το κοινό, με μοναδικό σκοπό την αύξηση της τηλεθέασης, ακόμα και υπό την προϋπόθεση ότι πρέπει να ανέχονται μεγαλύτερη επέμβαση στην προσωπική τους σφαίρα σε σύγκριση με έναν απλό ιδιώτη³⁸. Η παρέμβαση

³³ ΣτΕ Τμ. Δ' 4043/2013 και 335/2013, οι οποίες συντάσσονται με το αιτιολογικό των αποφάσεων του ΕΣΡ.

³⁴ ΕΣΡ 301/2004· 343/2004· 346-347/2004· 197/2009· 468/2010· 10/2011· 256/2011.

³⁵ Βλ. ενδεικτικό απόσπασμα του αιτιολογικού της ΕΣΡ 197/2009, που επαναλαμβάνεται με παρόμοια φρασεολογία και σε άλλες αποφάσεις, «Από καμιά διάταξη νόμου δεν προκύπτει ότι οι εν λόγω εκπομπές, λόγω του χρόνου της προβολής των μπορούν να μην έχουν την από το άρθρο 15 παρ. 2 του Συντάγματος αξιουμένη ποιότητα και τον από την αυτή διάταξη του Συντάγματος αξιούμενο σεβασμό της αξίας του ανθρώπου. Αναμφισβητήτως η υπό κρίσιν εκπομπή δεν έχει τη στάθμη που επιβάλλει η κοινωνική αποστολή της τηλεόρασης, ούτε ενέχει τον απαιτούμενο σεβασμό στην αξία του ανθρώπου».

³⁶ Βλ. χαρακτηριστικά ΕΣΡ 521/2010 και 45/2012 αντίστοιχα.

³⁷ ΕΣΡ 404/2004· 414/2004· 400/2004· 1/2005· 114/2005· 115/2005· 123/2005· 128/2005· 169/2005· 194/2005· 206/2005· 34/2005· 57/2006· 320/2005· 431/2009· 137/2018· 79/2024.

³⁸ Ν. Αλιβιζάτος, *Ιδιωτικότητα και δημοσιοποίηση – Επίκαιρες παρατηρήσεις για τα όρια των δημοσιογραφικών αποκαλύψεων*, ΔίΜΕΕ, 1/2005, σελ. 14-23· βλ. και απόφαση ΕΔΔΑ von Hannover κατά Γερμανίας, αρ. 59320/00, 24.09.2004, όπου επισημαίνεται ότι στην έννοια της ιδιωτικής ζωής εμπίπτουν και συμπεριφορές που ακολουθούνται σε δημόσιο χώρο, για την προστασία των οποίων το κράτος υπέχει και θετικές υποχρεώσεις, ακόμα και τρίτοι τις προσβάλλουν, όπως για παράδειγμα δημοσιογράφοι. Το κράτος οφείλει να προβαίνει κάθε φορά στην αναγκαία στάθμιση, σημαντική παράμετρος της οποίας είναι να διαπιστωθεί αν η επαπειλούμενη προσβολή της ιδιωτικής ζωής συμβάλλει στην προαγωγή μιας «сузήτησης γενικού ενδιαφέροντος».

στην προσωπική και ιδιωτική ζωή πολιτικών προσώπων και προσώπων που κατέχουν δημόσιο αξίωμα μπορεί να είναι καταρχήν θεμιτή, εάν οι πράξεις του προσώπου είναι αξιόποινες ή παράνομες ή η αποκάλυψη των γεγονότων αυτών είναι χρήσιμη για τον έλεγχο της άσκησης των δημοσίων καθηκόντων του ή της συνέπειας ανάμεσα στον δημόσιο λόγο του και την ιδιωτική του συμπεριφορά, εφόσον τα γεγονότα αυτά είναι γνωστά στο κοινό ή έχουν γνωστοποιηθεί από τον ίδιο³⁹. Αν, όμως, η επέμβαση στην προσωπική και ιδιωτική ζωή του προσώπου έγινε με τέτοιο τρόπο που πρόσβαλε συλλήβδην την προσωπικότητα και αξιοπρέπεία του ή βασίζεται σε διάδοση φημών γύρω από την προσωπική και ιδιωτική του ζωή χωρίς να συνδέονται άμεσα με το δικαιολογημένο ενδιαφέρον του κοινού στην πληροφόρηση, τότε το ΕΣΡ ορθώς επιβάλλει διοικητικές κυρώσεις⁴⁰. Από την άλλη, αναφορικά με τα εν γένει δημόσια πρόσωπα που εκτίθενται στην επικαιρότητα, κατά τη στάθμιση μεταξύ της προστασίας της ιδιωτικής τους ζωής, αφενός, και της ελευθερίας της έκφρασης, αφετέρου, η προστασία του ιδιωτικού τους βίου δεν κατοχυρώνεται σε απόλυτο βαθμό. Παρά ταύτα, η μετάδοση πληροφοριών σχετικά με την προσωπική τους ζωή πρέπει να γίνεται με τρόπο λιτό και όχι δραματοποιημένο και να αποβλέπει στην ενημέρωση του κοινού⁴¹.

Μία ακόμη σημαντική πτυχή αφορά την προσβολή της τιμής, της υπόληψης και της προσωπικότητας προσώπων –κυρίως πολιτικών ή/και κατόχων δημόσιου αξιώματος– μέσω της διάδοσης ψευδών ισχυρισμών και γεγονότων σε βάρος τους, συχνά συνοδευόμενων από υποτιμητικά σχόλια και υβριστική γλώσσα χωρίς, όμως, την πρόθεση να ασκηθεί πολιτική κριτική η οποία, αν και οξεία, θεωρείται θεμιτή⁴². Επιπλέον, όσον αφορά ιδίως την προσβολή της τιμής, κατά το ΕΣΡ είναι δυνατό να θιχτεί όχι μόνο η τιμή ενός πολιτικού προσώπου εξατομικευμένα, αλλά και η «τιμή» ενός θεσμού του δημοκρατικού-κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, όπως του Κοινοβουλίου, αφηρημένα και απρόσωπα από αόριστους και ατεκμηρίωτους ισχυρισμούς από δημοσιογράφο-προσπεπαιστωμένα του σταθμού, ιδίως όταν χρησιμοποιούνται απρεπείς ή υβριστικές λέξεις ή φράσεις που μαρτυρούν έλλειψη κάθε σεβασμού προς τους θεσμούς αυτούς και διατυπώνεται γενικευμένη απαξίωση προς εκπροσώπους τους, με έλλειψη αισθήματος δημοσιογραφικής ευθύνης⁴³.

Τέλος, αναφορικά με την προστασία της παιδικής ηλικίας και νεότητας, τα κριτήρια που λαμβάνει υπόψη του το ΕΣΡ είναι η χρήση απρεπούς φρασεολογίου και ύβρεων⁴⁴, η συζήτηση με σεξουαλικό περιεχόμενο, συχνά και με αντίστοιχο οπτικοακουστικό υλικό, ή η εν γένει προβολή

³⁹ ΕΔΔΑ *Lingens* κατά Αυστρίας, αρ. 9815/82, 08.07.1986· *Ayçil* και *Karner* κατά Ελλάδος, αρ. 15909/06, 05.06.2008· *Castells* κατά Ισπανίας, αρ. 11798/85, 23.04.1992· *Incal* κατά Τουρκίας, αρ. 41/1997/825/1031, 09.06.1998.

⁴⁰ ΕΣΡ 238/2005, σχετικά με την αποκάλυψη ερωτικού δεσμού θρησκευτικού λειτουργού της Ορθόδοξης Εκκλησίας με νεαρό άνδρα· βλ. επίσης ΕΣΡ 169/2005 και 206/2005, σχετικά με την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή πρώην βουλευτού.

⁴¹ ΣτΕ Τμ. Δ' 2748/2014, σκ. 7, όπου «ο προπεριγραφείς τρόπος ανάδειξης του θέματος από τον τηλεοπτικό σταθμό υπερέβαινε, σε κάθε περίπτωση, το αναγκαίο μέτρο για την επίτευξη του σκοπού ενημέρωσης και ικανοποιούσε απλώς την περιέργεια του τηλεοπτικού κοινού, προκαλώντας στα πρόσωπα στα οποία αναφέρονταν οι εκπομπές αίσθημα παρηνόχλησης και εισβολής σε ευαίσθητες πτυχές της προσωπικής τους ζωής».

⁴² ΕΣΡ 206/2005· 169/2005· 494/2006· 572/2009· 362/2010· 393/2014· 30/2023· 31/2023.

⁴³ ΕΣΡ 467/2006 και 51/2007· Χ. Ανθόπουλος, *Ελευθερία της πολιτικής συζήτησης*, ό.π, σελ. 234-249.

⁴⁴ ΕΣΡ 410/2003· 431/2005· 194/2006· 406/2009· 5/2011· 10/2011· 515/2011.

σκηνών με τέτοιου είδους περιεχόμενο⁴⁵, οι σκηνές βίας⁴⁶, η εν γένει προώθηση προτύπων που δε συντελούν στην πνευματική, ηθική και ψυχική ανάπτυξη των παιδιών και των νέων⁴⁷. Κατά κανόνα κρίνεται ότι η κρίση του ΕΣΡ για μετάθεση εκπομπών σε βραδινές και μεταμεσονύκτιες ζώνες, που προβάλλουν περιεχόμενο όπως το προαναφερθέν, είναι ορθή ως εξειδίκευση της συνταγματικής ρήτηρας της προστασίας της παιδικής ηλικίας και νεότητας συνδυαστικά με την ποιοτική στάθμη. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται και η νομολογία του ΣτΕ, η οποία ως επί το πλείστον απορρίπτει αιτήσεις ακυρώσεως που επικαλούνται ότι δεν παραβίασαν τον ως άνω λόγο⁴⁸.

Γ. ΕΚΠΟΜΠΕΣ ΠΟΥ ΠΑΡΑΒΙΑΖΟΥΝ ΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ ΓΙΑ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΛΟΓΩ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΕΚΦΟΡΑΣ

Ένα από τα κριτήρια που χρησιμοποιείται κατά την εξέταση της ποιοτικής στάθμης των προγραμμάτων είναι η τήρηση των γενικά παραδεκτών κανόνων της ευπρέπειας και καλαισθησίας στη γλώσσα και τη συμπεριφορά, υπό την έννοια της μη ορθής γραμματικής και συντακτικής χρήσης της γλώσσας, καθώς και της χρήσης ύβρεων και απρεπών φράσεων. Για να αποβεί αντικειμενικό το κριτήριο αυτό είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη το συγκεκριμένο εκφοράς του λόγου, ήτοι το πρόσωπο (δημοσιογράφος/συντελεστής του σταθμού ή απλός καλεσμένος) που εκφέρει τον λόγο και χρησιμοποιεί εν προκειμένω τη γλώσσα, καθώς και το είδος (ενημερωτικού/πολιτικού ή ψυχαγωγικού/καλλιτεχνικού χαρακτήρα ή σατιρική) της εκπομπής και το πλαίσιο μέσα στην ίδια την εκπομπή, η ώρα και η ζώνη μετάδοσής της.

Πρώτον, αναφορικά με το πρόσωπο που εκφέρει τον λόγο, οι αποφάσεις του ΕΣΡ αφορούν πράγματι κατά κανόνα δημοσιογράφους, καθώς και συνεργάτες-προσπεσθέντες του σταθμού, οι οποίοι έχουν επιφορτιστεί με έναν ιδιαίτερο ρόλο γλωσσικής επιμέλειας κατά την εκφορά λόγου στο «δημόσιο» τηλεοπτικό και ραδιοφωνικό πεδίο, καθώς είναι συμβεβλημένοι με συγκεκριμένο σταθμό, διατηρούν εκπομπή με συνέχεια στον χρόνο και ακροαματικότητα⁴⁹. Πάρα ταύτα, η χρήση του κανόνα της γλωσσικής ευπρέπειας χρησιμοποιείται ακόμα και αναφορικά με πρόσωπα, τα οποία έχουν απλώς προσκληθεί σε συγκεκριμένη εκπομπή σε συγκεκριμένη μέρα και ώρα μετάδοσής της⁵⁰. Η κρίση αυτή του ΕΣΡ, κατά την άποψη της γράφουσας, δεν συνάδει με την αντι-

⁴⁵ ΕΣΡ 4/2005· 344/2005· 396/2005· 456/2005· 480/2005· 56/2006· 153/2010· 207/2010· 409/2010.

⁴⁶ ΕΣΡ 178/2003· 398/2004· 286/2005· 479/2005· 484/2005· 135/2009· 513/2011· 78/2013· 302/2013· 424/2013· 461/2014· 298/2014· 297/2015· 12/2020.

⁴⁷ ΕΣΡ 253/2005· 262/2005· 352/2005· 10/2006· 92/2006· 199/2009· 662/2012· 450/2014· 175/2015· 146/2018· 119/2024· 207/2024.

⁴⁸ ΣτΕ Τμ. Δ' 1363/2013· 495/2015· 3793/2015· 910/2018· 124/2020· γενικά στη νομολογία του ΣτΕ επιχειρείται σύνδεση της έννοιας του ποιοτικού κριτηρίου με ορισμένες κατευθυντήριες αρχές της ισχύουσας ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας που αφορούν στην περιστολή σκηνών αδικαιολόγητης βίας και πορνογραφικού περιεχομένου και την προστασία του ιδιωτικού βίου και της παιδικής ηλικίας.

⁴⁹ Βλ. την επιβολή πολλαπλών διοικητικών κυρώσεων χρηματικού προστίμου σε ραδιοφωνικό σταθμό τα έτη 2012-2014 με την ίδια ή παραπλήσια αιτιολογική βάση: ΕΣΡ 335/2014· 287/2013· 136/2013· 138/2012· 560/2012· 77/2012· ομοίως για το ίδιο νομικό ζήτημα ΕΣΡ 332/2003· 351/2006· 165/2024.

⁵⁰ Βλ. την ΕΣΡ 395/2005, της οποίας αιτιολογική βάση αποτελεί, μεταξύ άλλων, η παραβίαση του κανόνα για ευπρεπή χρήση γλώσσας σε προσκληθέντες εκπομπής, οι οποίοι πράγματι έκαναν μη ορθή, κατά τους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, χρήση της ελληνικής γλώσσας, χωρίς όμως να προβαίνουν σε απρεπές φρασολόγιο.

κειμενικότητα του γλωσσικού κριτηρίου, διότι δεν μπορούν να επιβάλλονται οι ίδιες απαιτήσεις γλωσσικής έκφρασης σε «καθημερινούς» ανθρώπους, οι οποίοι δεν διαθέτουν την επαγγελματική κατάρτιση των δημοσιογράφων, ούτε φέρουν το ίδιο καθήκον με εκείνους. Δεύτερον, αναφορικά με το είδος της εκπομπής, το ΕΣΡ έχει κρίνει πως δύναται να τεθούν γλωσσικοί περιορισμοί σε έργα τέχνης που δεν συμβάλλουν στην πολιτιστική εξύψωση της χώρας ή έχουν περιεχόμενο βλαπτικό για τα παιδιά και τους νέους⁵¹.

3. ΟΙ ΣΑΤΙΡΙΚΕΣ ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, στο πλαίσιο της καλλιτεχνικής ελευθερίας και της ελευθερίας πολιτικού και κοινωνικού σχολιασμού των γεγονότων και πεπραγμένων σε μια δημοκρατική κοινωνία, η ανοχή στη γλωσσική εκφορά στις σατιρικές εκπομπές οφείλει να είναι μεγαλύτερη, καθώς αναμένεται μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης και συγχωρείται η μη ορθή χρήση της ελληνικής γλώσσας, η χρήση φράσεων και λέξεων που ανήκουν στην «καθομιλούμενη» γλώσσα, καθώς ακόμα και η χρήση απρεπών φράσεων, που όμως είναι συνήθεις στον σατιρικό λόγο⁵².

Όμως η διάκριση αυτή, κατά την κρίση της ίδιας της ανεξάρτητης διοικητικής αρχής, έχει δύο σαφή αντικειμενικά όρια. Πρώτον, δεν μπορεί να εξικνείται μέχρι του σημείου χρήσης ύβρεων, που δεν δικαιολογούνται ούτε στο πλαίσιο εκφοράς σατιρικού λόγου, ιδίως σε ζώνη παιδικής και νεανικής τηλεθέασης⁵³. Δεύτερον, υφίσταται υποχρέωση αποχής από την προσβολή της προσωπικότητας του σπηλιτευμένου προσώπου, το οποίο συνήθως είναι δημόσιο πρόσωπο⁵⁴. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την προσβολή της προσωπικότητας πολιτικών προσώπων, η σάτιρα είναι τρόπος κοινωνικού σχολιασμού, ο οποίος όμως δεν μπορεί να εξικνείται έως του διασυρμού και της προσβολής του αναφερόμενου προσώπου⁵⁵. Από την άλλη, αναφορικά ιδίως με τα διάσημα πρόσωπα, αν και θα πρέπει να ανέχονται πιο εύκολα από έναν ιδιώτη σατιρική κριτική, αυτή δεν μπορεί να εξικνείται μέχρι του σημείου διακωμώδησης προσωπικών τους επιλογών, σε συνδυασμό μάλιστα με χαρακτηριστικά ή ιδιότητές τους⁵⁶.

Έτερο από τους προαναφερθέντες δύο περιορισμούς είναι το ζήτημα της γνήσιας πολιτικής σάτιρας, της οποίας σκοπός είναι η άσκηση κριτικής και όχι η προσβολή του υποκειμένου προς το

⁵¹ ΕΣΡ 358/2003· 373/2003· 129/2011· 302/2013· 575/2013.

⁵² Για την κωδικοποίηση των κριτηρίων της νομολογίας του ΕΔΔΑ βλ. Χ. Ανθόπουλος, *Ελευθερία της πολιτικής συζήτησης*, ό.π, σελ. 234-249.

⁵³ ΕΣΡ 375/2010· 468/2010· 149/2012· 383/2012· 362/2014.

⁵⁴ ΕΣΡ 626/2008· 220/2010· 467/2010.

⁵⁵ ΕΣΡ 467/2010, όπου «σε κάθε περίπτωση δεν έχει επιδείξει τον επιβαλλόμενο σεβασμό στην προσωπικότητα και τον ιδιωτικό βίο του τέως Πρωθυπουργού»· επίσης, ΣτΕ Τμ. Δ' 2877/2016, σκ. 9 «εν προκειμένω, δεν επιβλήθηκε στην αιτούσα κύρωση για παρουσίαση πολιτικού σχολίου ή απόψεως [...] οι σατιρικές εκπομπές υπόκειται στο ειδικό καθεστώς και τους περιορισμούς του άρθρου 15 παρ. 2 του Συντάγματος, με το οποίο επιδιώκεται [...] ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου, έκφανση της οποίας είναι ο σεβασμός της προσωπικότητας και του ιδιωτικής ζωής κάθε προσώπου».

⁵⁶ ΕΣΡ 326/2008, όπου «έχει προσβληθεί η προσωπικότητα της ηθοποιού και σε κάθε περίπτωση κατά τις αναφορές στο πρόσωπό της η μεταχείριση δεν ήταν δίκαιη, ορθή και αξιοπρεπής»· επίσης, ΣτΕ Τμ. Δ' 2838/2014, σκ. 7 «ο “καυστικός”, όπως δέχεται και η αιτούσα, “σχολιασμός” δεν αφορούσε, όπως προβάλλεται, στην υπερβολική δημοσιότητα και προβολή, από τα μέσα μαζικής ενημερώσεως, του γάμου της ανωτέρω ηθοποιού, αλλά σε αυτήν, καθ' εαυτήν, την απόφασή της να προβεί σε γάμο, με αναφορές, μάλιστα, στην ηλικία της».

οποίο απευθύνεται. Η πολιτική σάτιρα προστατεύεται τόσο από το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ⁵⁷ όσο και από τα άρθρα 14 παρ. 1 και 16 παρ. 1 του Σ. Πάρα ταύτα, το ΕΣΡ με επίκληση στον συνταγματικό σκοπό της ραδιοτηλεόρασης για πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας και στην κοινωνική αποστολή της, θεώρησε εκτός του προστατευτικού πεδίου της σάτιρας εκπομπές, οι οποίες, κατά τη γνώμη της γράφουσας, προέβησαν σε θεμιτή πολιτική στηλίτευση προσώπων ως θεσμών (π.χ. πρωθυπουργού, βουλευτών) είτε και θεσμών καθαυτών, όπως είναι η Εκκλησία, ή σε διασάλευση μιας ηγεμονεύουσας κοινωνικής ομάδας (π.χ. χριστιανών)⁵⁸.

4. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

Η στάση του ΕΣΡ ως προς κοινωνικά ζητήματα, ήτοι διακρίσεις ως προς το φύλο, τη φυλή, τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την αναπηρία, καθώς και ως προς τον μισαλλόδοξο λόγο, έχει μετασχηματιστεί από την κατοχύρωσή του ως ανεξάρτητης διοικητικής αρχής μέχρι και σήμερα. Ιδίως τα τελευταία δέκα χρόνια έχουν εκδοθεί πλείστες αποφάσεις, που επιβάλλουν ως αυτοτελή νομική και αιτιολογική βάση διοικητική κύρωση σε ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς την παραβίαση της αρχής των μη διακρίσεων⁵⁹.

Μέχρι το 2015, δεν επιβάλλονταν καταρχήν διοικητικές κυρώσεις σε σταθμούς λόγω διακρίσεων. Σε λιγοστές αποφάσεις όπου η ανεξάρτητη διοικητική αρχή επέβαλε διοικητική κύρωση, η διάκριση δεν αποτελούσε αυτοτελή βάση του αιτιολογικού, την κύρωση, αλλά ενδεχομένως εντασσόταν στα γενικά κριτήρια της «υποβαθμισμένης εκπομπής» ή ειδικότερα στην εξειδίκευση της έλλειψης ποιοτικής στάθμης ως «χρήσης απρεπούς και μη καλαίσθητης γλώσσας»⁶⁰. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι στο αιτιολογικό πολλών αποφάσεων του ΕΣΡ εμπεριεχόταν μη πολιτικά ορθή γλώσσα, υπό την έννοια ότι μπορεί να πρόσβαλε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες⁶¹.

Οριστική αλλαγή στον νομικό συλλογισμό των αποφάσεων, με ρητά νομικά ερείσματα, μεταξύ άλλων, στο άρθρο 5 παρ. 2 Σ. και στο άρθρο 14 ΕΣΔΑ, επήλθε από το 2015 και εξής, καθώς οι διακρίσεις και ο μισαλλόδοξος λόγος αποτελούν αυτοτελείς νομικές βάσεις, συχνά και συνδυαστικά και με άλλες νομικές βάσεις, όπως η ποιότητα του προγράμματος ή μη ευπρεπής και καλαίσθητη χρήση της γλώσσας, χωρίς όμως να απορροφώνται οι πρώτες από τις δεύτερες⁶². Βέβαια, παρά την αδιαμφισβητήτως θετική αλλαγή έχουν εκδοθεί και αποφάσεις, οι οποίες είτε ενώ διέγνωσαν

⁵⁷ Βλ. νομολογία ΕΔΔΑ ευρύτερα για τη θεμιτή οξεία κριτική σε πολιτικά και άλλα δημόσια πρόσωπα: *Vereinigung Bildender Künstler κατά Αυστρίας*, αρ. 68354/01, 25.04.007· σκ. 33, *EON κατά Γαλλίας*, αρ. 26118/10, 14.03.2013, σκ. 60· *Castells κατά Ισπανίας*, ό.π., σκ. 46· *Feldek κατά Σλοβακίας*, αρ. 29032/95, 12.10.2001, σκ. 85.

⁵⁸ ΕΣΡ 157/2009· 373/2010· 152/2011· 335/2011· 219/2012.

⁵⁹ Βλ. και Τ. Σταυρινάκη, «Άρθρο 10», ό.π., σελ. 501, σχετικά με την απόφαση ΕΔΔΑ *Sigma Radio Television Ltd κατά Κύπρου*, αρ. 32181/04 και 35122/05, 21.10.2011, παρ. 207-208 και την υποχρέωση που υπέχουν τα τηλεοπτικά μέσα προς καταπολέμηση του ρατσισμού και τις διακρίσεις των φύλων, με αποτέλεσμα την επιβολή επιτρεπτών περιορισμών στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης.

⁶⁰ ΕΣΡ 176/2003· 406/2004· 226/2006.

⁶¹ ΕΣΡ 406/2004· 207/2010· 219/2010· 233/2014.

⁶² ΕΣΡ 204/2015· 250/2015· 276/2015· 303/2015· 145/2018· 155/2018· 44/2019· 192/2019 (μαζί με 5/2020), 157/2020· 5/2021· 78/2021· 126/2021· 131/2021· 208/2022· 200/2021· 208/2021· 210/2021· 39/2022· 194/2022· 271/2022· 191/2023· 65/2024· 73/2024· 109/2024.

ότι υφίστατο διάκριση εις βάρος προσώπου δεν τη θεώρησαν αυτοτελή νομική βάση είτε δεν διέγνωσαν καθόλου την υφιστάμενη στην εκπομπή διάκριση εις βάρος κοινωνικών ομάδων ή συγκεκριμένων προσώπων λόγω της ιδιότητας τους⁶³.

II. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μια γενική παρατήρηση αποτελεί η αλλαγή της δομής του νομικού συλλογισμού, καθώς και η αιτιολογία των αποφάσεων του ΕΣΡ. Μέχρι και περίπου το 2015, υπήρχε ένα πρώτο νομικό μέρος με επίκληση των νομικών ερεισμάτων για την επιβολή ή μη διοικητικής κύρωσης και ένα δεύτερο μέρος παράθεσης των πραγματικών περιστατικών, καθώς και υπαγωγής αυτών στο νομικό πλαίσιο. Κατά την υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών η ίδια ή παρόμοια αιτιολογία επαναλαμβάνονταν συχνά με τυποποιημένες φράσεις, που συνδέονταν παραδείγματος χάριν με την ποιοτική στάθμη, την προστασία της παιδικής ηλικίας και νεότητας, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ή/και την ευπρεπή και καλαίσθητη χρήση της γλώσσας, χωρίς εξειδίκευση *in concreto*. Αντίθετα, από το 2015 και έπειτα, ο νομικός συλλογισμός δομείται ως εξής: Πρώτον, διακριτικό νομικό πλαίσιο με αναφορά τόσο σε (υπερ)νομοθετικές διατάξεις όσο και σε νομολογία του ΣτΕ ή/και του ΕΔΔΑ, δεύτερον, παράθεση των εκάστοτε πραγματικών περιστατικών και, τρίτον, υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στη νομική βάση ή στις περισσότερες αυτοτελείς νομικές βάσεις, εφόσον υφίστανται, με διαφορετική αιτιολογία για κάθε μία εξ αυτών και διαφορετική διοικητική κύρωση για κάθε μία αυτοτελή νομική βάση. Με αυτό τον τρόπο ο διοικούμενος μπορεί να κατανοήσει ευχερέστερα τον νομικό κανόνα που έχει παραβεί, καθώς και τον ακριβή λόγο, και να ασκήσει αποτελεσματικότερα τα δικαιώματά του, αλλά και συνακόλουθα ο ακυρωτικός έλεγχος του ΣτΕ επί των, μετά από άσκηση αίτησης ακυρώσεως, αποφάσεων του ΕΣΡ, διενεργείται στη βάση μιας τυπικά νόμιμης καταρχήν αιτιολογίας.

Όσον αφορά τον ουσιαστικό έλεγχο του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων, το ΕΣΡ έχει εξειδικεύσει και εφαρμόσει τα κριτήρια του άρθρου 15 παρ. 2 του Συντάγματος κατά τρόπο σύμφωνο με το πνεύμα του συντακτικού νομοθέτη. Αυτό επιβεβαιώνεται από τις δικαστικές αποφάσεις που έχουν εκδοθεί στο πλαίσιο του ακυρωτικού ελέγχου των πράξεων του από το ΣτΕ, καθώς οι αιτήσεις ακυρώσεως που υποβάλλουν οι ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί απορρίπτονται κατά κανόνα. Ιδίως, τα συνταγματικά κριτήρια που αφορούν την ποιοτική στάθμη των προγραμμάτων, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης ευπρεπούς λόγου, την ουδετερότητα κατά την έκθεση γεγονότων, πληροφοριών και απόψεων, την εμπεριστατωμένη και ψύχραιμη μετάδοση γεγονότων και ειδήσεων, την προστασία της παιδικής ηλικίας και νεότητας, καθώς και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της τιμής και προσωπικότητας του ατόμου, έχουν εφαρμοστεί σε γενικές γραμμές με συνέπεια.

Στις περιπτώσεις όπου, κατά τον ακυρωτικό έλεγχο, κρίθηκε ότι το ΕΣΡ δεν εφάρμοσε ορθά το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 15 παρ. 2 του Συντάγματος, όπως ιδίως στο ζήτημα της πολιτικής πολυφωνίας, η ανεξάρτητη αρχή, αν και συμμορφώθηκε με τη σχετική νομολογία του ΣτΕ,

⁶³ ΕΣΡ 270/2022 και ΕΣΡ 170/2018· 64/2024· 65/2024 αντίστοιχα.

εξακολουθεί να αντιμετωπίζει την πρόκληση διαμόρφωσης ενός κριτηρίου που να συνδυάζει τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά στοιχεία. Ένα τέτοιο κριτήριο είναι απαραίτητο για την αποτελεσματική εξασφάλιση της ουσιαστικής πολιτικής πολυμέρειας στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, δεδομένου ότι η Ελλάδα αποτελεί μια χώρα με υψηλό βαθμό συγκέντρωσης των ραδιοτηλεοπτικών μέσων σε λίγους επιχειρηματίες.

Ωστόσο, παρατηρείται ότι παραβάσεις με παρόμοια χαρακτηριστικά συχνά αντιμετωπίζονται με διαφορετικό βαθμό αυστηρότητας από την ανεξάρτητη διοικητική αρχή, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, το χρονικό και κοινωνικό συγκείμενο, καθώς και την υποκειμενική αξιολόγηση των πραγματικών περιστατικών. Η διαφοροποίηση αυτή οδηγεί στην αποσταθεροποίηση των κριτηρίων που χρησιμοποιεί το ΕΣΡ και κατ' αποτέλεσμα, πρώτον, δημιουργείται ανασφάλεια δικαίου προς τους διοικούμενους, εν προκειμένω τους ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς, οι οποίοι δυσκολεύονται να διαμορφώσουν το περιεχόμενο των προγραμμάτων τους με σαφή και προβλέψιμα κριτήρια, προκειμένου να αποφύγουν την επιβολή διοικητικών κυρώσεων, και δεύτερον, δεν εδραιώνεται ένας νομικός συλλογισμός βασισμένος σε αντικειμενικά, γενικά και αφηρημένα κριτήρια, γεγονός που πλήττει την αρχή της συνέχειας της δημόσιας διοίκησης.

Συνεπώς, παρόλο που η δομή του νομικού συλλογισμού και η αιτιολόγηση των αποφάσεων του ΕΣΡ έχουν εξελιχθεί προς μια περισσότερο αναλυτική και σαφή κατεύθυνση, παραμένουν ανοιχτά ζητήματα που σχετίζονται με την ομοιομορφία στην εφαρμογή των κριτηρίων και την εξασφάλιση της προβλεψιμότητας των διοικητικών κυρώσεων. □

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΣΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ

**Ευάγγελος Αναστ.
Διαμαντής**
Μεταδιδακτορικός
Ερευνητής,
Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιούνται από τη δημόσια διοίκηση ως νέα μορφή επικοινωνίας με τους πολίτες. Η διοικητική ανάρτηση στα social media αποτελεί πλέον δημόσια υπηρεσία με συγκεκριμένες έννομες συνέπειες. Η παρούσα μελέτη εστιάζει στη νομική φύση αυτής της ανάρτησης και στις αρχές του δικαίου που τη διέπουν. Στόχος της έρευνας είναι να αναδείξει ότι η ανάρτηση των δημοσίων υπηρεσιών στα κοινωνικά δίκτυα υπόκειται σε έλεγχο από τους ίδιους τους φορείς κοινωνικής δικτύωσης, σε διοικητικό έλεγχο από ανεξάρτητες αρχές και κυρίως σε δικαστικό έλεγχο στο σύγχρονο Κράτος δικαίου.

ABSTRACT

Social media are being used by the public administration as a new form of communication with citizens. Administrative posting on social media is now a public service with specific legal consequences. This study focuses on the legal nature of this posting and the legal principles governing it. The aim of the research is to show that the posting of public services on social networks is subject to control by the social networking sites themselves, to administrative control by independent authorities and, above all, to judicial control in the modern rule of law.

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δημόσια υπηρεσία είναι κοινωνικό γεγονός (*fait social*) και όχι αποτέλεσμα της κρατικής κυριαρχίας (*souveraineté de l'État*). Αυτό δήλωσε ο *Leon Duguit* (1859-1928), όταν υποστήριζε ότι

το κράτος υπάρχει και νομιμοποιείται μόνο στο μέτρο που εξυπηρετεί αντικειμενικά κοινωνικές ανάγκες, μέσω της λειτουργίας δημοσίων υπηρεσιών¹. Αντίθετα, ο *Maurice Hauriou* (1856-1929) διατείνονταν ότι η δημόσια υπηρεσία είναι αποτέλεσμα της κρατικής κυριαρχίας. Αν και η θέση του *Leon Duguit*, η οποία διατυπώθηκε το 1901, επιβεβαιώθηκε πανηγυρικά², ούτε ο ίδιος δεν θα μπορούσε να φανταστεί έναν αιώνα αργότερα ότι η δημόσια υπηρεσία θα αξιοποιούσε τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (*Social Media*)³.

Η παρουσία των δημοσίων υπηρεσιών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι μία αναπόφευκτη συνέπεια του ψηφιακού μετασχηματισμού του Κράτους, η θεσμική διάσταση του οποίου δεν είναι άλλη από την ηλεκτρονική διακυβέρνηση (*e-government*)⁴. Η διοίκηση, αναγνωρίζοντας τη ραγδαία εξάπλωση και διεισδυτικότητα των ψηφιακών τεχνολογιών στην καθημερινή ζωή των πολιτών, επιχειρεί να αξιοποιήσει τα κοινωνικά μέσα (*Facebook*, *Twitter/X*, *Instagram*, *YouTube* κ.ά.) όχι μόνο για την ανάπτυξη δημοσίων σχέσεων, αλλά και για την άμεση επικοινωνία με το κοινό⁵.

Η συμμετοχή των δημοσίων υπηρεσιών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αντανakλά την ανάγκη εκσυγχρονισμού της διοικητικής λειτουργίας, καθώς και την επιδίωξη για βελτίωση της διαφάνειας, της προσβασιμότητας και της κοινωνικής λογοδοσίας της δημόσιας διοίκησης. Οι δημόσιοι φορείς χρησιμοποιούν πλέον τα κοινωνικά δίκτυα για να ενημερώνουν για υπηρεσίες⁶, προκηρύξεις, εκδηλώσεις, προθεσμίες, πολιτικές, φυσικές καταστροφές, έκτακτα μέτρα ή ακόμα και για την προβολή του έργου τους⁷. Έτσι, σήμερα, επί παραδείγματι, στο *Facebook* όλα σχεδόν τα Υπουργεία

¹ L. Duguit, *L'État, le droit objectif et la loi positive*, 1901, ανατύπωση 2003· και το άρθρο του ίδιου, *De la situation des particuliers à l'égard des services publics*, RDP 1907, σελ. 411-439. Ο L. Duguit ήταν ο πρώτος θεωρητικός του διοικητικού δικαίου που υιοθέτησε τα πορίσματα της Κοινωνιολογίας στις μελέτες του, καθώς επηρεάστηκε κυρίως από τον Έ. Durkheim (1858-1917). Αντίθετα, ο M. Hauriou Γάλλος, ομόλογος του L. Duguit στο Πανεπιστήμιο της Τουλούζης, υποστήριζε τη γερμανικών καταβολών θεωρία ότι η δημόσια υπηρεσία πηγάζει και νομιμοποιείται από τη δημόσια εξουσία του Κράτους. Ο Κοσμήτωρ του Μπορντό αντιτάχθηκε στον ιδρυτή της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου, Πρώσο νομικό, F. C. von Savigny, ο οποίος υποστήριζε ότι το Κράτος και οι θεσμοί του νομιμοποιούνται από το “*imperium*”, δηλαδή την εξουσία και την κυριαρχία του και όχι από την αποστολή του στην υπηρεσία της κοινότητας και των κοινωνικών αναγκών της. Έτσι, ο L. Duguit καυτηρίασε τη θεωρία του Κράτους της γερμανικής νομικής επιστήμης, την οποία απέδιδε στον R. von Jhering, και το έργο του *Der Zweck im Recht*, 1897, κύριος εμπνευστής του οποίου ήταν ο W. Jellinek και το βιβλίο του *System der öffentlichen subjektiven Rechte*, 1892.

² Η κοινωνιολογική θεώρηση του δικαίου επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό σήμερα και την συνταγματική θεωρία εν γένει, βλ. C. Thornhill, *A Sociology of Constitutions*, 2016, σελ. 51 επ· Idem, *A Sociology of Transnational Constitutions*, 2016· Idem, *Political Theory in Modern Germany*, 1999.

³ Η διαφωνία των δύο μεγάλων θεωρητικών του διοικητικού δικαίου, M. Hauriou και L. Duguit, αποτυπώνεται σε πολλά σύγχρονα και παλαιά έργα, ενδεικτικά, βλ. M. Milet/L. Duguit/M. Hauriou, “*Quarante ans de controverse juridico-politique. Essai d'analyse socioretorique (1889-1929)*”, σε: C. M. Herera (dir), *Les juristes face au politique, Le droit, la gauche, la doctrine sous la IIIe République*, 2003, σελ. 85-121· L. Duguit, *The Law and the State. French and German Doctrines*, 1917. Σήμερα, γίνεται δεκτό ότι η δημόσια υπηρεσία αποτελεί τον σκοπό του διοικητικού δικαίου, ενώ η δημόσια εξουσία είναι το μέσον της διοικητικής δράσης που επιβάλλει την εφαρμογή του, βλ. Ε. Πρεβεσδούρου, *Οι σκοποί του Συντάγματος και οι περιορισμοί των δικαιωμάτων με αφορμή το βιβλίο του Γ. Καραβοκύρη, «Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή»*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 13/2025, σελ. 172.

⁴ N. Buffault, *Utiliser les réseaux sociaux dans la fonction publique*, 2017.

⁵ V. Ndior/E. Netter, *États et réseaux sociaux Contrôler le discours en ligne*, LGDJ 2024, σελ. 56· M. C. Bilsdorfer, *Polizeiliche Öffentlichkeitsarbeit in sozialen Netzwerken*, 2019, σελ. 45.

⁶ ΔΠρΑθ 3314/2024.

⁷ ΔΠρΑθ 5693/2024.

έχουν επίσημη σελίδα (official page), η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων με αναρτήσεις της αναδεικνύει το έργο της στα νησιά του Αιγαίου και ο Εθνικός Φορέας Κοινωνικής Ασφάλειας στον επίσημο λογαριασμό του (e-ΕΦΚΑ) αναρτά δελτία Τύπου για την ημερομηνία καταβολής των συντάξεων.

Παρά ταύτα, τα κοινωνικά δίκτυα αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη σημασία στην επικοινωνία φτάνοντας στο σημείο ακόμη και να τη χειραγωγούν. Η δυνατότητα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης που κατέχουν οι φορείς εκμετάλλευσης δικτύων συνεπάγεται σημαντικούς κινδύνους για την ελεύθερη και πλουραλιστική διαδικασία διαμόρφωσης της γνώμης και της λήψης αποφάσεων⁸. Η επικοινωνιακή επιρροή των κοινωνικών δικτύων ήδη λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τη δημόσια διοίκηση. Επίσης, εγείρονται πολλαπλά ζητήματα άσκησης των κανόνων και αρχών που διέπουν τη δημόσια υπηρεσία. Στην παρούσα εργασία θα μελετηθούν ορισμένα από τα ζητήματα αυτά, όπως η αναζήτηση της νομικής φύσης των αναρτήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης από τις δημόσιες υπηρεσίες. Επιπλέον, θα αναλυθούν οι θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τη δράση των δημοσίων υπηρεσιών στο ψηφιακό περιβάλλον, καθώς οι αρχές αυτές λαμβάνουν νέες μορφές και διαστάσεις. Ακόμη, λόγω της αυξανόμενης επιρροής και σημασίας των κοινωνικών δικτύων στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων είναι σημαντικό να διατυπωθούν και τα κυριότερα θεμελιώδη δικαιώματα⁹ που θα πρέπει να προστατεύονται στην επικοινωνία του Κράτους με τον πολίτη. Τέλος, δεν πρέπει να λησμονείται η θεμελίωση της αστικής ευθύνης του Δημοσίου για πλημμελή ή παραπλανητική ψηφιακή πληροφόρηση κατά τη χρήση των κοινωνικών δικτύων από τις δημόσιες υπηρεσίες και τους φορείς.

Εν κατακλείδι, η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να αποτυπώσει όλες τις ανωτέρω σύγχρονες όψεις της δημόσιας υπηρεσίας και να αναδείξει τόσο τις δυνατότητες, όσο και τις προκλήσεις που ανακύπτουν από την ψηφιακή παρουσία των δημοσίων υπηρεσιών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

II. ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΡΤΗΣΕΩΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΣΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ

Δημόσια υπηρεσία (Service public, Öffentlicher Dienst) αποτελεί είτε λόγω της φύσης της εν λόγω υπηρεσίας, είτε λόγω της πράξης που πρόκειται να αξιολογηθεί, κάθε δραστηριότητα που έχει ως σκοπό την ικανοποίηση του γενικού συμφέροντος¹⁰. Κατά τον Jacques Chevallier, η δημό-

⁸ J.-U. Pille, *Meinungsmacht sozialer Netzwerke*, 2016, σελ. 87· M.-P. Bittner, *Manipulative Maschinen Strafrechtliche Regulierung des Einsatzes von Social Bots zur Manipulation der öffentlichen Meinungsbildung im Internet*, 2022, σελ. 97-99· A. Iben, *Staatlicher Schutz vor Meinungsrobotern (Verfassungs-) Rechtliche Überlegungen zu einer staatlichen Schutzpflicht vor Einflüssen von Meinungsrobotern auf die politische Willensbildung in sozialen Netzwerken*, 2021, passim· J. Pohle, *Vielfaltssicherung und Regulierung von Medienintermediären Unter Berücksichtigung der Entwicklungen zum Medienstaatsvertrag*, 2022, passim.

⁹ ΕΔΔΑ, 06.07.2023, Αρ. αίτ. 36705/16· S. Jamal/J. Tous, *Réseaux sociaux et droits de l'homme : quel(s) droit(s) pour quelle protection ? Actes du colloque des 7 et 8 décembre 2022*, 2024· K. Giere, *Grundrechtliche Einordnung sozialer Netzwerke vor dem Hintergrund des Netzwerkdurchsetzungsgesetzes (NetzDG)*, 2021, σελ. 272-280.

¹⁰ ΣτΕ ΟΛ 190/2022· ΣτΕ ΟΛ 1906/2014· Π. Παυλόπουλος/Ν. Σημαντήρας/Θ. Φορτσάκης, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, 2025, σελ. 419 επ· Π. Παυλόπουλος, *Η δημόσια υπηρεσία Μία ενδοσκόπηση του δημοσίου δικαίου*, 2017, σελ. 44· Β. Κονδύλης, *Δημόσια υπηρεσία και δημόσιο συμφέρον κατά τη γαλλική θεωρία και νομολογία*, ΤοΣ 1994, σελ. 547· Μ. Wichmann/R. Brinktrine/A. F. Hauer, *Öffentliches Dienstrecht*, 2024· F. Hansen/J.-P. Fiebig, *Öffentliches Dienstrecht*, 2023· P. Esplugas-Labatut, *Le service public*, 2023· G. J. Guglielmi/G. Koubi/M. Long, *Droit du service public*, LGDJ 2016.

σια υπηρεσία αποτελεί την ενσάρκωση ενός Κράτους υπεύθυνου για την ικανοποίηση των συλλογικών αναγκών¹¹. Η δημόσια υπηρεσία διαδραματίζει διαρθρωτικό και δομικό ρόλο στην κοινωνία, τονίζει ο ανωτέρω Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Panthéon-Assas, χαρακτηριζόμενη εύστοχα από τον ίδιο ως η ραχοκοκαλιά της συλλογικής ζωής, η εγγυήτρια της πρόσβασης όλων σε ορισμένα βασικά αγαθά και το κατεξοχήν μέσο ολοκλήρωσης και κοινωνικής συνοχής που, παρά την υποβάθμιση του εύρους της στο όνομα της αρχής της αποτελεσματικότητας και του νεοφιλελευθερισμού, διατηρεί την παραδοσιακή έννοια και σημασία της¹².

Γνήσια δημόσια υπηρεσία είναι μια λειτουργία γενικού συμφέροντος που θα μπορούσε, σε μια δεδομένη στιγμή, να θεωρηθεί υποχρεωτική για τους τοπικούς φορείς και, ως εκ τούτου, έχει, στον υψηλότερο βαθμό, διοικητικό χαρακτήρα¹³. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται αντιληπτό καταρχάς τελολογικά ότι η ανάρτηση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης από μία δημόσια υπηρεσία θα πρέπει να έχει ως στόχο την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος.

Επιπλέον, υπό το πρίσμα του διοικητικού δικαίου διερευνάται η νομική φύση της ανάρτησης από δημόσια υπηρεσία σε πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης. Άραγε, δύναται να θεωρηθεί οποιαδήποτε τέτοια ανάρτηση, διοικητική πράξη, και μάλιστα εκτελεστή ή μήπως πρόκειται για μία απλή υλική ενέργεια της διοίκησης;

Ο Μιχαήλ Στασινόπουλος στη διατριβή του επί υφηγεσία όρισε ότι η διοικητική πράξη είναι δήλωση βουλήσεως του νομικού προσώπου της Πολιτείας, η οποία καθορίζει τι πρέπει να ισχύει ως δίκαιο σε κάθε ατομική περίπτωση¹⁴. Η ανάρτηση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης από μια δημόσια υπηρεσία να μεν αποτελεί εκδήλωση βούλησης της διοικητικής αρχής, η οποία όμως συχνά δεν λαμβάνει τα εξωτερικά στοιχεία του τύπου των διοικητικών πράξεων, όπως υπογραφή και δεν αποτελεί δίκαιο, δηλαδή δεν δεσμεύει τον αποδέκτη της πράξης, αφού συνήθως έχει ενημερωτικό χαρακτήρα¹⁵, όπως αναγγελία δράσεων, ωράρια, υπενθυμίσεις προθεσμιών. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι αναρτήσεις τείνουν να αποτελέσουν διοικητική πράξη, ιδίως όταν περιέχουν σαφείς οδηγίες προς το κοινό για τη συμπεριφορά του, γεννούν προσδοκία δικαιώματος (π.χ. υπόσχεση για επιδότηση, διαβεβαιώσεις, παράταση προθεσμίας κ.λπ.), εφαρμόζουν διάταξη νόμου που έχει δεσμευτικό χαρακτήρα, αποτελούν άσκηση της πειθαρχικής διαδικασίας¹⁶, ή χρησιμοποιούνται για την καταστολή εγκληματικότητας με τη συλλογή δε-

¹¹ J. Chevallier, *Le service public*, 2022, passim.

¹² Ibidem.

¹³ Ο Κυβερνητικός Επίτροπος J. Romieu ήταν ένας από τους εμπνευστές της έννοιας της δημόσιας υπηρεσίας, μιας έννοιας που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη γλώσσα του δικαίου στα υπομνήματα που υπέβαλε ο ανωτέρω στο Γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας, το 1903, στην υπόθεση Terrier. Αυτή η υπόθεση έφερε αντιμέτωπο έναν κυνηγό δηλητηριωδών φιδιών (οχιών) με τη νομαρχία Saône-et-Loire, η οποία αρνήθηκε να τον πληρώσει για την παροχή των υπηρεσιών του, με το σκεπτικό ότι ο προϋπολογισμός είχε εξαντληθεί. Όμως, όπως τόνισε το δικαστήριο, η δράση αυτή, αν και προέρχονταν από ιδιώτη εξυπηρετούσε το γενικό συμφέρον και ήταν υποχρεωτική για τον ΟΤΑ, με αποτέλεσμα αυτή η δημόσια υπηρεσία να υπάγεται κατεξοχήν στον διοικητικό μηχανισμό, F. Rolin, *Conclusions prononcées par Jean Romieu (1888-1907) Prédéces par un Essai sur la théorie générale du droit administratif de Jean Romieu*, 2019, σελ. 259-265.

¹⁴ ΣτΕ 1663/2024· Μ. Στασινόπουλος, *Θεωρία της ατομικής διοικητικής πράξης*, 1937, σελ. 31.

¹⁵ ΔΠρΑθ 6696/2024.

¹⁶ ΔΕφΑθ 183/2023.

δομένων που είναι προσβάσιμα στο κοινό, την πρόσβαση σε μη δημόσια δεδομένα και τη χρήση εικονικών ερευνητών¹⁷.

Συνεπώς, οι αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης χαρακτηρίζονται κατά κανόνα ως υλικές ενέργειες και δεν προσβάλλονται με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι αναρτήσεις με την μορφή της διοικητικής πληροφόρησης κατ' εξαίρεση θεωρούνται διοικητικές πράξεις με εκτελεστό χαρακτήρα, κατά περίπτωση.

III. ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΣΤΑ SOCIAL MEDIA

Η εκθετική επιτάχυνση της σμίκρυνσης και της απόδοσης των υπολογιστών, καθώς και η συνεχώς αυξανόμενη επέκταση του δικτύου που συνδέει αυτούς τους υπολογιστές σε όλο τον κόσμο, οδηγεί σε νέες προκλήσεις που πρέπει να αντιμετωπίσουν οι νομοθέτες και οι επιστήμονες του δικαίου. Αυτές αφορούν ιδιαίτερα την ουδετερότητα του δικτύου και την αυξανόμενη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης, μετά την αποκαλούμενη «Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση», με την προσαρμογή των δεδομένων να αντιμετωπίζεται επίσης μέσω της ανάπτυξης εργαλείων μαζικής επιτήρησης¹⁸. Στο πλαίσιο αυτό, οι θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τη δημόσια υπηρεσία (*Les principes fondamentaux du service public*), όπως διατυπώθηκαν για πρώτη φορά από τον Louis Rolland (1877-1956), της συνέχειας¹⁹, της μεταβλητότητας²⁰ και της ισότητας²¹ μετασχηματίζονται, ανανοηματοδοτούνται ή προστίθενται νέες²².

1. ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ

Το διαδίκτυο είναι ταυτόχρονα παράγοντας και προϊόν του θεμελιώδους μετασχηματισμού που βιώνει επί του παρόντος η κοινωνία και η νομοθεσία της²³. Η ψηφιακή δράση της δημόσιας υπηρεσίας στα social media υπόκειται και αυτή στη ύπατη του διοικητικού δικαίου αρχή της νομιμότητας, ως πτυχή της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης. Δεν μπορεί δηλαδή μία υπηρεσία να δρα αυθαίρετα στο διαδίκτυο, απαιτείται η δράση της, κατά την κοινωνική δικτύωσή της να στηρίζεται σε νόμο σαφή και συγκεκριμένο που να ρυθμίζει τον τρόπο, το περιεχόμενο και τα όρια της παρουσίας της στα ψηφιακά μέσα. Έτσι, ο νόμος θα πρέπει να ορίζει την ταυτότητα του διαχειριστή του λογαριασμού, δηλαδή κάθε διαχειριστής λογαριασμού χρειάζεται να είναι «ορισμένος και επώνυμος» σε επίπεδο υπηρεσίας. Επιπλέον είναι αναγκαίο να καθορίζονται νομοθετικά οι προϋποθέσεις αλληλεπίδρασης και η σαφήνεια του σκοπού της ανάρτησης (ενημερωτικός, κατ' εφαρμογή του νόμου κτλ.).

¹⁷ ΑΠ 173/2025· S. R. Ihwas, *Strafverfolgung in Sozialen Netzwerken Facebook & Co. als moderne Ermittlungswerkzeuge*, 2014, passim.

¹⁸ R. Rissoan, *Les réseaux sociaux à l'heure de l'intelligence artificielle Mieux comprendre pour développer une stratégie efficace*, 2025· D.-U. Galetta/J. Ziller (Hrsg.), *Information and Communication Technologies Challenging Public Law, Beyond Data Protection*, 2018, σελ. 117-152.

¹⁹ ΣτΕ Ολ 957/1978.

²⁰ ΣτΕ 1964/2021· ΔΠρΑθ 599/2021.

²¹ ΣτΕ 1898/2015.

²² Για τη ζωή και το έργο του L. Rolland βλ. L. Bézie, *Théoricien oublié du service public*, RDP 2006, σελ. 847-878.

²³ M. Albers/I. Katsivelas (Hrsg.), *Recht & Netz*, 2018, σελ. 34.

Πώς πρέπει να σχεδιαστεί η νομοθεσία και η διοίκηση, ώστε να απευθύνονται στους αποδέκτες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης; Ποιο πρέπει να είναι το ψηφιακό περιβάλλον, ώστε οι εφαρμογές να είναι πιο φιλικές για τους πολίτες, τις εταιρείες και άλλους ενδιαφερόμενους; Τεχνολογικές εξελίξεις, όπως η τεχνητή νοημοσύνη η ψηφιοποίηση και η απλούστευση των διαδικασιών δημιουργούν νέες νομοθετικές απαιτήσεις. Τα κοινωνικά δίκτυα ωθούν στην αλληλεπίδραση μεταξύ νομοθεσίας, διοίκησης και αποδέκτη του κανόνα δικαίου²⁴. Σήμερα, οι πολίτες από υπήκοοι γίνονται συμμέτοχοι στη διοίκηση. Γενικά, διακρίνονται τρεις ρόλοι των πολιτών στην αλληλεπίδραση τους με τη δημόσια διοίκηση: 1) Ως πολιτικοί εντολείς της διοίκησης, όπου η πολιτική βούληση των πολιτών εκφράζεται μέσω της συμμετοχής σε πολιτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων. 2) Ως συνδιαμορφωτές του κοινωνικού συνόλου, δηλαδή μέσω της εθελοντικής ή της κοινωνικής τους δράσης. 3) Ως αποδέκτες των διοικητικών υπηρεσιών, ανάλογα με τον εκάστοτε τομέα αρμοδιότητας²⁵. Μένει να δούμε αν και ο νόμος για τη χρήση των κοινωνικών δικτύων από τις δημόσιες υπηρεσίες θα προσαρμοστεί σε αυτές τις εξελίξεις.

2. ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Η συνταγματική αρχή ισότητας επιτάσσει αφενός την ισότιμη πρόσβαση όλων των πολιτών ενώπιον των δημοσίων υπηρεσιών και αφετέρου την απαγόρευση των διακρίσεων σε συνδυασμό με τις αρχές της αμεροληψίας, της πολιτικής ουδετερότητας, της προσβασιμότητας και της αντικειμενικότητας των πληροφοριών, χωρίς δηλαδή προσωπικές κρίσεις και σχόλια²⁶. Ειδικότερα, στον χώρο της κοινωνικής δικτύωσης θα πρέπει να μην γίνονται διακρίσεις στην παροχή πληροφοριών και όλοι οι πολίτες χρειάζεται να έχουν ισότιμη πρόσβαση σε ανακοινώσεις και διευκρινίσεις. Επιλεκτικές απαντήσεις ή αγνόηση άλλων κατά τη διάδραση, ορθότερο είναι να απαγορεύονται ρητά στον νόμο²⁷. Επίσης, αν δεν υπάρχει περίπτωση προσβολής της δημόσιας τάξης, η λογοκρισία της δημόσιας υπηρεσίας είναι επίσης απαγορευμένη, καθώς παραβιάζεται η ελευθερία της έκφρασης και της ισότητας ενώπιον των δημοσίων υπηρεσιών²⁸. Τέλος, πολύ σπουδαίο είναι για την υλοποίηση ίσων ευκαιριών ζωής να εξασφαλίζεται η προσβασιμότητα του περιεχομένου σε άτομα με

²⁴ J. Boockmann/H. Braun/H. Tonn, *Zugänglichkeit und Adressatenorientierung von Gesetzgebung und Verwaltung Konferenzband des Netzwerks Bessere Rechtsetzung und Bürokratieabbau*, 2023, σελ. 7-27.

²⁵ J. Bogumil/L. Holtkamp, *Bürger und Verwaltung in Handbuch zur Verwaltungsreform*, 2019, σελ. 166.

²⁶ C. Deliyanni-Dimitrakou/A.-M. Konsta, *Droit européen et comparé de non-discrimination Notions fondamentales et motifs de discrimination*, 2025, σελ. 23-30, με παραπομπή στο έργο του S. Fredman, *Discrimination Law*, 2022, σελ. 23, όπου εξηγείται ότι η ταύτιση της ισότητας με την απαγόρευση των διακρίσεων οφείλεται κυρίως στη φιλελεύθερη εκδοχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Τα εθνικά και διεθνή δικαστήρια αποδίδουν καθολικό χαρακτήρα στο δικαίωμα στην ισότητα. Αναγνωρίζουν έτσι το άτομο ως φορέα αυτού του δικαιώματος, όχι λόγω των προσόντων του, της λογικής του, της ιδιότητάς του ως πολίτη ή της συμμετοχής του σε μια συγκεκριμένη ομάδα, αλλά αποκλειστικά και μόνο λόγω της ανθρώπινης φύσης του. Χάρη σε αυτήν την αναγνώριση, τα άτομα θεωρούνται φορείς ίσης αξιοπρέπειας και ως αντικείμενα ίσου ενδιαφέροντος και σεβασμού. Κατά συνέπεια, δεν πρέπει να υπόκεινται σε περιφρόνηση ή υποβάθμιση βάσει απαγορευμένων κριτηρίων όπως το φύλο, η φυλή ή άλλα.

²⁷ M. Mercat-Bruns, *Nouveaux modes de détection et de prévention de la discrimination et accès au droit. Action de groupe et discrimination systémique. Algorithmes et préjugés. Réseaux sociaux et harcèlement*, 2020, σελ. 67-98.

²⁸ SCOTUS, 26.06.2024 – No. 23-411 (*Murthy v. Missouri*), 603 US- J. Greene, “Free Speech on Public Platforms”, σε: L. C. Bollinger/G.R. Stone (dir), *Social Media, Freedom of Speech, and the Future of our Democracy*, 2022, σελ. 122.

αναπηρίες, π.χ. με χρήση εναλλακτικού κειμένου (alt-text), υπότιτλων και γλωσσικής απλότητας ή σε ηλικιωμένους ή εν γένει άτομα που δεν έχουν πρόσβαση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή²⁹.

3. ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΙΑΦΑΝΕΙΑΣ, ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΟΓΟΔΟΣΙΑΣ

Η διοικητική χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης συμμορφώνεται με τις απαιτήσεις διαφάνειας, όπως αυτή θεμελιώνεται συνταγματικά στα άρθρα 5Α και 10 και κατοχυρώνεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο (άρθρο 41 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ)³⁰.

Οι αναρτήσεις των δημοσίων υπηρεσιών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης πρέπει να είναι σαφείς, κατανοητές, οι πληροφορίες να είναι επίκαιρες, ακριβείς και τεκμηριωμένες, βασιζόμενες σε αξιόπιστες πηγές, όπως νόμοι, εγκύκλιοι και αποφάσεις και να υπάρχει λογοδοσία για κάθε δημοσίευση. Με την αρχή της φανεράς δράσης συνδέεται και η υποχρέωση των δημοσίων υπηρεσιών να δηλώνουν σε εμφανές σημείο της ανάρτησής τους ότι πρόκειται για τον επίσημο λογαριασμό τους με τον θεσμοθετημένο τίτλο της υπηρεσίας και να μην χρησιμοποιούν ψευδώνυμα (Klarnamen), όπως οι πολίτες³¹. Τέλος, η διοίκηση λογοδοτεί αιτιολογημένα για τις εσφαλμένες και παραπλανητικές αναρτήσεις της με εξηγήσεις. Οι υπηρεσίες πρέπει να απαντούν σε τεκμηριωμένα ερωτήματα ταυτοποιημένων πολιτών, όχι όμως με τρόπο που υποκαθιστά την επίσημη διαδικασία (π.χ. μην επιλύουν προσωπικές υποθέσεις μέσω inbox) και να έχει θεσμοθετηθεί μηχανισμός ελέγχου των αναρτήσεων για τη διαπίστωση ορθότητάς τους και την αποφυγή παραπληροφόρησης³².

4. ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΜΕΝΗΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ

Οι αναρτήσεις των δημόσιων υπηρεσιών καλλιεργούν την εμπιστοσύνη και γεννούν προσδοκίες στους πολίτες για τα όσα ανακοινώνονται από αυτές. Για παράδειγμα, η παράταση της προθεσμίας υποβολής αιτήσεων σε μία προκήρυξη³³. Εάν η διοίκηση ανακοινώσει μεταγενέστερα με ανάρτησή της κάτι διαφορετικό, αναιτιολόγητα και απρόβλεπτα, τότε παραβιάζει την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης. Για αυτό κατά την τήρηση των δημοσίων αρχείων (log) θα πρέπει να γίνεται διατήρηση ιστορικού ανάρτησης, και να υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ πληροφορίας και επίσημης απόφασης για την εξασφάλιση της ασφάλειας δικαίου.

Οι θεμελιώδεις αρχές της δημόσιας υπηρεσίας αναδιαπλάθονται στον νέο ψηφιακό κόσμο της ψηφιακής διακυβέρνησης και αποκτούν νέα νοήματα και σημασία τηρώντας τον αδιαπραγμάτευτο παραδοσιακό πυρήνα των εγγυήσεων του Κράτους δικαίου στο πλαίσιο της εξασφάλισης του δημοσίου συμφέροντος και της προστασίας του διοικουμένου.

²⁹ ΔΠρΑθ 8334/2024· A. Meins, *Soziale Netzwerke von Menschen mit geistiger Beeinträchtigung. Eine qualitative Strukturelle Analyse unter besonderer Berücksichtigung nachbarschaftlicher Beziehungen*, 2025.

³⁰ Σ. Βλαχόπουλος, *Διαφάνεια της κρατικής δράσης και προστασία προσωπικών δεδομένων – Τα όρια μεταξύ αποκάλυψης και απόκρυψης στην εκτελεστική εξουσία*, 2007, σελ. 43.

³¹ BGH, 27.01.2022 - III ZR 3/21, NJW 2022, 1314.

³² ΣτΕ 1660/2023.

³³ ΣτΕ 1205/2024.

IV. ΑΥΤΟΕΛΕΓΧΟΣ

Το Δίκαιο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης³⁴ επιφυλάσσει πολλές εκπλήξεις. Μία από αυτές είναι η δημιουργία μηχανισμών ελέγχου των παράνομων και αντικοινωνικών συμπεριφορών στα social bots. Ο γνωστότερος από αυτούς τους μηχανισμούς είναι το εποπτικό συμβούλιο της Meta ή όπως λέγεται συχνά «Ανώτατο Δικαστήριο» του Facebook. Τα είκοσι δύο (22) μέλη του συμβουλίου, μεταξύ των οποίων Ακαδημαϊκοί και Καθηγητές Νομικής (Oversight Board)³⁵ αποφασίζουν, κατά πλειοψηφία, αν συγκεκριμένες αναρτήσεις παραβιάζουν την πολιτική της εταιρείας, περί επικίνδυνων οργανισμών και ατόμων³⁶.

Το εποπτικό συμβούλιο της Meta συγκροτήθηκε στο πλαίσιο μιας πολιτικής αυτορρύθμισης του Facebook. Το εποπτικό συμβούλιο μοιάζει με δικαστήριο καθώς διέπεται από διαδικαστικούς κανόνες που αφορούν τόσο τις προϋποθέσεις προσφυγής ενώπιον του κατά των αποφάσεων που λαμβάνει η εταιρία σχετικά με το περιεχόμενο του Facebook και του Instagram, όσο και τη διαδικασία έκδοσης και εκτέλεσης των αποφάσεων του ίδιου του συμβουλίου. Επιπλέον, το εν λόγω συμβούλιο, ήδη από τις πρώτες αποφάσεις του φαίνεται να ακολουθεί ένα είδος κοινωνιακού συνταγματισμού (societal constitutionalism) καθώς ασπάζεται διαδικασίες οι οποίες ενισχύουν τον συνταγματισμό όχι με βάση το σύνολο της κοινωνίας, αλλά με διακριτούς επιμέρους κοινωνικούς τομείς που γίνονται αντικείμενο ενός αυτόνομου τομεακού Συντάγματος (π.χ. *lex mercatoria*, *lex sportiva*, πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνή ιδιωτικά πανεπιστήμια) που θεμελιώνεται στην αμφισβήτηση του παραδοσιακού διαχωρισμού μεταξύ δημόσιων αρχών και ιδιωτικών εταιρειών στην ψηφιακή οικονομία και στην αποδόμηση του εθνικού κράτους³⁷.

³⁴ M. Gerecke, *Handbuch Social-Media-Recht*, 2023· F. Ernotte, *Droit des réseaux sociaux*, 2021.

³⁵ Κ. Γιαννακόπουλος, *Η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού. Σκέψεις με αφορμή την ίδρυση και τη λειτουργία του «Ανώτατου Δικαστηρίου» του Facebook*, ΕφημΔΔ 2021, σελ. 27-33.

³⁶ Γ. Παπαδόπουλος, *Η ετυμηγορία του «Ανώτατου Δικαστηρίου» του Facebook για τους «Σπαρτιάτες»*. Το εποπτικό συμβούλιο της Meta έκρινε ότι ορθώς αφαιρέθηκαν δύο αναρτήσεις που αναδείκνυαν την ταύτιση του Ηλία Κασσιδιάρη με τους «Σπαρτιάτες», Καθημερινή 01.04.2024.

³⁷ Π. Μουζουράκη, *Η άσκηση διοικητικού έργου μέσω ιδιωτών*, 2021· C. Ollig, *Europäische Plattformverfassungen Die Konstitutionalisierung digitaler Kommunikationsräume durch Art. 14 Abs. 4 Digital Services Act*, 2025, passim· C. Yannakopoulos, *La dérèglementation constitutionnelle en Europe*, 2019, σελ. 179. Για τον κοινωνιακό συνταγματισμό (societal constitutionalism) βλ. J. Přibáň, *Constitutional Imaginaries: A Theory of European Societal Constitutionalism*, 2022, σελ. 45-55· Idem, *Sovereignty in Post-Sovereign Society: A Systems Theory of European Constitutionalism*, 2015· P. F. Kjaer, *Constitutionalism in the Global Realm: A Sociological Approach*, 2014· G. Teubner, *Critical Theory and Legal Autopoiesis*, 2019· Idem, *Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization*, 2012· Idem, "Societal constitutionalism: Alternatives to state-centred constitutional theory?", σε: C. Joerges/I.-J. Sand/G. Teubner (Eds.), *Transnational Governance and Constitutionalism*, 2004, σελ. 3-28· F. L. Andreas/G. Teubner, *Regime-Collisions: The Vain Search for Legal Unity in the Fragmentation of Global Law*, 2004, σελ. 999-1046· D. Sciulli, *Theory of Societal Constitutionalism: Foundations of a Non-Marxist Critical Theory*, 1992.

Ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός (Societal Constitutionalism) και ο Κοινωνιολογικός Συνταγματισμός (Sociological Constitutionalism), αν και βασίζονται αμφότεροι στην κοινωνιολογική θεώρηση του δικαίου (M. Weber) και στην συστημική θεωρία (N. Luhmann), αναφερόμενοι στην σχέση μεταξύ κοινωνίας και Συντάγματος, δεν πρέπει να συγχέονται, διότι ο πρώτος Συνταγματισμός υποστηρίζει ότι το Σύνταγμα δεν ανήκει μόνο στο Κράτος. Συνταγματικές μορφές μπορούν να αναδυθούν και εντός μη-κρατικών κοινωνικών υποσυστημάτων (π.χ. οικονομία, αγορά, επιστήμη, ΜΚΟ, ΜΜΕ) με τα κοινωνικά συστήματα να μπορούν να αποκτήσουν «ιδιοσυνταγματικότητα» (self-constitutionalization), ενώ ο δεύτερος Συνταγματισμός βασίζεται στο Σύνταγμα, ως κατεξοχήν έκφραση και προϊόν κοινωνικών και πολιτι-

Το εποπτικό συμβούλιο της Meta, σε μία χαρακτηριστική περίπτωση που αφορούσε την Ελλάδα, έκρινε ότι ορθώς αφαιρέθηκαν από το μέσο κοινωνικής δικτύωσης δύο προεκλογικές αναρτήσεις του κοινοβουλευτικού κόμματος «Σπαρτιάτες» κατά τον Ιούνιο του 2023. Στην πρώτη περίπτωση υποψήφιος του κόμματος, ο οποίος δεν κατονομάζεται, είχε δημοσιεύσει μια φωτογραφία προεκλογικού φυλλαδίου, στο οποίο αναφερόταν ότι είχαν την υποστήριξη του ενός έγκλειστου στις φυλακές. Στη δεύτερη περίπτωση, άλλος χρήστης είχε αναρτήσει το λογότυπο του κόμματος «Έλληνες», πάνω στο οποίο υπήρχε η επιγραφή «Σπαρτιάτες». Τα μέλη του συμβουλίου (Oversight Board) έκριναν κατά πλειοψηφία ότι οι συγκεκριμένες αναρτήσεις «παραβίαζαν την πολιτική της εταιρείας περί επικίνδυνων οργανισμών και ατόμων». Μετά την αφαίρεση των αναρτήσεων, τον Ιούνιο του 2023, οι δύο χρήστες υπέβαλαν τις ενστάσεις τους, αλλά η Meta τις απέρριψε και τους στέρπησε το δικαίωμα δημοσίευσης νέου περιεχομένου για 30 ημέρες. Ακολούθως, εκείνοι προσέφυγαν ξεχωριστά στο Oversight Board³⁸.

Με την αυξανόμενη ενσωμάτωση των ψηφιακών κοινωνικών δικτύων (SNS) στην καθημερινή ζωή, οι φορείς εκμετάλλευσής τους καθίστανται σημαντικοί παράγοντες στην επικοινωνία μέσω του διαδικτύου. Οι ιδιωτικοί πάροχοι υπηρεσιών, όπως το Facebook, μπορούν να χρησιμοποιήσουν τον τεχνικό έλεγχο που έχουν στην πλατφόρμα τους για να αποφασίσουν ποιο περιεχόμενο μπορεί να συμμετάσχει στη ροή πληροφοριών και ποιο περιεχόμενο αποκλείεται, ώστε να αποφύγουν την ευθύνη των φορέων εκμετάλλευσης SNS, ιδίως την ευθύνη για παρεμβολές (Störerhaftung), τα προνόμια ευθύνης, τις αξιώσεις αποζημίωσης των κατόχων δικαιωμάτων κατά των φορέων εκμετάλλευσης SNS και πάνω από όλα, την υποχρέωση εξέτασης και άλλες υποχρεώσεις που ισχύουν για τους φορείς εκμετάλλευσης SNS, ως συνέπεια ή για την αποτροπή αξιώσεων αφαίρεσης και ασφαλιστικών μέτρων που στρέφονται εναντίον τους³⁹.

Γενικά, οι κανονισμοί, στους οποίους υπόκεινται οι φορείς εκμετάλλευσης διαδικτυακών κοινωνικών δικτύων αποτελούν νομικές υποχρεώσεις για τη διατήρηση ή τη διαγραφή περιεχομένου των αναρτήσεων που δημιουργείται από χρήστες. Στο πλαίσιο αυτό, οι φορείς εκμετάλλευσης δύνανται να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν ένα μοντέλο αυτορρύθμισης, όπως το εποπτικό συμβούλιο της Meta, για την εποπτεία της παραβίασης των ατομικών δικαιωμάτων. Εντούτοις, υπάρχουν και τα αντίστοιχα όρια, εντός των οποίων μπορούν να παραχωρήσουν στον εαυτό τους, οι εν λόγω φορείς των κοινωνικών δικτύων, δικαιώματα σχετικά με τέτοιο περιεχόμενο σε σχέση με τους όρους χρήσης τους⁴⁰.

V. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

Πέρα από τον αυτοέλεγχο των κοινωνικών δικτύων μέσω μηχανισμών των φορέων διαχείρισής τους συναντάται η διοικητική λογοδοσία και ο έλεγχος της ψηφιακής συμπεριφοράς στα κοινωνι-

κών διαδικασιών, αναδυόμενο από την κοινωνική ανάγκη νομιμοποίησης της εξουσίας.

³⁸ Βλ. προηγούμενως υποσημ. 36.

³⁹ T. Chmelik, *Social Network Sites – Soziale Netzwerke Verantwortlichkeit für nutzergenerierte Inhalte unter besonderer Berücksichtigung der Störerhaftung*, 2016.

⁴⁰ P. N. Adelberg, *Rechtspflichten und -grenzen der Betreiber sozialer Netzwerke Zum Umgang mit nutzergenerierten Inhalten*, 2020, σελ. 32-78.

κά μέσα. Η χρήση των μέσων μαζικής διαδικτυακής επικοινωνίας υπόκειται και σε εσωτερικό διοικητικό έλεγχο. Επίσης, ο υπάλληλος που διαχειρίζεται δημόσιο λογαριασμό στα κοινωνικά δίκτυα υπάγεται στο οικείο πειθαρχικό δίκαιο. Αν ο υπάλληλος για παράδειγμα προβεί σε προσβλητική συμπεριφορά, ψευδή πληροφόρηση ή πολιτική τοποθέτηση μπορεί να ελεγχθεί από ανεξάρτητες αρχές⁴¹. Ωστόσο, η απουσία ελεγκτικής αρχής των φορέων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι αισθητή, το δε ζήτημα αυτό, θα πρέπει να ρυθμιστεί στο πλαίσιο τήρησης της αρχής της αμεροληψίας, της ανάγκης πλήρωσης της τεχνοκρατικής επάρκειας της διοικητικής δράσης και εν γένει της προστασίας δημοκρατικής αρχής⁴².

VI. ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

Αν μια λανθασμένη ανάρτηση των δημοσίων υπηρεσιών και εν γένει των κρατικών αρχών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παραπλανήσει πολίτες και οδηγήσει σε απώλεια προθεσμίας ή άλλες συνέπειες, τίθεται το ερώτημα αν θεμελιώνεται ευθύνη του Δημοσίου για παράνομη πράξη κατά την έννοια των άρθρων 105-106 ΕισΝΑΚ. Το άρθρα αυτά ρυθμίζουν την αστική ευθύνη του Δημοσίου για παράνομες πράξεις ή παραλείψεις οργάνων του⁴³.

Μία τέτοια περίπτωση αναφέρεται στην υπ' αριθ. 3314/2024 απόφαση του Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών, ύστερα από αγωγή πυρόπληκτου κατά ΟΤΑ και του Δημοσίου, από τη μεγάλη πυρκαγιά στο Μάτι Αττικής, την 23 Ιουλίου 2018. Το Δικαστήριο επιδίκασε αποζημίωση βάσει των άρθρων 105-106 ΕισΝΑΚ, για την αποκατάσταση της υλικής ζημίας και την χρηματική ικανοποίηση, λόγω της ηθικής βλάβης 932 ΑΚ που υπέστη ο ενάγων από την ολοσχερή καταστροφή της οικίας του, του κινητού εξοπλισμού αυτής και των δαπανών αναμόρφωσης-επισκευής της, εξαιτίας των παράνομων πράξεων και παραλείψεων των εναγόμενων, κατά τη διαχείριση της πυρκαγιάς. Συγκεκριμένα, ο Γενικός Γραμματέας Πολιτικής Προστασίας εξέδωσε στις 22.07.2018 τον Ημερήσιο Χάρτη Πρόβλεψης Κινδύνου Πυρκαγιάς για την επομένη (23.07.2018), ο οποίος προέβλεπε Δείκτη Επικινδυνότητας 4 (πολύ υψηλός κίνδυνος πυρκαγιάς) για την περιοχή της Αττικής, τον οποίο και ανάρτησε στο διαδικτυακό της τόπο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως και το σχετικό δελτίο Τύπου που αφορούσε την ενημέρωση του κοινού για την αποφυγή ενεργειών που μπορούν να προκαλέσουν πυρκαγιά από αμέλεια και οδηγίες για τη λήψη μέτρων αυτοπροστασίας από δασικές πυρκαγιές. Όμως, τόνισε το δικαστήριο η ανάρτηση μεταξύ άλλων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν πληροί τις νόμιμες προϋποθέσεις, διότι οι αναρτήσεις αυτές δεν ήταν προσιτές σε μεγάλο αριθμό κοινωνικών ομάδων και δεν απευθύνονταν τοπικά, δεδομένου ότι ο μόνος τρόπος πρόσβασης σε αυτές ήταν μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ή να ληφθεί μέριμνα και για την ύπαρξη εναλλακτικού τρόπου ανακοίνωσης και εύκολης πρόσβασης σε αυτές από το ευρύ κοινό σε τοπικό επίπεδο, αφού υφίστανται άτομα που τελούν σε άγνοια της ηλεκτρονικής πρόσβασης στις πληροφορίες ή πρόσωπα χωρίς μόρφωση και δυνατότη-

⁴¹ Κ. Παπανικολάου, *Η εξουσία των ανεξάρτητων αρχών*, 2018, σελ. 171-178.

⁴² Μ. Salmon (dir.), *Les réseaux sociaux et le droit*, 2014, σελ. 22-24.

⁴³ Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Η δημοσιοποίηση φωτογραφιών οροθετικών εκδιδομένων ως μέτρο για την προστασία της δημόσιας υγείας*, ΕφημΔΔ 2012. Επίσης, βλ. προηγ. υποσημ. 39.

τα χρήσης ηλεκτρονικού υπολογιστή (Η/Υ). Στη συνέχεια, όμως, όπως προκύπτει από τα στοιχεία της δικογραφίας, μετά την εκδήλωση της επίδικης δασικής πυρκαγιάς ο εν λόγω Γενικός Γραμματέας δεν προέβη σε καμία ενέργεια ενημέρωσης του κοινού για τους απειλούμενους κίνδυνους της συγκεκριμένης πυρκαγιάς, ούτε παρέιχε σχετικές οδηγίες για την αντιμετώπιση της πυρκαγιάς και την ελαχιστοποίηση των συνεπειών της. Αποτέλεσμα των ως άνω παραλείψεων του Γενικού Γραμματέα Πολιτικής Προστασίας ήταν ότι δεν ενημερώθηκαν ουσιαστικά ποτέ οι πολίτες για την επικινδυνότητα της επίδικης πυρκαγιάς, παρά αντιλήφθηκαν αυτήν όταν ήταν πλέον αργά για να προβούν στις δέουσες ενέργειες αυτοπροστασίας ή ακόμη και στην απομάκρυνσή τους⁴⁴.

Άξιος μνείας είναι και ο έλεγχος των αναρτήσεων των δημοσίων υπηρεσιών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ). Το δικαστήριο του Λουξεμβούργου έκρινε ότι το γεγονός ότι ο πολίτης γνωστοποίησε τον γενετήσιο προσανατολισμό του στο πλαίσιο δημόσιας συζήτησης στρογγυλής τραπέζης δεν επιτρέπει στον διαχειριστή διαδικτυακής πλατφόρμας μέσου κοινωνικής δικτύωσης να επεξεργάζεται άλλα δεδομένα σχετικά με τον γενετήσιο προσανατολισμό του, τα οποία αποκτήθηκαν, ενδεχομένως, εκτός της συγκεκριμένης πλατφόρμας, με σκοπό να τα ομαδοποιήσει και να τα αναλύσει, προκειμένου να του προτείνει εξατομικευμένα διαφήμιση⁴⁵.

Από την άλλη, η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) της 20ής Ιουνίου 2023 αφορά παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, που προστατεύει το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής από εσφαλμένη ανάρτηση στον επίσημο ιστότοπο της Ελληνικής Αστυνομίας και αφορούσε κατηγορία για απάτη και συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση. Το δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε μεταξύ άλλων ότι η ανακοίνωση της αστυνομίας δεν προέβαινε σε σαφή διάκριση ανάμεσα στα αδικήματα που είχε τελέσει έκαστος των κατηγορουμένων, παρόλο που η εισαγγελική διάταξη περιέγραφε με επαρκή σαφήνεια τα ακριβή αδικήματα, για την τέλεση των οποίων έκαστος ήταν ύποπτος. Το Δικαστήριο αποφάσισε ότι οι Αρχές ενήργησαν κατά παράβαση της Σύμβασης. Η δημοσιοποίηση ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων σχετικών με την άσκηση ποινικών διώξεων από τις Αρχές απαιτείται να αντικατοπτρίζεται επακριβώς η υφιστάμενη κατάσταση και οι κατηγορίες που εκκρεμούν σε βάρος του κατηγορούμενου, δυνάμει της ενισχυμένης προστασίας που επιβάλλεται κατά την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που σχετίζονται με ποινικές κατηγορίες λόγω της ιδιαίτερης ευαισθησίας των δεδομένων αυτών⁴⁶.

Γενικά, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το ζήτημα του ελέγχου της προστασίας δεδομένων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης από τις δημόσιες υπηρεσίες αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο της ψηφιακής ενιαίας αγοράς και του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (GDPR), κυρίως ως προς τη χρήση δεδομένων πολιτών και την ασφάλεια λογαριασμών. Η χρήση των social media από δημόσιους φορείς εγείρει σημαντικά ζητήματα συμμόρφωσης με τον GDPR (Κανονισμός 2016/679

⁴⁴ ΔΠρΑθ 3314/2024.

⁴⁵ C-446/21 Schrems.

⁴⁶ ΕΔΔΑ, Μάργαρη κατά Ελλάδας, αρ. 6705/16, 20.06.2023· και σχόλιο Λ. Σαπλαούρας, Απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Μάργαρη κατά Ελλάδας, 20.06.2023, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 8/2023, σελ. 552.

ΕΕ) και το εθνικό δίκαιο (ν. 4624/2019)⁴⁷. Αν πολίτες στείλουν αιτήματα ή προσωπικά δεδομένα μέσω κάποιας πλατφόρμας, ο λογαριασμός της υπηρεσίας δεν αναφέρεται απαντητικά σε στοιχεία προσωπικής υπόθεσης παραπέμποντας σε ασφαλείς και επίσημους διαύλους (π.χ. gov.gr, email, πρωτόκολλο). Οποιαδήποτε επεξεργασία προσωπικών δεδομένων σε πλατφόρμες τρίτων χωρών πρέπει να συνοδεύεται από νόμιμη βάση και ειδική πολιτική απορρήτου. Σε αντίθετη περίπτωση, δημιουργείται ευθύνη του φορέα ως υπευθύνου επεξεργασίας⁴⁸.

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει ένα σύντομο σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ για την υπόθεση C-479/22 P, το οποίο συνδέεται ουσιαστικά με τον ρόλο και τη λειτουργία των αναρτήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της εμμέσως ταυτοποιήσιμης πληροφορίας και των συνεπειών της. Η απόφαση της 7ης Μαρτίου 2024 στην υπόθεση C-479/22 P φέρνει στο προσκήνιο κρίσιμα ερωτήματα που συνδέονται με τη δημοσιοποίηση προσωπικών πληροφοριών από θεσμικά όργανα και τον τρόπο που αυτές οι πληροφορίες διαχέονται και αναδομούνται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Το ΔΕΕ ανέτρεψε την απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΓΔΕΕ), δεχόμενο ότι η OLAF παραβίασε το τεκμήριο αθωότητας, το δικαίωμα σε χρηστή διοίκηση, και το ενωσιακό δίκαιο για την προστασία των προσωπικών δεδομένων. Το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου έκρινε α) ότι το επίμαχο ανακοινωθέν Τύπου, αν και δεν ανέφερε ονομαστικά την προσφεύγουσα, παρείχε αρκετά αναγνωριστικά στοιχεία, ώστε αυτή να είναι ταυτοποιήσιμη ιδιαίτερα όταν δημοσιογράφοι ή γνώστες του πεδίου μπορούν να τη συνδέσουν με το περιεχόμενο, β) ότι η ερμηνεία του ΓΔΕΕ, πως μόνο οι πληροφορίες του ανακοινωθέντος μεμονωμένα μετρούν, αντιβαίνει στην ευρεία έννοια των «δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα», όπως προβλέπεται στο ενωσιακό δίκαιο, γ) ότι οι επιπτώσεις της ανάρτησης δεν σταματούν στο αρχικό έγγραφο, αλλά εντείνονται από την περαιτέρω δημοσιοποίησή του, π.χ. στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Το δικαστήριο στη σκέψη 53 αναφέρεται στην έμμεση ταυτοποίηση στο ψηφιακό περιβάλλον, επισημαίνοντας αντίθετα από το ΓΔΕΕ ότι η δυνατότητα συνδυασμού του περιεχομένου με εξωτερικά στοιχεία, ειδικά από ενημερωμένους επαγγελματίες (π.χ. ερευνητές δημοσιογράφους), είναι επαρκής για να θεωρηθεί το πρόσωπο ταυτοποιήσιμο με αποτέλεσμα να συνιστά παράνομη επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, ιδίως όταν προέρχεται από θεσμικό φορέα. Η υπόθεση δείχνει πώς το περιεχόμενο θεσμικών ανακοινώσεων, όταν αναδημοσιεύεται, σχολιάζεται ή εμπλουτίζεται στα social media, αποκτά νέα διάσταση επικινδυνότητας, ενώ η αρχική πρόθεση του εκδότη (π.χ. OLAF) δεν αρκεί για να αποτρέψει την ευθύνη. Αυτό προβλέφθηκε ρητά στην κρίσιμη σκέψη του ΔΕΕ: η αποκάλυψη της ταυτότητας από δημοσιογράφο μέσω Twitter δεν εξαλείφει την ευθύνη της OLAF· την αναδεικνύει⁴⁹.

Τέλος, η ανισότητα πρόσβασης σε διοικητικές πληροφορίες, όταν δίνονται μόνο διά των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και όχι από επίσημες ιστοσελίδες ή με έγγραφες πράξεις, μπορεί να παραβιάζει την αρχή της ισότητας και της προσβασιμότητας. Σύμφωνα με το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, (*Politicians Blocking Critics*, 2024), οι δημόσιοι φορείς δεν

⁴⁷ V. Kirch, *Soziale Netzwerke - Die Familie von heute, Recht und Politik der Regulierung*, 2022, passim.

⁴⁸ F. Mattatia, *Liberté d'expression, données personnelles, achats en ligne, Internet au bureau, intelligence artificielle*, 2025.

⁴⁹ C-479/22 P.

νομιμοποιούνται να μην κάνουν αποδεκτούς πολίτες από επίσημους λογαριασμούς, καθώς αυτοί αποτελούν κανάλια κρατικής επικοινωνίας και οι πλατφόρμες τους θεωρούνται επίσημα δημόσιοι χώροι⁵⁰.

VII. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μετάβαση στη ηλεκτρονική διακυβέρνηση (e-government) έχει μετασχηματίσει την σχέση μεταξύ κράτους και πολίτη, με την ψηφιοποίηση των υπηρεσιών, της πληροφόρησης και της διοικητικής επικοινωνίας. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ως μέρος αυτής της ψηφιακής πραγματικότητας, αναδεικνύονται σε εργαλεία άσκησης διοικητικής δράσης με επικοινωνιακό χαρακτήρα, αλλά και με δυνητικά έννομες συνέπειες.

Η δράση της δημόσιας διοίκησης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης πρέπει να υπόκειται στις θεμελιώδεις αρχές της δημόσιας υπηρεσίας και ιδίως της νομιμότητας, της ίσης μεταχείρισης, της διαφάνειας, της λογοδοσίας, της ελεύθερης πρόσβαση σε όλους χωρίς διακρίσεις, της χρηστής διοίκησης, της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και της ασφάλειας δικαίου.

Η θέσπιση σαφούς κανονιστικού πλαισίου, υπό τη μορφή ενός Κώδικα Σχέσεων μεταξύ Πολιτών και Δημόσιας Διοίκησης (CPRA – Code des relations entre le public et l'administration) κατά το Γαλλικό πρότυπο είναι αναγκαία στην εποχή της ψηφιακής διακυβέρνησης και της τεχνητής νοημοσύνης. Στον Κώδικα θα κατοχυρώνονται οι θεμελιώδεις αρχές της δημόσιας υπηρεσίας που διέπουν τη δράση της δημόσιας διοίκησης στο διαδίκτυο.

Η χρήση των μέσω κοινωνικής δικτύωσης από δημόσιες υπηρεσίες, παρότι δεν έχει τυπικά ρυθμιστεί, επιφέρει έννομες συνέπειες σε πολλά επίπεδα. Η δραστηριότητα της δημόσιας διοίκησης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν ισοδυναμεί κατ' αρχήν με έκδοση διοικητικής πράξης, ελλείπει των αναγκαίων τυπικών και ουσιαστικών στοιχείων. Ωστόσο, στο πλαίσιο της σύγχρονης ψηφιακής διοίκησης, η επικοινωνιακή πρακτική της διοίκησης δύναται να επηρεάσει τη διοικητική σχέση, ιδίως όταν δημιουργεί εύλογες προσδοκίες ή επιφέρει ουσιαστικές επιπτώσεις στον πολίτη.

Η ανάγκη για σαφή οριοθέτηση ανάμεσα στην επίσημη διοικητική ενέργεια και την ψηφιακή/ επικοινωνιακή παρουσία είναι επιτακτική, προκειμένου να προστατευθούν τα δικαιώματα των δικαιουμένων και το δημόσιο συμφέρον.

Η εσφαλμένη, ψευδής ή παραπλανητική ανάρτηση της δημόσιας υπηρεσίας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή της ανάρτησης που δεν πληροί τις θεμελιώδεις αρχές της δημόσιας υπηρεσίας ή μπορεί να οδηγήσει σε έμμεση ταυτοποίηση μπορεί να προσβάλει το δικαίωμα προστασίας των δεδομένων του προσώπου, να προκαλέσει υλική ζημία, η οποία υπόκειται σε αποζημίωση κατά τα άρθρα 105-106 του ΕισΝΑΚ, και σε αποκατάσταση ηθικής βλάβης ή ψυχικής οδύνης, η οποία υπόκειται σε χρηματική ικανοποίηση σύμφωνα με το άρθρο 932 του ΑΚ.

Τέλος, αν και υφίσταται έλεγχος των αναρτήσεων από τους ίδιους τους φορείς των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με τη θέσπιση υπό ένα ορισμένο όριο συγκεκριμένων Κανονισμών, η τήρηση των οποίων εποπτεύεται από αυτορρυθμιζόμενους μηχανισμούς ελέγχου, αλλά και διοικητικός

⁵⁰ US Supreme Court – Politicians Blocking Critics (2024).

έλεγχος, ιδίως ανεξάρτητες αρχές, μόνο ο δικαστικός έλεγχος μπορεί να εξασφαλίσει την αποτελεσματική προστασία του πολίτη από τη δράση των δημοσίων υπηρεσιών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

VIII. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η διοίκηση ασκώντας δημόσια υπηρεσία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης βαδίζει στον λαβύρινθο του ψηφιακού χρόνου. Στους δαιδαλώδεις διαδρόμους οφείλει να κρατά τον μίτο της νομιμότητας και της λογοδοσίας. Ας μην λησμονείται ότι όπως ο Προμηθέας χάρισε στους θνητούς τη φωτιά, έτσι και η τεχνολογία μάς έδωσε τα μέσα, όχι όμως και τη σοφία να τα κυβερνήσουμε δίκως δίκαιο.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΥΠΟ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΕΕ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη διερευνά τη μεταβαλλόμενη έννοια της δημόσιας τάξης στο πλαίσιο της σύγχρονης μεταναστευτικής πολιτικής και της προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων στα εξωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αρχικά, αναλύεται η θεσμοθέτηση εθνικών ανεξάρτητων μηχανισμών παρακολούθησης, όπως προβλέπεται στους Κανονισμούς για τον Έλεγχο Διαλογής και τις Διαδικασίες Ασύλου, υπογραμμίζοντας τη σημασία της θεσμικής ανεξαρτησίας, της επάρκειας πόρων και της λογοδοσίας για την αποτελεσματική λειτουργία τους. Στη συνέχεια, διερευνάται πώς η ενσωμάτωση τεχνολογιών Τεχνητής Νοημοσύνης και η ανάπτυξη διαλειτουργικών πληροφοριακών συστημάτων μετασχηματίζουν τα πρότυπα επιτήρησης και εισάγουν αυτοματοποιημένες διαδικασίες λήψης αποφάσεων στη διαχείριση μεταναστευτικών ροών. Η ψηφιακή μετάβαση εγείρει ζητήματα διαφάνειας, θεσμικής εποπτείας, προστασίας δικαιωμάτων και τήρησης της αρχής του Κράτους Δικαίου. Τελικά, διαπιστώνεται ότι η μεταναστευτική πολιτική υπερβαίνει τον ρόλο της διαχείρισης ροών και εξελίσσεται σε εργαλείο ενίσχυσης της θεσμικής ανθεκτικότητας, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην αντιμετώπιση των σύνθετων προκλήσεων της εποχής.

Κωνσταντίνα Σαξώνη
Δικηγόρος, ΔΝ

ABSTRACT

This study provides a critical examination of the evolving notion of public order in the context of contemporary migration policy and the protection of fundamental rights at the European Union's external borders. It begins by

analyzing the establishment of national independent monitoring mechanisms, as mandated by the Screening and Asylum Procedures Regulations, emphasizing the indispensable roles of institutional independence, sufficient resourcing, and accountability in ensuring their effective operation. The study then explores the transformative impact of Artificial Intelligence technologies and interoperable information systems, which are reshaping surveillance frameworks and embedding automated decision-making in the management of migration flows. This digital transition foregrounds pressing questions concerning transparency, institutional oversight, the safeguarding of fundamental rights, and adherence to the Rule of Law. Ultimately, the study argues that migration policy transcends the mere management of flows, emerging as a strategic tool for bolstering institutional resilience and for navigating the complex, multidimensional challenges of the contemporary era.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών μέσω ενίσχυσης του ελέγχου υπηκόων τρίτων χωρών που διέρχονται τα εξωτερικά σύνορα¹ της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής: ΕΕ)² προβάλλει, κατά την τελευταία τριακονταετία, ως πεδίο θεσμικής αναδιάρθρωσης και μετάβασης προς μια νέα αρχιτεκτονική διακυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτό, διασταυρώνονται τρεις άξονες: η εθνική κυριαρχία των κρατών μελών, η υπερεθνική εξουσία της ΕΕ και οι ταχύτατα αναδυόμενες ψηφιακές τεχνολογίες, με προεξάρχουσα την Τεχνητή Νοημοσύνη (εφεξής: ΤΝ).

Η ενσωμάτωση προηγμένων εργαλείων στον τομέα των συντοριακών ελέγχων³ δεν περιορίζεται σε τεχνολογική αναβάθμιση. Σηματοδοτεί έναν βαθύ θεσμικό μετασχηματισμό, ο οποίος αναδιατάσσει τα όρια της κρατικής παρέμβασης εισάγοντας μια νέα, τεχνο-διοικητική μορφή επιτήρησης. Η εξέλιξη αυτή δεν είναι αποσπασματική. Εντάσσεται στο ευρύτερο εγχείρημα συγκρότησης ενός ενιαίου Χώρου Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης (εφεξής: ΧΕΑΔ)⁴, όπως αυτή αποτυπώνεται ρητώς στο άρθρ. 3, παρ. 2 της Συνθήκης για την ΕΕ.

Με αφετηρία τα παραπάνω, η έννοια της ενωσιακής δημόσιας τάξης επανανοηματοδοτείται, προσλαμβάνοντας νέες ερμηνευτικές διαστάσεις. Αφενός, καθίσταται ακρογωνιαίος λίθος της κανονιστικής νομιμοποίησης (*normative legitimacy*) των μηχανισμών επιτήρησης, αφετέρου, λειτουργεί ως μέσο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων απέναντι σε ενδεχόμενες αυθαίρετες,

¹ Βλ. άρθρ. 2, παρ. 2 του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/399 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σύμφωνα με το οποίο ως «εξωτερικά σύνορα νοούνται τα χερσαία, ποτάμια, λιμναία και θαλάσσια σύνορα, καθώς και οι αερολιμένες και ποτάμιοι, θαλάσσιοι και λιμναίοι λιμένες των κρατών μελών, εφόσον δεν αποτελούν εσωτερικά σύνορα».

² Βλ. Ε. Σταυρουλάκη, *Μεταναστευτικό Δίκαιο & Δίκαιο Ιθαγένειας* (Ερμηνεία – Διαγράμματα – Υποδείγματα), 2016, σελ. 28-35.

³ Βλ. άρθρ. 2, παρ. 11 του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/399 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σύμφωνα με το οποίο «συντοριακοί έλεγχοι είναι οι έλεγχοι που διενεργούνται στα συντοριακά σημεία διέλευσης, για να εξακριβωθεί ότι τα πρόσωπα, τα μέσα μεταφοράς τους και τα αντικείμενα που έχουν στην κατοχή τους δικαιούνται να εισέλθουν στην επικράτεια των κρατών μελών ή να την εγκαταλείψουν».

⁴ Βλ. Μ. Παπακωνσταντή, *Η Τρομοκρατία στον ΧΕΑΔ της ΕΕ*, 2019, σελ. 322-332.

αδιαφανείς ή δυσανάλογες κρατικές παρεμβάσεις⁵. Η διττή αυτή λειτουργία, τόσο ως όριο όσο και ως μοχλός προστασίας δικαιωμάτων, επιβάλλει τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας (και) υπό το πρίσμα εφαρμογής του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (εφεξής: ΧΘΔΕΕ)⁶.

Ενόψει τούτων των εξελίξεων, η παρούσα ανάλυση επιδιώκει να αναδείξει τις προκλήσεις που εγείρει η αξιοποίηση νέων πρακτικών συνοριακής επιτήρησης⁷, ως βασικής συνιστώσας της σύγχρονης μεταναστευτικής πολιτικής⁸. Η τελευταία νοείται, υπό ευρεία έννοια, ως σύνολο ενωσιακών ρυθμίσεων⁹ που αφορούν στη νομική θέση των υπηκόων τρίτων χωρών, περιλαμβανομένων των κανόνων περί ασύλου¹⁰ και διεθνούς προστασίας¹¹. Πρωταρχικό ερώτημα αποτελεί η συμβατότητα της υιοθέτησης των μηχανισμών αυτών με τις επιταγές¹² του ΧΘΔΕΕ¹³ και τις εγγυήσεις του Κράτους Δικαίου¹⁴.

Η μελέτη οργανώνεται ως εξής: στο πρώτο μέρος ερευνάται η δογματική διάσταση της έννοιας της δημόσιας τάξης και η νομολογιακή της διαμόρφωση (I). Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται ο μηχανισμός των εθνικών φορέων παρακολούθησης του σεβασμού θεμελιωδών δικαιωμάτων (II). Στο τρίτο μέρος εξετάζονται οι νέες τεχνολογίες επιτήρησης, και οι θεσμικές προεκτάσεις (III) και διατυπώνονται συμπεράσματα (IV).

I. ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ: ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΟΓΜΑΤΙΚΕΣ ΑΣΥΜΜΕΤΡΙΕΣ

Η αόριστη έννοια της δημόσιας τάξης προσεγγίζεται από τη θεωρία ως έκφανση της κρατικής κυριαρχίας¹⁵, άρρηκτα συνδεδεμένη με την εσωτερική ασφάλεια¹⁶ και τη διατήρηση της θεσμικής συνοχής ενός κράτους¹⁷. Στο τρέχον στάδιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, (εξακολουθεί να) λει-

⁵ Ελ. Φωτιάδου, «Άρθρο 19 Προστασία σε περίπτωση απομάκρυνσης, απέλασης και έκδοσης», σε: Β. Τζέμος (Επιμ.), *Ο ΧΘΔΕΕ (Ερμηνεία κατ' άρθρο)*, 2019, σελ. 259-271.

⁶ Θ. Παπαθεοδώρου, *Δίκαιο Μετανάστευσης (Ενωσιακή Πολιτική για τη Μετανάστευση)*, 2014, σελ. 27-28.

⁷ Βλ. άρθ. 2, παρ. 11 του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/399 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σύμφωνα με το οποίο ως «επιτήρηση των συνόρων ορίζεται η επιτήρηση των συνόρων εκτός των συνοριακών σημείων διέλευσης και η επιτήρηση των συνοριακών σημείων διέλευσης εκτός των καθορισμένων ωραρίων λειτουργίας, ώστε να μη γίνεται παράκαμψη των συνοριακών ελέγχων».

⁸ Θ. Παπαθεοδώρου, *Δίκαιο Μετανάστευσης*, ό.π., σελ. 29-34.

⁹ Γ.-Ε. Καλαβρός/Θ. Γεωργόπουλος, *Το Δίκαιο της ΕΕ*, 2020, σελ. 73.

¹⁰ Χ. Κωστόπουλος, *Η ευρωπαϊκή και εθνική διάσταση του προσφυγικού μεταναστευτικού ζητήματος*, ΘΠΔΔ 6/2020, σελ. 560-576.

¹¹ Θ. Παπαθεοδώρου, *Δίκαιο Μετανάστευσης*, ό.π., σελ. 20.

¹² Γ. Χλούπης, *Θεσμοί Δικαστικής Συνεργασίας (Ευρωπαϊκό ποινικό δίκαιο & αντεγκληματική πολιτική)*, 2025, σελ. 242-247.

¹³ Μ.-Ν. Μαρούδα/Β. Σαράντη, *Μεικτές μεταναστευτικές ροές & προστασία αιτούντων άσυλο και προσφύγων (Εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές νομικό πλαίσιο)*, 2024, σελ. 29-30.

¹⁴ Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2025, σελ. 226-227.

¹⁵ Βλ. και Α. Μάνεση, *Το Συνταγματικό Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, Αρμενόπουλος 1962, σελ. 58.

¹⁶ Βλ. Δ. Μιμηκοπούλου, *Η έννοια της δημόσιας τάξης στο πεδίο της διοικητικής απέλασης: οριοθετήσεις θεωρίας και πρακτικής*, ΕΜΕΔ 2/2009, σελ. 19-26.

¹⁷ Βλ. C. Kessedjian, *Public Order in European Law*, Erasmus Law Review 1/2007, σελ. 26, όπου η έννοια της δημόσιας τάξης (*ordre public*) στο γαλλικό δίκαιο, μεταφραζόμενη ως *public policy* στην αγγλική, αναφέρεται σε κανόνες αναγκαστικού δικαίου. Σε αυτή εντάσσονται οι *lois de police*, *lois d'application immédiate* και *règles d'ordre*

τουργεί ως μηχανισμός αυτοπροστασίας της κρατικής εξουσίας, εντασσόμενη ταυτόχρονα σε ένα υπερεθνικό κανονιστικό πλέγμα, υποκείμενη στην ερμηνευτική εποπτεία του Δικαστηρίου της ΕΕ (εφεξής: ΔΕΕ)¹⁸.

Για μακρό διάστημα, το ΔΕΕ δεν προέβη σε συστηματική επεξεργασία του περιεχομένου και των ορίων της έννοιας της δημόσιας τάξης. Η θέση του, όπως αυτή διαμορφώθηκε διαδραμόντος του χρόνου, εδράζεται στην παραδοχή ότι ο ακριβής προσδιορισμός του ορισμού και της εφαρμογής της εναπόκειται στα κράτη μέλη, σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε εθνικής έννομης τάξης¹⁹. Έτσι, έχει υποστηριχτεί ότι η έννοια της δημόσιας τάξης έχει εδαφική διάσταση, συνιστά, δηλαδή, ένα σύνολο ειδικών ρυθμίσεων που ισχύει εντός κάθε κράτους μέλους που, επιπλέον, υπόκειται σε χρονική μεταβλητότητα²⁰.

Τούτων δοθέντων, τα κράτη μέλη δύνανται να διαμορφώνουν το περιεχόμενο της έννοιας κατά τις ιδιαίτερες θεσμικές και κοινωνικές τους ανάγκες, όπως αυτά τις αντιλαμβάνονται. Έτσι, καθίσταται ανέφικτο να δοθεί ένας και μόνο ορισμός²¹ για την ενωσιακή δημόσια τάξη²² που σε, κάθε περίπτωση, είναι δυναμικό σημείο ισορροπίας μεταξύ της κανονιστικής αυτονομίας των κρατών μελών και της ανάγκης διασφάλισης της συνοχής του ενωσιακού κεκτημένου.

Το άρθρο 72 ΣΛΕΕ, ενταγμένο στο Κεφάλαιο Ι (Γενικές Διατάξεις) του Τίτλου V της ΣΛΕΕ για τον ΧΕΑΔ, προβλέπει ότι «ο παρών τίτλος δε θίγει την άσκηση των αρμοδιοτήτων των κρατών μελών όσον αφορά τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εσωτερικής ασφάλειας²³». Στην ελληνική έννομη τάξη, η δημόσια τάξη, υπό στενή έννοια, ταυτίζεται με τη δημόσια ασφάλεια²⁴. Σε ενωσιακό επίπεδο, ελλείπει αυθεντικός ορισμός της έννοιας της δημόσιας ασφάλειας. Όπως αυτή διαμορφώνεται νομολογιακά, καλύπτει τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική ασφάλεια του κράτους²⁵. Εμπίπτουν σε αυτή απειλές κατά της λειτουργίας θεσμών, της κοινωνικής συνοχής, της διεθνούς σταθερότητας, της ειρηνικής συνύπαρξης²⁶ και της προστασίας στρα-

public που αποσκοπούν στη διασφάλιση θεμελιωδών αξιών της έννομης τάξης. Οι κανόνες αυτοί αντλούν την ισχύ τους από εθνικές, υπερεθνικές ή διεθνείς πηγές.

¹⁸ Βλ. Ε. Ασημακοπούλου, *Η δημόσια τάξη ως μέτρο ελέγχου των αποφάσεων κατά το ενωσιακό δίκαιο, ιδίως κατά τη νομολογία του ΔΕΕ. Προς μια «ευρωπαϊκή δημόσια τάξη»*, Αρμενόπουλος 2/2018, σελ. 191-204.

¹⁹ Βλ. Ι. Συμεωνίδη, *Η διοικητική απέλαση*, 2008, σελ. 121-129, όπου υποστηρίζεται ότι, στις πρώτες αποφάσεις του τότε ΔΕΚ, η έννοια της δημόσιας τάξης προσεγγίζεται κατά τρόπο ανάλογο προς την επιφύλαξη δημόσιας τάξης του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, με έμφαση στον θεμελιώδη χαρακτήρα της ελεύθερης κυκλοφορίας των κοινοτικών υπηκόων και στην αντίστοιχη βασική θέση ότι οι προβλεπόμενοι περιορισμοί, και, συνεπώς, και η εξαίρεση για λόγους δημόσιας τάξης, πρέπει να ερμηνεύονται στενά, καθώς συνεπάγονται διάκριση λόγω ιθαγένειας.

²⁰ Βλ. C. Kessedjian, *Public Order in European Law*, ό.π., σελ. 28.

²¹ Βλ. Ι. Δρόσο, *Δημόσια τάξη και δημόσια ασφάλεια*, προδημοσίευση από τον *Τιμητικό Τόμο Ι. Δεληγιάννη*, Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου 2/35, 1991.

²² Βλ. Ι. Συμεωνίδη, *Η διοικητική απέλαση*, ό.π., σελ. 121-129, όπου σημειώνεται ότι το τότε ΔΕΚ είχε διαμορφώσει ένα ερμηνευτικό περίγραμμα του όρου, ώστε να τεθεί όριο στην ανεξέλεγκτη ερμηνευτική διαστολή του από τα κράτη μέλη.

²³ Ενδεικτικά, ΔΕΕ, ΔΕΕ C-546/19, BZ, 03.06.2021.

²⁴ Βλ. και Ι. Συμεωνίδη, *Η διοικητική απέλαση*, ό.π., σελ. 121-129, σύμφωνα με τον οποίο η έννοια της δημόσιας ασφάλειας εμπεριέχεται σε αυτήν της δημόσιας τάξης και διαφοροποιείται ως προς τον βαθμό σαφήνειας.

²⁵ ΔΕΚ C-145/09, *Τσακουρίδης*, 23.11.2010, σκ. 43 και 44· ΔΕΕ C-601/15, *PPU – B*, 15.02.2016, σκ. 65 και 66.

²⁶ Κ-Θ. Φορτσάκη, *Η άυλη δημόσια τάξη. Σκέψεις με αφορμή μια νέα διάσταση της δημόσιας τάξης στο γαλλικό δίκαιο*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 02.09.2025).

τηγικών συμφερόντων, όπως και η πρόληψη ή καταστολή διασυννοριακής εγκληματικότητας και τρομοκρατίας²⁷.

Το ΔΕΕ αναγνωρίζει, καταρχήν, στα κράτη μέλη διακριτική ευχέρεια στον προσδιορισμό του ουσιαστικού περιεχομένου της έννοιας, λαμβάνοντας υπόψη τις εθνικές ιδιομορφίες και προτεραιότητες. Το περιθώριο αυτό δεν είναι απεριόριστο: το Δικαστήριο έχει κατ' επανάληψη επισημάνει ότι και η έννοια της δημόσιας ασφάλειας δε μπορεί να ερμηνεύεται μονομερώς, δίκως ενωσιακή εποπτεία²⁸ στον βαθμό που η διαφύλαξή της αποτελεί θεμιτό περιορισμό των θεμελιωδών ελευθεριών της εσωτερικής αγοράς, όπως της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων²⁹.

Η οδηγία 2004/38/ΕΚ³⁰, η οποία θεσπίζει το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους στην επικράτεια των κρατών μελών, προβλέπει ρητά στο Κεφάλαιο VI τη δυνατότητα περιορισμού του εν λόγω δικαιώματος για λόγους δημόσιας ασφάλειας³¹. Αντιστοίχως, το ΔΕΕ έχει αποφανθεί ότι ακόμη και η εφαρμογή του άρθρου 20 ΣΛΕΕ, στο οποίο αναφέρεται ο ορισμός και τα δικαιώματα που περιλαμβάνει η ευρωπαϊκή ιθαγένεια³², δεν αποκλείει την επίκληση εξαιρέσεων, μεταξύ άλλων, για λόγους δημόσιας τάξης και ασφάλειας.

Η έννοια της δημόσιας τάξης αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα κατά την εφαρμογή του μεταναστευτικού δικαίου, το οποίο, σε αντίθεση με το καθεστώς περί ελεύθερης κυκλοφορίας των πολιτών της Ένωσης, δεν χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό εναρμόνισης. Ενώ στο πλαίσιο του τελευταίου η ενεργοποίηση της δικλείδας της δημόσιας τάξης υπόκειται σε αυστηρά κριτήρια, όπως η ύπαρξη εξαιρετικευμένης συμπεριφοράς ικανής να συνιστά πραγματική και ουσιώδη απειλή, σε ό,τι αφορά στην κυκλοφορία υπηκόων τρίτων χωρών εντός της Ένωσης παρατηρείται αξιοσημείωτη ελαστικότητα. Συγκεκριμένα, η επίκληση λόγων δημόσιας τάξης καθίσταται επιτρεπτή ακόμη και επί αβέβαιων, γενικών ή έμμεσων κινδύνων, χωρίς να προαπαιτείται η διαπίστωση απολύτως τεκμηριωμένου και συγκεκριμένου απειλητικού γεγονότος. Η απλή πιθανολόγηση μελλοντικής διακινδύνευσης, δηλαδή, μπορεί, υπό τη διακριτική ευχέρεια που απολαμβάνουν τα κράτη μέλη στον τομέα αυτό, να αρκεί για την ενεργοποίηση της σχετικής ρήτρας εξαίρεσης.

Η εν λόγω διαφοροποιημένη μεταχείριση καταδεικνύει μια δομική ερμηνευτική ασυμμετρία μεταξύ του κανονιστικού πλαισίου που διέπει την κυκλοφορία πολιτών της Ένωσης και εκείνου που εφαρμόζεται στους υπηκόους τρίτων χωρών³³. Τούτο αντανakλά την αναγνώριση της λειτουργικής μετατόπισης της έννοιας της δημόσιας τάξης αναλόγως του θεσμικού πλαισίου εντός

²⁷ Ενδεικτικά, ΔΕΕ C-304/14, *Secretary of State for the Home Department*, 13.09.2016, σκ. 39.

²⁸ ΔΕΕ C-193/16, *E*, 13.07.2017, σκ. 18 κι εκεί παρατιθέμενη πάγια νομολογία.

²⁹ ΔΕΕ C-430/10, *Hristo Gaydarov*, 17.11.2011, σκ. 32.

³⁰ Οδηγίας 2004/38/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 29.04.2004 σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της ΕΕ και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών, για την τροποποίηση του αίτησης (ΕΟΚ) αριθ. 1612/68 και την κατάργηση των οδηγιών 64/221/ΕΟΚ, 68/360/ΕΟΚ, 72/194/ΕΟΚ, 73/148/ΕΟΚ, 75/34/ΕΟΚ, 75/35/ΕΟΚ, 90/364/ΕΟΚ, 90/365/ΕΟΚ, 90/365/ΕΟΚΕ. ΕΕ L 158 της 30.04.2004.

³¹ ΔΕΕ C-22/21, *AA κατά Minister for Justice and Equality*, 15.09.2022.

³² Ι. Κούρτης, *Ευρωπαϊκή Ιθαγένεια (Η επίδρασή της στην εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης)*, 2024, σελ. 85.

³³ *Ibidem*, σελ. 55.

του οποίου καλείται να εφαρμοστεί. Όπου τα θεμελιώδη δικαιώματα³⁴ απορρέουν απευθείας από το συνταγματικό κεκτημένο της Ένωσης³⁵, όπως στην περίπτωση επίκλησης της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης, κατά το άρθρο 20 ΣΛΕΕ, η ερμηνεία των ρητρών εξαίρεσης είναι περιοριστική και τελεί υπό ενδελεχή δικαστικό έλεγχο. Αντιθέτως, όπου τα κράτη μέλη διατηρούν ευρύτερη διακριτική ευχέρεια³⁶, η επίκληση της δημόσιας τάξης εμφανίζεται αποδεδειγμένη από κριτήρια αυστηρής τυποποίησης και ενεργοποιείται με αυξημένο βαθμό ευελιξίας.

Η έλλειψη ενιαίου, τυποποιημένου πλαισίου για την προσφυγή στη ρήτρα δημόσιας τάξης γενικά κανονιστική αβεβαιότητα, η οποία δεν εξαλείφεται ούτε κατ' εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας, που καταλέγεται μεταξύ των γενικών αρχών της Ένωσης³⁷. Πράγματι, η σχετική νομολογία του Δικαστηρίου επιβεβαιώνει ότι ακόμη και η ύπαρξη αφηρημένων ή γενικών εθνικών ρυθμίσεων είναι, σε αρκετές περιπτώσεις, συμβατή με το ενωσιακό δίκαιο, ακριβώς λόγω της διευρυμένης διακριτικής ευχέρειας του εθνικού νομοθέτη³⁸. Η δογματική αυτή θέση συνεπάγεται, επακόλουθα, ουσιώδεις συνέπειες για τα πρόσωπα που αιτούνται χορήγηση άδειας διαμονής ή θεώρησης εισόδου³⁹.

Καθίσταται, συνεπώς, σαφές ότι η έννοια της ενωσιακής δημόσιας τάξης δεν μπορεί να προσληφθεί ως στατική διάσταση εξαίρεσης ούτε ως κατάλοιπο εθνικής κυριαρχίας. Πρόκειται για μια έννοια υπό διαρκή θεσμική και ερμηνευτική διαμόρφωση, το περιεχόμενο της οποίας προσδιορίζεται μέσω νομοθετικών επιλογών, δικαστικών κρίσεων και μεταβαλλόμενων πολιτικών συγκυριών.

Ενόψει των παραπάνω, η θεσμοθέτηση ανεξάρτητων εθνικών φορέων παρακολούθησης, όπως προβλέπεται στον Κανονισμό για τον Έλεγχο Διαλογής (Screening Regulation)⁴⁰ και στον Κανονισμό για τις Διαδικασίες Ασύλου (Asylum Procedures Regulation)⁴¹, οι οποίοι εντάσσονται στο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο⁴², έχει καθοριστική σημασία. Οι εν λόγω μηχανισμοί, των οποίων η πλήρης ενεργοποίηση αναμένεται έως το 2026, επιφορτίζονται με τη διπλή αποστολή της εκτίμησης απειλών για τη δημόσια τάξη και την εσωτερική ασφάλεια, παράλληλα με τη διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων των υπηκόων τρίτων χωρών⁴³.

³⁴ Ρ. Φράγκου, *Εθνικοί Θεσμοί για την προώθηση και προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΘΑΔ) (Συγκριτική μελέτη των ΕΘΑΔ σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο)*, 2019, σελ. 44-45.

³⁵ Α. Σαμαράς, *Η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου έναντι των συνταγματικών κανόνων των κρατών μελών της ΕΕ*, ΘΠΔΔ 5/2024, σελ. 506-520.

³⁶ Πρβλ. D. Thym, "Legal Framework for EU Entry and Border Control Policies", σε: K. Hailbronner/D. Thym (Eds.), *EU Immigration and Asylum Law, Commentary* 2/2016, p. 31-51.

³⁷ ΔΕΕ συνεκδ. C-381/18 και C-382/18, *G.S./V.G.*, 12.12.2019.

³⁸ Ενδεικτικά, ΔΕΕ C-491/13, *Ben Alaya*, 10.09.2014, σκ. 16.

³⁹ Πρβλ. Θ. Παπαθεοδώρου, *Δίκαιο Μετανάστευσης*, ό.π., σελ. 66.

⁴⁰ Κανονισμός (ΕΕ) 2024/1356 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, 14.09.2024, για τη θέσπιση ελέγχου διαλογής υπηκόων τρίτων χωρών στα εξωτερικά σύνορα και για την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 767/2008, (ΕΕ) 2017/2226, (ΕΕ) 2018/1240 και (ΕΕ) 2019/817. PE/20/2024/REV/1. EE L, 2024/1356, 22.05.2024.

⁴¹ Κανονισμός (ΕΕ) 2024/1348 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 14.09.2024, για τη θέσπιση κοινής διαδικασίας διεθνούς προστασίας στην Ένωση και την κατάργηση της οδηγίας 2013/32/ΕΕ. PE/16/2024/ΑΝΑΘ./1. EE L, 2024/1348, 22.05.2024.

⁴² Πρβλ. R.-E Papadopoulou, *Solidarity in the legal order of the European Union*, 2025, σελ. 133-136.

⁴³ Α. Silvestri, "Migrants' detention: Fundamental rights challenges in the EU member states", σε: Ι. Παπαγεωργίου (Επιμ.), *Η διοικητική κράτηση των αλλοδαπών (Διεθνής νομοθεσία και εθνική πρακτική)*, σελ. 101-105.

II. ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗΣ ΩΣ ΘΕΣΜΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

Η ίδρυση εθνικών ανεξάρτητων μηχανισμών παρακολούθησης του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως προβλέπεται στο άρθρ. 10, παρ. 2 του Κανονισμού για τον Έλεγχο Διαλογής σε συνδυασμό με το άρθρ. 43, παρ. 4 του Κανονισμού για τις Διαδικασίες Ασύλου, σηματοδοτεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια της ΕΕ να θεσμοθετήσει ένα ενοποιημένο, διακριτό εργαλείο εξορθολογισμού και εναρμόνισης των διαδικαστικών πρακτικών των κρατών μελών, με στόχο την παρακολούθηση της συμμόρφωσης με το ενωσιακό και διεθνές δίκαιο, συμπεριλαμβανομένου του ΧΟΔΕΕ, κατά τη διάρκεια του ελέγχου διαλογής⁴⁴.

Το παράδειγμα της Κροατίας προσφέρεται ως διαφωτιστική μελέτη περίπτωσης⁴⁵. Η συνεργασία μη κυβερνητικών οργανώσεων, ακαδημαϊκών ιδρυμάτων και ανεξάρτητων εμπειρογνομόνων είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός πολυεπίπεδου μοντέλου διακυβέρνησης. Ωστόσο, η έλλειψη νομοθετικής κατοχύρωσης και η εξάρτηση από περιοδικά ανανεούμενες συμφωνίες μεταξύ των μελών του Συντονιστικού Οργάνου και του Υπουργείου Εσωτερικών ανέδειξαν τη θεσμική ευθραυστότητα του μηχανισμού, περιορίζοντας δραστικά την προοπτική μακροπρόθεσμης και ανεπηρέαστης εποπτείας. Η πρώτη παρατήρηση είναι, συνεπώς, ότι η λειτουργική και θεσμική ανεξαρτησία δε είναι απλώς κανονιστική επιλογή, αλλά αδιαπραγμάτευτη προϋπόθεση βιωσιμότητας του μηχανισμού.

Παρά τις καινοτόμες πτυχές, συμπεριλαμβανομένων των αιφνιδιαστικών επισκέψεων στα «πράσινα» σύνορα, στα σημεία διέλευσης και στα κέντρα υποδοχής, καθώς και της δυνατότητας πρόσβασης σε φακέλους υποθέσεων και στο πληροφοριακό σύστημα του Υπουργείου⁴⁶, ο περιορισμένος αριθμός παρατηρητών, σε συνδυασμό με τον όγκο των επιθεωρήσεων ήγειρε ουσιαστικές αμφιβολίες σχετικά με τη λειτουργική επάρκεια του μηχανισμού⁴⁷. Κατά συνέπεια, μια δεύτερη παρατήρηση είναι ότι η αποτελεσματικότητα εφαρμογής προϋποθέτει συνδυαστικά με τα εκέγγα ανεξαρτησίας επαρκείς ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους.

Επίσης, η αδυναμία πρόσβασης στα εθνικά αστυνομικά πληροφοριακά συστήματα, σε συνδυασμό με την απουσία ελάχιστων μεθοδολογικών προτύπων, φάνηκε να υπονομεύει τη συγκρισιμότητα των ευρημάτων και να επιτείνει τον κίνδυνο κατακερματισμένης εφαρμογής. Δεδομένου ότι η υιοθέτηση εναρμονισμένων διαδικασιών, από τη συλλογή δεδομένων έως την υποβολή εκθέσεων και την εποπτεία ανακριτικών πρακτικών, συνιστά θεμελιώδη προϋπόθεση θεσμικής συνοχής, η μη πρόβλεψη υποχρεωτικής δημοσίευσης εκθέσεων ή έκδοσης δεσμευτικών συστάσεων αποκαλύπτει το χάσμα μεταξύ διακηρυγμένων στόχων και πραγματικής αποτελεσματικότητας. Η

⁴⁴ Ε. Κοψίδη, *Κανονικοποίηση της διαδικασίας συνόρων και «ευέλικτη» αλληλεγγύη: Το Νέο Σύμφωνο Μετανάστευσης και Ασύλου ως νομιμοποίηση ενός πολιτικού συμβιβασμού*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 02.09.2025).

⁴⁵ Βλ. αναλυτικότερα, IG. Lang, *National Independent Monitoring Mechanisms for Fundamental Rights Compliance at the EU's External Borders*, European Papers 9/2024, σελ. 1216-1227.

⁴⁶ Βλ. Independent Monitoring Mechanism, *Annual Report of the Independent Oversight Mechanism Monitoring the Actions of Police Officers of the Ministry of the Interior in the Field of Irregular Migration and International Protection*, June 2021-June 2022, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 02.09.2025).

⁴⁷ Μ. Παπακωνσταντής, *Η Τρομοκρατία στον ΧΕΑΔ της ΕΕ*, ό.π., σελ. 440-448.

τρίτη παρατήρηση, επομένως, είναι ότι η ενίσχυση της θεσμικής συνοχής απαιτεί όχι μόνο τυπική κατοχύρωση αλλά και διαδικασίες λογοδοσίας με σαφώς δεσμευτικό χαρακτήρα.

Προσέτι, το ενωσιακό νομικό πλαίσιο, η περίμετρος του οποίου χαράσσεται στο άρθρ. 10 του Κανονισμού Ελέγχου Διαλογής και 43, παρ. 4 του Κανονισμού για τις Διαδικασίες Ασύλου, περιορίζει τις δραστηριότητες των κρίσιμων μηχανισμών αποκλειστικά στον έλεγχο κατά τη διάρκεια της συνοριακής διαδικασίας⁴⁸. Άρα, μια τέταρτη παρατήρηση είναι ότι ο αποκλεισμός πρακτικών, όπως η διοικητική κράτηση, και η επικέντρωση του ελέγχου μόνο στα εξωτερικά και όχι στα εσωτερικά σύνορα, αποδυναμώνουν έστω σε κάποιο βαθμό τον προστατευτικό ρόλο των μηχανισμών.

Κομβικό σημείο, ακόμη, αποτελεί η ερμηνεία του άρθρ. 10, παρ. 2 του Κανονισμού για τον Έλεγχο Διαλογής⁴⁹. Εάν το ΔΕΕ υιοθετήσει ευρύτερη προσέγγιση⁵⁰, θα μπορούσε να δεχτεί ότι συνοριακές δραστηριότητες που συνδέονται έστω και έμμεσα με το δίκαιο της Ένωσης υπάγονται στο προστατευτικό πεδίο του ΧΘΔΕΕ⁵¹, διευρύνοντας σημαντικά το πεδίο ενεργοποίησης του εν λόγω μηχανισμού.

Άλλωστε, η ουσιαστική συμβολή των εθνικών μηχανισμών παρακολούθησης εξαρτάται όχι μόνο από τη νομική τους θεμελίωση ή τον σχεδιασμό τους, αλλά από την ικανότητά τους να υλοποιούν στην πράξη το αίτημα της Ένωσης για σεβασμό της αρχής του Κράτους Δικαίου, ακόμη και στα πλέον αμφιλεγόμενα ζητήματα⁵². Έτσι, η θεσμική τους αποστολή αναδεικνύεται σε υπενθύμιση ότι η εφαρμογή της εν λόγω αρχής δε γνωρίζει σύνορα με τη γεωγραφική του όρου έννοια⁵³.

Το κροατικό παράδειγμα δείχνει ότι η προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων στα εξωτερικά σύνορα της Ένωσης διά των εθνικών μηχανισμών παρακολούθησης δεν εξαντλείται σε νομική θωράκιση⁵⁴: απαιτεί συστηματική λογοδοσία και πλήρη διαφάνεια, ώστε να διασφαλίζεται ουσιαστική εποπτεία.

Καθώς η ανθρώπινη κρίση υποκαθίσταται σταδιακά από αλγοριθμικά και αυτοματοποιημένα συστήματα λήψης αποφάσεων, το κανονιστικό πλαίσιο ανασχεδιάζεται. Η μετάβαση σε αυτό το περιβάλλον απαιτεί τη σύνδεση της εποπτείας με νέα πρότυπα λογοδοσίας, ελέγχου και διακυβέρνησης. Το επόμενο κεφάλαιο εξετάζει τη διαμόρφωση ενός ψηφιακού οικοσυστήματος που επανακαθορίζει την έννοια της δημόσιας τάξης και την προστασία των δικαιωμάτων στην ΕΕ.

III. ΔΙΑΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑΤΑ, ΤΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΕ

Η σταδιακή ενοποίηση των πληροφοριακών συστημάτων της ΕΕ σε θέματα μετανάστευσης, ασύλου και συνοριακής διαχείρισης υπερβαίνει την απλή τεχνολογική καινοτομία, συνιστώντας

⁴⁸ Idem, *Ευφυή σύνορα για το χώρο Schengen*, ΕΕΕυρΔ 2012, σελ. 147-155.

⁴⁹ Χ. Ταγαράς, «Κατ' άρθρο ερμηνεία του ΧΘΔΕΕ», σε: Ε. Σαχπεκίδου/Χ. Ταγαράς (Επιμ.), *Κατ' άρθρο ερμηνεία του ΧΘΔΕΕ*, 2020, σελ. 590-596.

⁵⁰ Β. Καραγιάννης, *Η δεσμευτικότητα του Χάρτη θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ (Εναντι των κρατών μελών και των ιδιωτών)*, 2022, σελ. 89-90.

⁵¹ Πρβλ. Κ. Πέρρου, *Θεμελιώδη δικαιώματα και φορολογική διαδικασία*, 2022, σελ. 110-113.

⁵² Α. Πλιάκος, *Το Δίκαιο της ΕΕ (Θεσμικό Δίκαιο)*, 1/2025, σελ. 192-193.

⁵³ Α. Κουρουτάκης, *Το Κράτος Δικαίου στην εποχή της ΤΝ: Προκλήσεις και Προοπτική*, ΔιΜΕΕ 1/2024, σελ. 117-124.

⁵⁴ *Monitoring fundamental rights during screening and the asylum border procedure – A guide on national independent mechanisms*, 2024, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 02.09.2025).

στратηγική επιλογή υψηλού θεσμικού βάρους. Η στρατηγική αυτή αποσκοπεί στην ενίσχυση της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας των ελέγχων στα εξωτερικά σύνορα, στη συμβολή στην πρόληψη και καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης, καθώς και στη διασφάλιση υψηλού επιπέδου ασφάλειας εντός του ΧΕΑΔ, περιλαμβάνοντας τόσο τη δημόσια τάξη όσο και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών. Η ενοποίηση αυτή δε μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά τεχνολογικό επίτευγμα· αντιπροσωπεύει τη δημιουργία ενός πολυεπίπεδου, διαλειτουργικού οικοσυστήματος πληροφοριακών υποδομών, το οποίο επιχειρεί να συγχωνεύσει ετερογενείς βάσεις δεδομένων και να οικοδομήσει ένα συνεκτικό πλαίσιο διακυβέρνησης που συνδυάζει ψηφιακή μετάβαση, ασφάλεια και προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων⁵⁵.

Η υιοθέτηση συστημάτων πληροφορικής μεγάλης κλίμακας⁵⁶, όπως για παράδειγμα η ευρωπαϊκή βάση δεδομένων Eurodac⁵⁷, σε συνάρτηση με τις επιταγές που εισάγει ο Κανονισμός για την ΤΝ (AI Act)⁵⁸, διαμορφώνει ένα νέο πρότυπο⁵⁹ επιτήρησης των εξωτερικών συνόρων της ΕΕ. Στο πλαίσιο αυτό, η δημόσια διοίκηση καθίσταται όλο και πιο εξαρτημένη από ψηφιακά οικοσυστήματα, οδηγούμενη αναπόδραστα σε μια αλλαγή παραδείγματος (*paradigm shift*). Στο αναδυόμενο υβριδικό καθεστώς, η αυτονομία των αλγορίθμων συμπλέκεται με τη διακριτική ευχέρεια των κρατικών οργάνων, επαναπλαισιώνοντας τις θεσμικές πρακτικές και τον τρόπο άσκησης δημόσιας εξουσίας.

Η διαλειτουργικότητα⁶⁰ θεμελιώνεται σε τέσσερις βασικές τεχνολογικές υποδομές⁶¹: την Ευρωπαϊκή Πύλη Αναζήτησης (ESP), το Κοινό Αποθετήριο Δεδομένων Ταυτότητας (CIR), το Σύστημα Αντιστοίχισης Βιομετρικών Δεδομένων (BMS), τον Ανιχνευτή Πολλαπλών Ταυτοτήτων (MID), καθώς και έναν ενιαίο μορφότυπο μηνυμάτων (UMF), και το κεντρικό αποθετήριο για την υποβολή εκθέσεων και την κατάρτιση στατιστικών (CRRS)⁶². Μέσω αυτών των υποδομών, επιτυγχάνεται η ανάλυση δεδομένων, η πρόβλεψη μοτίβων συμπεριφοράς και η αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων, ενισχύοντας, κατά βάση, την αποτελεσματικότητα των διοικητικών διαδικασιών.

Η ΤΝ λειτουργεί ως καταλύτης αυτής της εξέλιξης, επιτρέποντας την πρόβλεψη πιθανών παραβάσεων ή κινδύνων σε πραγματικό χρόνο. Αυτή η δυναμική περί αυτοματοποιημένης λήψης απόφασης, θέτει κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με το πώς το κανονιστικό πλαίσιο μπορεί να περιορίσει

⁵⁵ Μ. Παπακωνσταντής, *Η Τρομοκρατία στον ΧΕΑΔ της ΕΕ*, ό.π., σελ. 235-449.

⁵⁶ Βλ. Γ.-Ε. Καλαβρός/Θ. Γεωργόπουλος, *Το Δίκαιο της ΕΕ*, ό.π., σελ. 72.

⁵⁷ Πρβλ. Απόφαση ΑΠΔΠΧ 19.06/03.07.2024/2024, *Ετήσια Έκθεση Πεπραγμένων Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα έτους 2022*, (άρθ. 14 ν. 4624/2019), (ΦΕΚ Β 3839/03.07.2024), σελ. 72-74.

⁵⁸ Κανονισμός (ΕΕ) 2024/1689 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13.06.2024, για τη θέσπιση εναρμονισμένων κανόνων σχετικά με την ΤΝ και την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 300/2008, (ΕΕ) αριθ. 167/2013, (ΕΕ) αριθ. 168/2013, (ΕΕ) 2018/858, (ΕΕ) 2018/1139 και (ΕΕ) 2019/2144 και των οδηγιών 2014/90/ΕΕ, (ΕΕ) 2016/797 και (ΕΕ) 2020/1828 (Κανονισμός για την ΤΝ) (Κείμενο που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον ΕΟΧ) PE/24/2024/REV/1. ΕΕ L, 2024/1689, 12.07.2024.

⁵⁹ Γ. Κουνάδης/Ε. Βασιλάκου, *Σύντομη επισκόπηση του Ευρωπαϊκού Κανονισμού για την ΤΝ (AI Act) - Ρύθμιση της καινοτομίας και καινοτομία στη ρύθμιση*, ΣΥΝ 160/2023, σελ. 32-35.

⁶⁰ Γ. Χλούπης, *Θεσμοί Δικαστικής Συνεργασίας*, ό.π., σελ. 229-234.

⁶¹ Λ. Κανέλλος, *Εφαρμογές ΤΝ (στο δίκαιο Θ στη δικαστική πρακτική)*, 2021, σελ. 246.

⁶² Βλ. Κανονισμό (ΕΕ) 2019/818 για τη θέσπιση πλαισίου διαλειτουργικότητας μεταξύ των συστημάτων πληροφοριών της ΕΕ στον τομέα της αστυνομικής και δικαστικής συνεργασίας, του ασύλου και της μετανάστευσης και για την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΕ) 2018/1726, (ΕΕ) 2018/1862 και (ΕΕ) 2019/816, άρθ. 1.

την αλγοριθμική αυτονομία χωρίς να αναιρεί την τεχνολογική αποτελεσματικότητα. Η πρόκληση είναι δίσημη: διασφάλιση διαλειτουργικότητας και προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο τεχνολογικό περιβάλλον.

Η ισχύουσα ρυθμιστική προσέγγιση της ΕΕ, εστιασμένη, κυρίως, στην προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, εμφανίζει αδυναμίες έναντι των κινδύνων που ανακύπτουν από τη χρήση ΤΝ⁶³.

Ενδεικτικά, όσον αφορά το CRRS, ήτοι το κεντρικό αποθετήριο αναφορών και στατιστικών που συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα συστήματος υψηλού κινδύνου, ελλοχεύει ο κίνδυνος αναπαραγωγής στερεοτύπων και στατιστικής διάκρισης εις βάρος υπηκόων τρίτων χωρών, καθιστώντας υπαρκτή την πιθανότητα συστημικής παραβίασης θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ο ίδιος προβληματισμός απαντάται στη χρήση ΤΝ στο Σύστημα Εισόδου/Εξόδου (EES)⁶⁴ για την καταγραφή υπηκόων τρίτων χωρών που ταξιδεύουν για σύντομη διαμονή, στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Πληροφοριών και Εξουσιοδότησης Ταξιδιών (ETIAS) για ταξιδιώτες χωρίς θεώρηση και στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Πληροφοριών Ποινικού Μητρώου για υπηκόους τρίτων χωρών (ECRIS-TCN)⁶⁵.

Συνεπώς, η ενσωμάτωση της ΤΝ στα διαλειτουργικά πληροφοριακά συστήματα της ΕΕ αντιπροσωπεύει μεν ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης που αναδομεί τη σχέση μεταξύ πολιτών και διοίκησης, στον κρίσιμο τομέα της μεταναστευτικής πολιτικής, θέτει, όμως, νέα ζητήματα εποπτείας και λογοδοσίας, στην τροχιά της εξισορρόπησης της τεχνολογικής αυτονομίας με την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων.

IV. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών απαιτεί πολυεπίπεδη προσέγγιση που συγκεράζει αποτελεσματικότητα, ασφάλεια και απόλυτο σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οι εθνικοί φορείς παρακολούθησης και τα οικοσυστήματα διαλειτουργικών ψηφιακών υποδομών, υπό την προϋπόθεση διαφάνειας, λογοδοσίας και θεσμικής αξιοπιστίας, αναβαθμίζουν το καθεστώς ελέγχου προσώπων και ενισχύουν την επιτήρηση των εξωτερικών συνόρων της ΕΕ. Έτσι, η θεσμική ανθεκτικότητα, η ανεξαρτησία και η λειτουργική ευελιξία καθίστανται αδιαπραγμάτευτα κριτήρια για την υπεράσπιση της αρχής του Κράτους Δικαίου, τη διασφάλιση της συνοχής και της αξιοπιστίας των ενωσιακών μηχανισμών και τη διατήρηση της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητάς τους σε ένα ψηφιακά διασυνδεδεμένο, συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον. □

⁶³ Λ. Κανέλλος, «Τα αυτόνομα οχήματα ως “συστήματα υψηλού κινδύνου” κατά την Ευρωπαϊκή Πράξη για την ΤΝ», σε: Ε. Στυλιανίδης, *ΤΝ (Ανθρώπινα Δικαιώματα, Δημοκρατία & Κράτος Δικαίου)*, 2025, σελ. 115-128.

⁶⁴ Ε. Διαμαντής, *Αστυνομική δράση και προστασία του πολίτη (Θεωρητική και νομολογική προσέγγιση)*, 2021, σελ. 141-144.

⁶⁵ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Ανεξάρτητες αρχές*, ΠοινΔικ 1/2025, σελ. 101-102.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΙΟΥΛΙΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2025)

Θανάσης Γ. Ξηρός

Αναπληρωτής Καθηγητής

Συνταγματικού Δικαίου ΑΣΕΙ-ΣΣΕ

1 Ιουλίου

Το Υπουργικό Συμβούλιο αποφασίζει, σε διά περιφοράς συνεδρίασή του, την προαγωγή της Αν. Παπαδοπούλου και του Κ. Τζαβέλλα στις θέσεις της Προέδρου και, αντιστοίχως, του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου.

7 Ιουλίου

Ο Κ. Καραμανλής, πρώην Υπουργός Μεταφορών και Υποδομών, καταθέτει στην ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης «σημείωμα» μίας σελίδας. Σε αυτό αρνείται ότι τέλεσε «τη διερευνώμενη πράξη της παράβασης καθήκοντος ή και οποιαδήποτε άλλη αξιόποινη πράξη» σε βάρος της ανώνυμης εταιρείας με τη επωνυμία Οργανισμός Σιδηροδρόμων Ελλάδος κατά το χρονικό διάστημα από τον Σεπτέμβριο του έτους 2019 έως και την 28η Φεβρουαρίου 2023 ή οποτεδήποτε άλλοτε. Δηλώνει, επίσης, ότι επιθυμεί «προς πλήρη διαλεύκανση της υπόθεσης και απόδειξης της αθωότητάς μου (του) την κίνηση ποινικής δίωξης από την Ολομέλεια της Βουλής, προκειμένου να διενεργηθεί ανάκριση από ανακριτή που θα

οριστεί από το Δικαστικό Συμβούλιο σύμφωνα με το άρθρο 86 παρ. 4 Σ.». Από τη συνεδρίαση αποχωρούν, καταγγέλλοντας τη διαδικασία, οι βουλευτές του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής, του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας, του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος και της Νέας Αριστεράς.

Η πρόεδρος του συλλόγου με την επωνυμία «Σύλλογος Ατόμων Πληγμένων Δυστυχήματος Τεμπών 28-02-2023» καταθέτει στη Βουλή κείμενο, υπογεγραμμένο από ένα εκατομμύριο τριακόσιες εβδομήντα τρεις χιλιάδες πεντακόσιους σαράντα επτά (1.373.547) πολίτες, με αίτημα την «έναρξη της διαδικασίας για την αναθεώρηση του Συντάγματος, διά της κατάργησης της βουλευτικής ασυλίας, όταν ερευνάται η ποινική ευθύνη πολιτικών προσώπων».

8 Ιουλίου

Η ειδική μόνιμη επιτροπή δεοντολογίας γνωμοδοτεί, κατά πλειοψηφία, να μην αρθεί η ασυλία των βουλευτών της Νέας Δημοκρατίας και μελών της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για τη διε-

νέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε βάρος του πρώην υφυπουργού Χρ. Τριαντόπουλου μετά τη μήνυση που υπέβαλε η πρόεδρος του συλλόγου με την επωνυμία «Σύλλογος Ατόμων Πληγέντων Δυστυχήματος Τεμπών 28-02-2023» για τα αδικήματα της εσχάτης προδοσίας, της παράβασης καθήκοντος και της κατάχρησης εξουσίας. Οι βουλευτές του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής, του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας», του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος και της Νέας Αριστεράς δηλώνουν «παρών», ενώ υπέρ της άρσης της ασυλίας ψηφίζουν οι βουλευτές της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος, της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου και του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη. Η επιλογή της αξιωματικής αντιπολίτευσης προκαλεί την έντονη αντίδραση του κυβερνητικού εκπροσώπου, ο οποίος δηλώνει: «[...] Η ψήφος του ΠΑΣΟΚ συνιστά μέγιστο κοινοβουλευτικό ατόπημα, το οποίο στοιβάζει το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, για ακόμη μία φορά τους τελευταίους μήνες, με τις δυνάμεις του πιο ακραίου λαϊκισμού. Καλούμε τον κ. Ανδρουλάκη να αναθεωρήσει τη στάση του κόμματός του και, ενόψει της συζήτησης του θέματος στην Ολομέλεια της Βουλής την επόμενη εβδομάδα, έστω και την τελευταία στιγμή να σώσει τα προσχήματα».

11 Ιουλίου

Υπερψηφίζεται, κατά πλειοψηφία, με τη θετική ψήφο εκατόν εβδομήντα επτά (177) βουλευτών στην ονομαστική ψηφοφορία που ζητήθηκε από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, η κυβερνητική τροπολογία με την οποία αναστέλλεται για τρεις μήνες η υποβολή αιτήσεων χορήγησης ασύλου από όσους εισέρχονται στη χώρα παράνομα και με οποιοδήποτε πλωτό μέσο που προέρχεται από τη Βόρειο Αφρική. Την τροπολογία

καταψηφίζουν οι κοινοβουλευτικές ομάδες του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας, του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, της Νέας Αριστεράς, και της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου καθώς επίσης ανεξάρτητοι βουλευτές, δηλώνουν «παρών» οι βουλευτές του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής, του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη και ανεξάρτητοι, ενώ ο πρώην Πρωθυπουργός Αντ. Σαμαράς απουσιάζει.

14 Ιουλίου

Ο υφυπουργός στον Πρωθυπουργό και κυβερνητικός εκπρόσωπος ανακοινώνει, κατά την ενημέρωση των πολιτικών συντακτών, την απόφαση του Πρωθυπουργού και προέδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας να προτείνει τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής, η οποία «θα διερευνήσει όλες τις πτυχές του ζητήματος της χρηματοδότησης των αγροτών από τον Οργανισμό Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ), μακριά από μικροκομματικές σκοπιμότητες και με σκοπό την αναζήτηση της αλήθειας και την εξυγίανση του συστήματος των επιδοτήσεων». Η πρόταση αφορά την περίοδο από την ίδρυση του Οργανισμού έως σήμερα, ώστε να αναζητηθούν και να ερευνηθούν όλες οι παθογένειες, να εντοπισθούν τα προβλήματα και να υπάρξει πλήρης κάθαρση και διαφάνεια προς όφελος των παραγωγών μας, του αγροτικού και κτηνοτροφικού τομέα και συνολικά της χώρας».

15 Ιουλίου

Με πρόταση που υπογράφουν τα μέλη των κοινοβουλευτικών ομάδων του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας και της Νέας Αριστεράς, συνολικά τρι-

άντα επτά (37), ζητείται η συγκρότηση ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε βάρος των πρώην Υπουργών Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Μ. Βορίδη και Ελ. Αυγενάκη για την τέλεση των αδικημάτων της συνέργειας και της ηθικής αυτουργίας σε κακουργηματική απιστία κατά των οικονομικών συμφερόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην υπόθεση του ΟΠΕΚΕΠΕ.

Μερικές ώρες αργότερα κατατίθεται πρόταση, που υπογράφεται από το σύνολο των μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής και δύο (2) ανεξάρτητους, τον Μπ. Μπουρχάν και τον Γ. Σαρακιώτη, με την οποία ζητείται η συγκρότηση ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε βάρος των πρώην Υπουργών Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Μ. Βορίδη, για την τέλεση του αδικήματος της συνέργειας σε απιστία σε βάρος των συμφερόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην υπόθεση του ΟΠΕΚΕΠΕ, και του Ελ. Αυγενάκη, για συνέργεια και ηθική αυτουργία σε απιστία σε βάρος των συμφερόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ίδια υπόθεση.

Σε ανάρτησή του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ο Μ. Βορίδης αναφέρει: «[...] Το “έγκλημά” μου είναι ότι συμφώνησα με την υπηρεσιακή εισήγηση του ΟΠΕΚΕΠΕ για την εφαρμογή μιας υπουργικής απόφασης και ότι ζήτησα την παραίτηση του προέδρου του Οργανισμού [...] Οι αιτίες της αντιπολίτευσης δικαιώνουν τη θέση της Νέας Δημοκρατίας περί παντελούς ανυπαρξίας ποινικών ευθυνών». Εξάλλου, ο Ελ. Αυγενάκης κάνει λόγο για «εύκολη γενίκευση και απουσία στοιχείων που να παρουσιάζουν ενδείξεις για διήπραξη ποινικού αδικήματος».

Η ειδική μόνιμη επιτροπή δεοντολογίας γνωμοδοτεί, ομόφωνα, να αρθεί η ασυλία του Ελ. Αυγενάκη, βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας

στη βασική εκλογική περιφέρεια Ηρακλείου, για το περιστατικό της βιαιοπραγίας του σε βάρος υπαλλήλου στον Κρατικό Αερολιμένα Αθηνών Ελ. Βενιζέλος και του Ν. Παπαδόπουλου, ανεξάρτητου βουλευτή που έχει εκλεγεί με τον συνδυασμό του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη στη βασική εκλογική περιφέρεια Β΄ Θεσσαλονίκης, για την καταστροφή εκθεμάτων έκθεσης στην Εθνική Πινακοθήκη.

16 Ιουλίου

Με πρόταση που υπογράφουν εξήντα (60) βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας ζητείται η σύσταση εξεταστικής επιτροπής για να διερευνήσει τη λειτουργία του ΟΠΕΚΕΠΕ και τα πεπραγμένα των υπουργών που τον επόπτευαν από το 1998.

18 Ιουλίου

Συνέρχεται στην τελευταία συνεδρίασή της η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε βάρος του Κ. Καραμανλή, πρώην Υπουργού Υποδομών και Μεταφορών, και διατυπώνει, κατά πλειοψηφία, το πόρισμά της, στο οποίο προτείνεται να διωχθεί ποινικά για παράβαση καθήκοντος, σύμφωνα με όσα είχαν περιληφθεί στην πρόταση της Νέας Δημοκρατίας. Καταψηφίζουν οι βουλευτές της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου και του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη, ενώ από τη συνεδρίαση αποχωρούν, καταγγέλλοντος την κυβέρνηση για αντισυνταγματικές μεθοδεύσεις, οι βουλευτές του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής, του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας και της Νέας Αριστεράς. Οι βουλευτές του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος απουσιάζουν.

22 Ιουλίου

Συζητείται σε υψηλούς τόνους στην Ολομέλεια

της Βουλής το πόρισμα της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε βάρος του Κ. Καραμανλή, πρώην Υπουργού Υποδομών και Μεταφορών. Από τη συζήτηση αποχωρούν κατά την εξέλιξή της οι κοινοβουλευτικές ομάδες της αντιπολίτευσης, με εξαίρεση εκείνη της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου. Στη μυστική ψηφοφορία συμμετέχουν εκατόν εξήντα τέσσερις (164) βουλευτές, εκ των οποίων εκατόν πενήντα επτά (157) υπερψηφίζουν την άσκηση ποινικής δίωξης, σύμφωνα με το πόρισμα της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης, σε βάρος του Κ. Καραμανλή και την παραπομπή του στο Δικαστικό Συμβούλιο, έξι (6) βουλευτές καταψηφίζουν και ένα (1) ψηφοδέλτιο κρίνεται άκυρο. Τα φώτα της δημοσιότητας συγκεντρώνονται στην έντονη λεκτική αντιπαράθεση της προέδρου της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου με τον προεδρεύοντα Γ. Λαμπρούλη, Στ' Αντιπρόεδρο της Βουλής, όταν κατά τη διάρκεια της ομιλίας της αποκαλεί τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας «κατ' ευφημισμό κύριο [...] που έθαψε τις δικογραφίες για τα Τέμπη». Η συνεδρίαση διακόπτεται και με την επανέναρξή της ο Ν. Κακλαμάνης την κατηγορεί για «πολιτικό ακτιβισμό άνευ ουσίας» και ανακοινώνει ότι θα αποστείλει τα πρακτικά της συζήτησης στη μόνιμη ειδική μόνιμη επιτροπή δεοντολογίας.

23 Ιουλίου

Ο Πρωθυπουργός σε συνέντευξή του στο βραδινό δελτίο ειδήσεων ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού πανελληνίας εμβέλειας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Τα προβλήματα είναι διαχρονικά. Το αφήγημα της Γαλάζιας Πατρίδας προβλήθηκε περισσότερο, η Ελλάδα όμως, αντέδρασε. Προσδοκώ πάντα σε ήρεμα νερά με την Τουρκία, να

αποφεύγουμε τις εντάσεις, πράγμα που έχουμε πετύχει τα δύο τελευταία χρόνια. Εάν η Τουρκία δεν αποστεί από κεντρικούς πυλώνες της Γαλάζιας Πατρίδας, είναι δύσκολο να πετύχουμε λύση [...] Η Ελλάδα δεν πρόκειται να αποδεχθεί ποτέ καμία θεωρία γκρίζων ζωνών και να δεχθεί από την Τουρκία να της υποδείξει το τι θα κάνουμε ή το τι δεν θα κάνουμε εντός περιοχών της Ελληνικής κυριαρχίας [...] Τα θαλάσσια πάγκα εκτείνονται στο εύρος των χωρικών μας υδάτων. Τα χωρικά μας ύδατα προσδιορίζονται από τα νησιά, τα οποία ανήκουν στην Ελλάδα, και ζήτημα αμφισβήτησης ελληνικών νησιών από την Τουρκία δεν υφίσταται [...] Σε αντίθεση με την πολιτική άλλων κυβερνήσεων που παθητικά παρακολουθούσαν τα τετελεσμένα, αυτή η κυβέρνηση έχει αποφασίσει να ακολουθήσει διαφορετική και πολύ πιο ενεργητική πολιτική. Δεν θυμάμαι κάποια σημαντική πρωτοβουλία μεταξύ του 2004 και του 2009 στα ελληνοτουρκικά. Η διπλωματία του twitter είναι εύκολη [...] Προσκαλούμε την κυβέρνηση της Τρίπολης να συζητήσει με την Ελλάδα οριοθέτηση υφαλοκρηπίδας και ΑΟΖ [...] Η χώρα δεν μπορεί να ανεχτεί μία μαζική είσοδο παράνομων μεταναστών και θα κάνουμε ότι περνάει από το χέρι μας, στα πλαίσια του διεθνούς δικαίου, για να την αποτρέψουμε [...] Θέλουμε να στείλουμε ένα μήνυμα στους διακινητές αλλά και στους πελάτες τους ότι η άφιξη στην Ελλάδα δεν θα ισοδυναμεί με μια εύκολη είσοδο. Η Λιβύη πρέπει να επιλέξει, είναι σαφές ότι η Τουρκία χρησιμοποιεί ως εργαλείο τη Λιβύη [...] Η Ελλάδα έχει χειριστεί και άλλες φορές μεταναστευτική κρίση, εμείς εμποδίσαμε το 2020 μια οργανωμένη εισβολή μεταναστών από την Τουρκία. Η προστασία των συνόρων στη θάλασσα είναι πιο δύσκολη απόφαση [...] Το καλώδιο θα προχωρήσει και θα ολοκληρωθεί την κατάλληλη στιγμή. Δεν απαιτεί την έγκριση κανενός παράκτιου κράτους. Και η Τουρκία πρέπει να αντιληφθεί ότι δεν

μπορεί να ζητά προσέγγιση με την Ευρώπη και από την άλλη να επιχειρεί να μπλοκάρει ένα έργο που είναι ευρωπαϊκό [...] Η Ελλάδα έχει αλλάξει την αποτρεπτική δυνατότητά της. Η Τουρκία είναι μεγάλη χώρα και όποιος πιστεύει ότι μπορεί να μπλοκάρει εξοπλιστικά της προγράμματα είναι βαθιά νυχτωμένος. Μπορούμε όμως, να βάλουμε όρους [...] Ο ΟΠΕΚΕΠΕ είναι διαχρονικό, διακομματικό, πολιτικό πρόβλημα, είναι κοινωνικό. Επί σαράντα χρόνια έμαθαν να εξαρτώνται από τις ευρωπαϊκές επιδοτήσεις. Η απόφαση για τη διάλυση του ΟΠΕΚΕΠΕ ήρθε πριν την υπόθεση της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας. Είδαμε και αποείδαμε, δεν μπορέσαμε να βρούμε λύση για να εξυγιάνουμε τον ΟΠΕΚΕΠΕ, αποφασίσαμε να τον εντάξουμε στην ΑΑΔΕ. Μπορεί να κάνει ελέγχους, το κάνει και θα το κάνει καλά. Το πάρτι των επιδοτήσεων τελειώνει [...] Ελέγχεται ήδη ένας μεγάλος αριθμός ΑΦΜ, από αυτούς που πήραν τα πολλά λεφτά. Τα χρήματα που παίρνουν όσοι δεν τα δικαιούνται λείπουν από κάποιους άλλους. Πάμε σε ένα νέο συμβόλαιο, που πρέπει να υποστηρίξουν όλα τα κόμματα. Τους πολίτες ενδιαφέρει να αποδοθούν ευθύνες και να δοθούν πίσω τα χρήματα. Στο ζήτημα αυτό ανέλαβα τις ευθύνες μου, που δεν έχω λόγο να ανακαλέσω. Είναι μια μάχη που δεν την κερδίσαμε, αλλά ο πόλεμος είναι σε εξέλιξη. Θα διευκόλυνε την απόδοση ευθυνών να αποσυρθεί το αίτημα των κομμάτων για προανακριτική επιτροπή, εμείς δεν βλέπουμε ποινικές ευθύνες των υπουργών μας. Υπάρχει ένας Έλληνας πολίτης που να πιστεύει ότι το ΠΑΣΟΚ, ειδικά στην Κρήτη, δεν έχει στελέχη που είναι μπλεγμένα; [...] Δεν θα σας πω τι θα πω στη ΔΕΘ. Δεν πανηγυρίζουμε για την οικονομία, όταν αρκετοί συμπολίτες μας δοκιμάζονται για την ακρίβεια. Σκοπός μας είναι να απαλύνουμε και να ελαφρύνουμε τη μεσαία τάξη, ειδικά τους μισθωτούς. Δεν θα σας πω τον τρόπο. Εκεί θα στρέψουμε την προσοχή μας, έχουμε ένα δημοσιονομικό χώρο,

όχι τεράστιο, όχι ευκαταφρόνητο. Επιστρέφουμε πίσω στην κοινωνία μέρος των πλεονασμάτων. Δεν έχουμε καταλήξει στα τελικά μας μέτρα [...] Οι εκλογές θα γίνουν στο τέλος της τετραετίας με τον παρόντα εκλογικό νόμο. Η αντιπολίτευση στη Βουλή επιδίδεται σε διαγωνισμό τοξικότητας [...] Δεν ανήκει (ο Αντ. Σαμαράς) πλέον στην ΝΔ, είναι μια εξέλιξη που δεν προκάλεσα εγώ. Απέχουμε δύο χρόνια από τις εκλογές. Εχουμε δύο επιλογές ή να πατήσουμε φρένο, ή να πατήσουμε γκάζι και να προχωρήσουμε σε τολμηρές μεταρρυθμίσεις και να διεκδικήσουμε μια τρίτη θητεία, εφόσον μας εμπιστευτεί ο λαός [...] Είναι δύσκολο να επιλέξω αντίπαλο έναν πρώην πρωθυπουργό που τώρα είναι απλός βουλευτής και δεν έχει μιλήσει στη Βουλή τα τελευταία δύο χρόνια. Έχει παρελθόν ως πρωθυπουργός, δεν ξέρω αν έχει μέλλον. Και την ιστορία δεν μπορώ να επιτρέψω να παραχαραχθεί. Ήταν κακός πρωθυπουργός που προκάλεσε αχρείαστο τρίτο μνημόνιο και ήταν κακός αρχηγός της αντιπολίτευσης».

Η καταγγελία της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων ότι στις πρόσφατες προαγωγές σε θέσεις των προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας ούτε ένας από τους δικαστικούς λειτουργούς που είχαν επικρατήσει στην ψηφοφορία για τη διατύπωση γνώμης από τις Ολομέλειές τους δεν τοποθετήθηκε σε θέση Αντιπροέδρου προκαλεί την έντονη αντίδραση του Υπουργού Δικαιοσύνης. Ο Γ. Φλωρίδης, μιλώντας στην Ολομέλεια της Βουλής κατά την επεξεργασία σχεδίου νόμου αρμοδιότητας του Υπουργείου του, αναφέρει: «[...] Ευτυχώς, η χώρα διαθέτει Σύνταγμα. Κάποιοι πιστεύουν πως δεν πρέπει να τηρηθεί και θέλουν να επιβληθούν συσχετισμοί πάνω στο Κοινοβούλιο και την εκλεγμένη κυβέρνηση. Αυτό δεν θα γίνει ανεκτό [...] Δεν θα πάμε από κράτος συντεταγμένης πολιτείας σε κράτος δικαστών [...] Η αυτονόμηση της

δικαστικής εξουσίας οδηγεί σε καθεστώς που δεν έχει καμία σχέση με τη δημοκρατία».

Οι διακόσιοι εβδομήντα ένας (271) από τους διακόσιους εβδομήντα δύο (272) παρόντες βουλευτές στη συνεδρίαση της Ολομέλειας αποφασίζουν την άρση της ασυλίας του Ελ. Αυγενάκη, βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας στη βασική εκλογική περιφέρεια Ηρακλείου, για το περιστατικό της βιαιοπραγίας σε βάρος υπαλλήλου στον Κρατικό Αερολιμένα Αθηνών Ελ. Βενιζέλος.

24 Ιουλίου

Από τη δεξίωση στο Προεδρικό Μέγαρο για τον εορτασμό της επετείου αποκατάστασης της δημοκρατίας απουσιάζουν οι πρόεδροι των κοινοβουλευτικών ομάδων της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος, της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου και του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη, ενώ ο πρόεδρος της Νέας Αριστεράς αποχωρεί επειδή δεν του επιτρέπεται να συνοδεύεται από παλαιστήνιο πρόσφυγα, κηδεμόνα ανηλίκου από τη Γάζα που νοσηλεύεται σε νοσοκομείο των Αθηνών.

29 Ιουλίου

Συζητείται στη Ολομέλεια της Βουλής η πρόταση μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας για τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής, η οποία θα ερευνήσει τη λειτουργία του ΟΠΕΚΕΠΕ και τα πεπραγμένα των υπουργών που τον επόπτευαν από το 1998. Η συζήτηση διεξάγεται σε συνθήκες έντασης και παίρνουν τον λόγο οι πολιτικοί αρχηγοί. Ο Πρωθυπουργός κατηγορεί τους προέδρους του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής και του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας ότι αρνούνται τη σύσταση της εξεταστικής επιτροπής, «επειδή φοβούνται να βρεθούν τα δικά τους

ίχνη», και εκείνοι απαντούν, αναφερόμενοι στην «εργαλειακή χρήση των εξεταστικών επιτροπών» και την «πολιτική στοχοποίηση». Από τη συνεδρίαση αποχωρούν οι κοινοβουλευτικές ομάδες του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος και της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος. Στην ψηφοφορία συμμετέχουν διακόσιοι πενήντα οκτώ (258) βουλευτές, εκ των οποίων οι εκατόν εξήντα έξι (166), το σύνολο των μελών των κοινοβουλευτικών ομάδων της συμπολίτευσης και της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου, υπερψηφίζουν την πρόταση, ενώ την καταψηφίζουν ενενήντα δύο (92) βουλευτές. Η απόφαση να καθοριστεί η διάρκεια των εργασιών της εξεταστικής επιτροπής στους τρεις μήνες, δηλαδή να ολοκληρωθούν μετά την έναρξη της νέας Τακτικής Συνόδου, προκαλεί την έντονη αντίδραση μερίδας της αντιπολίτευσης με την επισήμανση ότι τότε θα έχει εξαντληθεί η κατά χρόνον αρμοδιότητα της Βουλής να επιλαμβάνεται για τα ποινικά αδικήματα που έχουν τελεσθεί πριν από την τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος.

30 Ιουλίου

Συζητούνται στην Ολομέλεια της Βουλής οι δύο προτάσεις, του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής και η κοινή του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας και της Νέας Αριστεράς, για τη σύσταση ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής που θα διενεργήσει προκαταρκτική εξέταση σε βάρος των Μ. Βορίδη και Λ. Αυγενάκη, πρώην Υπουργών Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, μετά την έρευνα της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας στον ΟΠΕΚΕΠΕ. Στη συνεδρίαση επικρατούν για μια ακόμη φορά οι υψηλοί τόνοι και συμμετέχει περιορισμένος αριθμός βουλευτών της συμπολίτευσης. Το αίτημα που υποβάλλει το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλ-

λαγής για την αναβολή της ψηφοφορίας, λόγω των πολλών απουσιών βουλευτών, απορρίπτεται από το προεδρείο. Η απόρριψη προκαλεί την αντίδραση της αντιπολίτευσης και την αποχώρηση των κοινοβουλευτικών της ομάδων. Στη μυστική ψηφοφορία συμμετέχουν οι βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας, η πλειονότητά τους και συνολικά εξήντα οκτώ (68) ψηφίζουν επιστολικά, και ανεξάρτητοι. Οι δύο προτάσεις δεν συγκεντρώνουν τη συνταγματικά καθορισμένη πλειοψηφία και απορρίπτονται. Στην ψηφοφορία για την παραπομπή του Μ. Βορίδη συμμετέχουν ογδόντα δύο (82) βουλευτές, την πρόταση υπερψηφίζουν τρεις (3), την καταψηφίζουν εβδομήντα οκτώ (78) και ένας (1) βουλευτής δηλώνει «παρών», ενώ εκείνη για την παραπομπή του Λ. Αυγενάκη ψηφίζουν πέντε (5) βουλευτές, εβδομήντα έξι (76) την καταψηφίζουν και ένας (1) βουλευτής δηλώνει «παρών».

31 Ιουλίου

Αναφερόμενος σε όσα έλαβαν χώρα στη συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής κατά τη συζήτηση των δύο προτάσεων της αντιπολίτευσης για τη σύσταση ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής που θα διενεργήσει προκαταρκτική εξέταση για την υπόθεση του ΟΠΕΚΕΠΕ, ο Ευ. Βενιζέλος με ανάρτησή του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κάνει λόγο για «εικόνα ευτελισμού των θεσμών», για «παραβίαση διατάξεων του Συντάγματος και του Κανονισμού [...] της θεμελιώδους εγγύησης της κατά συνείδηση ψήφου του βουλευτή», για «κατάσταση θεσμικά ολισθηρή», για «μεθοδεύσεις υψηλού πολιτικού ρίσκου» και για «κρίση εσωτερικής εμπιστοσύνης και αυτοπεποιθήσεις παρά τα επιφαινόμενα» που «καθίσταται σχεδόν αυτόματα κρίση νομιμοποίησης». Την κριτική του εντοπίζει, κατά σειρά, στην απαγόρευση της αυτοπρόσωπης συμμετοχής των βουλευτών της συμπολίτευσης στην ψη-

φοφορία, στην παραβίαση της δυνατότητας της επιστολικής ψήφου, στην απαίτηση συμμετοχής στην ψηφοφορία τουλάχιστον εκατόν πενήντα ενός (151) βουλευτών, η απουσία τους την καθιστά άκυρη και ανακριβή με αποτέλεσμα οι προτάσεις να παραμένουν εκκρεμείς, και στην άρνηση του προεδρεύοντος να θέσει σε ψηφοφορία το αίτημα της αντιπολίτευσης για αναβολή της ψηφοφορίας. Η κυβέρνηση αντικρούει τις αιτιάσεις με δήλωση του κυβερνητικού εκπροσώπου, προκαλώντας νέα ανακοίνωση του πρώην προέδρου του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος.

Ο Πρόεδρος της Βουλής απαντά στο σχετικό αίτημα της αντιπολίτευσης, υιοθετώντας κατά βάση την επιχειρηματολογία του κυβερνητικού εκπροσώπου, ότι «*παρέλκει η έκτακτη σύγκληση της Διάσκεψης των Προέδρων της (Βουλής), η οποία δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να τροποποιήσει ή, πολύ περισσότερο, να ακυρώσει αποφάσεις της Ολομέλειας*».

Διενεργείται κλήρωση στην Ολομέλεια της Βουλής για την αντικατάσταση του Εισαγγελέα και μελών του Δικαστικού Συμβουλίου στην υπόθεση του πρώην Υφυπουργού Χρ. Τριαντόπουλου, επειδή αφυπηρέτησαν ή αδυνατούν να ασκήσουν τα καθήκοντά τους. Εισαγγελέας του Δικαστικού Συμβουλίου κληρώνεται ο Δ. Μητρούλιας, αντιεισαγγελέας του Αρείου Πάγου, τακτικό μέλος ο Ιωάν. Σύμπλης, Σύμβουλος Επικρατείας, και αναπληρωματικά μέλη η Ελ.-Π. Λεβεντάρη, Αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου, και η Αν. Καραμανίδου, Αεροπαγίτης.

Διακόπτονται, λόγω των καλοκαιρινών διακοπών, οι εργασίες της Ολομέλειας της Βουλής.

3 Αυγούστου

Ο Πρωθυπουργός, σε συνέντευξή του στην κυριακάτικη έκδοση εβδομαδιαίας πολιτικής εφημερίδας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις,

μεταξύ άλλων αναφέρει: «[...] Να το εξηγήσω, να το ξαναπώ αυτή τη φορά με απλά λόγια, ό,τι έγινε, έγινε επιχειρησιακά. Ο χώρος καλύφθηκε για να πάνε οι γερανοί να σηκώσουν τα βαγόνια με ασφάλεια, εντάξει; Γιατί αυτό υπέδειξαν οι ειδικοί που βρέθηκαν στο πεδίο. Τι ξέρουμε μετά βεβαιότητας; Ότι όλα αυτά περί ξυλολίου, περί βαγονιών, ήταν όλα ψέματα. Αυτό το ξέρουμε. Ελπίζω να καταρρίφθηκαν στη συνείδηση του κόσμου. Πάντως είναι βέβαιο ότι καταρρίφθηκαν [...] Καταρχάς έχουμε μία καινούρια εταιρεία που λέγεται Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι. Ενώσαμε τον ΟΣΕ με την ΕΡΓΟΣΕ και με τη ΓΑΙΑ-ΟΣΕ, δημιουργήσαμε μία καινούργια εταιρεία με σκοπό να μπορούμε να κάνουμε τις επενδύσεις στον σιδηρόδρομο με όσο μεγαλύτερη ταχύτητα και να εξασφαλίσουμε τη μέγιστη δυνατή ασφάλεια. Και νομίζω ότι πολύ σύντομα, τους επόμενους μήνες, ήδη θα δεις κάποια συστήματα ασφαλείας, τα οποία θα δώσουν πραγματική βεβαιότητα [...] Με ρώτησες αν θα μπορεί αύριο να υπάρχει ένας Μητσοτάκης Πρωθυπουργός ΑΙ. Αυτό που μπορώ να σου πω μετά βεβαιότητας είναι ότι υπάρχουν ήδη κάποιες χώρες, όχι κατ' ανάγκην δημοκρατικές, οι οποίες όμως έχουν επενδύσει πολύ στην τεχνητή νοημοσύνη, στα Υπουργικά Συμβούλια των οποίων συμμετέχει ψηφιακός Υπουργός που είναι προϊόν τεχνητής νοημοσύνης. Το οποίο σημαίνει ότι αυτός ακούει τη συζήτηση του Υπουργικού Συμβουλίου και όποτε κρίνει ότι πρέπει να παρέμβει και να προσθέσει κάτι χρήσιμο στη συζήτηση, το κάνει [...] Έχει βελτιωθεί το ΕΣΥ σε πολλά επίπεδα. Και είμαι πολύ περήφανος για τις αλλαγές που δρομολογούμε [...] Νομίζω ότι στο τέλος της τετραετίας θα φανούν και οι μεγάλες αλλαγές. Αν το πλάνο ήταν αυτό, σίγουρα δεν θα επενδύαμε δισεκατομμύρια στο να ξαναφτιάξουμε, παραδείγματος χάριν, τα τμήματα επειγόντων περιστατικών σε παραπάνω από 80 νοσοκομεία, να πάμε να ξαναφτιάξουμε 160 κέντρα

υγείας στην περιφέρεια, τα οποία ήταν παντελώς εγκαταλειμμένα, ρημαγμένα. Αν θέλαμε να ιδιωτικοποιήσουμε την υγεία, σίγουρα δεν θα επενδύαμε σε όλες αυτές τις πολύ ωραίες ψηφιακές εφαρμογές, τις οποίες και εσύ έχεις, φαντάζομαι, στο κινητό σου, το Myhealth app, το οποίο αρχίζει και συγκεντρώνει όλο σου τον ιατρικό φάκελο σε ένα σημείο, έτσι ώστε να μπορεί να υπάρχει μια συνεχής παρακολούθηση της υγείας σου από εσένα και τον γιατρό σου, με απόλυτη εξασφάλιση των προσωπικών δεδομένων. Και αν θέλαμε να ιδιωτικοποιήσουμε την υγεία, σίγουρα δεν θα επενδύαμε στις προληπτικές εξετάσεις, όπως κάνουμε. Και αυτές οι προληπτικές εξετάσεις έχουν αλλάξει όλη την κουλτούρα για το πώς βλέπουμε την υγεία. Αντιλαμβανόμαστε την αξία της, μόνον όταν φτάσουμε στο νοσοκομείο [...] Εμείς, και εγώ ο ίδιος και φυσικά όλοι μας, κάθε τέσσερα χρόνια υπογράφουμε ένα συμβόλαιο με τον Ελληνικό λαό. Μας προσλαμβάνει για μία τετραετία. Αυτό το συμβόλαιο έχει ορισμένους όρους, κανόνες. Τι έχουμε πει εμείς ότι θα κάνουμε στη διάρκεια της τετραετίας; Αυτό είναι το προεκλογικό μας πρόγραμμα. Άρα με εμπιστεύτηκες και με προσέλαβες για τέσσερα χρόνια, γιατί σου είπα ότι θα κάνω ορισμένα πράγματα. Όταν θα έρθει η ώρα, μετά από τέσσερα χρόνια, να με αξιολογήσεις, θα πρέπει να δεις δύο πράγματα: πρώτον, έκανα αυτά τα οποία είπα; Και αν τα έκανα, τι θα κάνω από εδώ και στο εξής; [...] Μα εγώ ο ίδιος ομολόγησα ότι δεν τα καταφέραμε στον ΟΠΕΚΕΠΕ. Άρα δεν έχω να προσθέσω κάτι παραπάνω στη σκληρή αυτοκριτική την οποία έκανα. Αλλά θα σου πω μόνο ότι το πρόβλημα αυτό ήταν πολύ δύσκολο, διότι έπρεπε να κάνουμε, και δοκιμάσαμε να κάνουμε, απανωτές παρεμβάσεις, την ώρα που ταυτόχρονα έπρεπε να πληρώνουμε κάθε μήνα, να δίνουμε επιδοτήσεις στους αγρότες και να μην καθυστερούν οι πληρωμές τους. Όταν έφτασε ο κόμπος στο χτένι, είπα “θα κλείσω

τον ΟΠΕΚΕΠΕ, θα τον ενσωματώσω στην ΑΑΔΕ” και οι πληρωμές θα γίνονται πια από την ΑΑΔΕ. Θα μας πάρει περίπου ένα χρόνο να ολοκληρώσουμε αυτή τη διαδικασία. Και, ταυτόχρονα, θα αναζητήσουμε μέσω των ελεγκτικών μηχανισμών του κράτους, συμπεριλαμβανομένης και της Οικονομικής Αστυνομίας, να πάρουμε χρήματα πίσω, ξεκινώντας από τα “μεγάλα ψάρια”. Από τα “μεγάλα ψάρια” που σίγουρα θα πληρώσουν. Το θέμα είναι ότι αν εσύ, που δεν έχεις κανένα ζώο, πας και πάρεις επιδότηση ως κτηνοτρόφος, επειδή κάποιος βρήκε ένα βοσκοτόπι στον Γράμμο και στο δήλωσε, αυτά τα χρήματα θα λείπουν από τον πραγματικό κτηνοτρόφο. Αν έχεις 100 ελιές, να πληρώνεσαι για τις 100 ελιές και όχι για 1.000. Ή αν έχεις 100 ζώα, να πληρώνεσαι για τα 100 ζώα και όχι για 2.000. Ή αν δεν έχεις καθόλου ζώα, όπως ενίοτε γίνεται, να μη δικαιούσαι καμία επιδότηση [...] Από τη στιγμή που η αντιπολίτευση θεωρεί ότι “για όλα τα δεινά του τόπου φταίει προσωπικά ο Μητσοτάκης”, από τη στιγμή που η αντιπολίτευση επένδυσε στη λογική, θα το πω έτσι όπως το αισθάνομαι, του “Μητσοτάκη γ@μιέσ@ι”, ένα σύνθημα που καλλιεργήθηκε πολύ συγκεκριμένα, προσωποπαγές, ωσάν ο Μητσοτάκης να είναι ο απόλυτος εχθρός, όχι ο πολιτικός εχθρός, ο εχθρός ο οποίος πρέπει να εξολοθρευτεί [...] Καταλαβαίνεις ότι η επίτευξη συναίνεσης καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη υπό αυτές τις συνθήκες. Εγώ πάντα θα προσπαθώ. Πήγα χθες στη Βουλή και στην πρωτολογία μου μίλησα πολύ αυτοκριτικά. Είπα ουσιαστικά αυτό το οποίο είπες και εσύ, να σας πω, όλοι θάλασσα τα κάναμε. Μπορούμε να καθίσουμε τουλάχιστον να συνεννοηθούμε, αντί να βλέπουμε ποιον θέλουμε να βάλουμε φυλακή, να δούμε αφενός πώς θα διορθώσουμε τις αδυναμίες μας και πώς δεν θα επαναλάβουμε τα ίδια λάθη; Δυστυχώς, κάθε φορά που δοκιμάζω να το κάνω αυτό, αισθάνομαι ότι σπρώχνω έναν τοίχο. Διότι είναι συ-

νειδητή η επιλογή της αντιπολίτευσης –συμπεριλαμβανομένου του ΠΑΣΟΚ, το οποίο είναι το πιο θεσμικό και συστημικό κόμμα και έχει κυβερνήσει την Ελλάδα, άρα έχει και αυτό τις ευθύνες που του αναλογούν για τα προβλήματα που έχουμε κληρονομήσει– να πάει σε μια σκληρή προσωπική σύγκρουση. Το πρόβλημα με τον πολιτικό διάλογο σήμερα είναι, όταν ο αντίπαλος με τον οποίο πρέπει να αντιπαρατεθούμε και ενίοτε να συνεννοηθούμε, μετατρέπεται σε εχθρό, ο οποίος πρέπει πολιτικά και ενίοτε και φυσικά να εξολοθρευτεί [...] Να δημιουργηθεί μια μεγάλη αναμπουμπούλα. Και το ερώτημα είναι, η χώρα τη χρειάζεται αυτή τη στιγμή; Για δύο χρόνια ακόμα, μετά βεβαιότητας, έχουμε μια σταθερή κυβέρνηση. Στις επόμενες εκλογές θα επιδιώξω και πάλι την αυτοδυναμία. Μπορεί να φαντάζει η αυτοδυναμία τώρα δύσκολη, αλλά θέλω να σου θυμίσω ότι εξίσου δύσκολη φάνταζε σε κάποιους και πριν από τις εκλογές του 2023. Καταφέραμε και την πετύχαμε. Και τότε μας έλεγαν ότι “δεν υπάρχει περίπτωση να είστε αυτοδύναμοι”. Όμως καταφέραμε σε δύο εκλογές να πάρουμε παραπάνω από 40%. Άρα δεν μπορώ να το προεξοφλήσω. Σίγουρα, μαθηματικά, θεωρώ πολύ πιο πιθανό να είναι η Νέα Δημοκρατία αυτοδύναμη από το να είναι το ΠΑΣΟΚ πρώτο κόμμα, όπως ισχυρίζεται ότι μπορεί να είναι. Το πρώτο είναι δύσκολο, αλλά εφικτό. Το δεύτερο ανήκει στη σφαίρα της επισημονικής φαντασίας. Και μιας και μιλήσαμε για πολιτική και ΑΙ, είναι θα έλεγα ένα πρόβλημα, το οποίο ούτε η τεχνητή νοημοσύνη στα καλύτερά της μπορεί να επιλύσει [...] Εγώ θέλω να κάνω μία τρίτη τετραετία. Αυτός είναι ο στόχος μου και γι’ αυτόν θα αγωνιστώ. Οπότε, νομίζω, σου περιέγραφα το χρονοδιάγραμμα [...] Ναι, γι’ αυτό και δεν πιστεύω κατ’ ανάγκην σε αυτήν τη λογική, ότι αν πληρώνεις τους ανθρώπους πολύ περισσότερο θα είναι λιγότερο διεφθαρμένοι, αυτό δεν έχει αποδειχτεί στην πράξη. Είναι ζήτημα κουλτούρας,

είναι ζήτημα λογοδοσίας, είναι ζήτημα εμπέδωσης μιας λογικής κανόνων, συμμόρφωσης, αλλά και τελικά σχέσης με τον ίδιο σου τον εαυτό και τη συνείδησή σου. Κοιμάσαι καλά το βράδυ; Πώς κοιμάσαι τα βράδια; Αισθάνεσαι ότι έχεις κάνει καλά τη δουλειά σου; Είσαι ακέραιος στον τρόπο με τον οποίο πολιτεύεσαι; Δεν σημαίνει ότι δεν κάνεις λάθη, αλλά εγώ δεν πρόκειται να δεχτώ ποτέ και από κανέναν καμία απολύτως μομφή για την ηθική μου ακεραιότητα. Καμία, δεν τη δέχομαι. Την απορρίπτω μετά βδελυγμίας, δεν ξέρω πώς να το πω [...] Πάντα έδιναν. Το θέμα δεν είναι τι κάνουν οι γείτονές μας. Το θέμα είναι τι κάνουμε εμείς. Ως προς τις διμερείς σχέσεις μπορούμε να κάνουμε λιγότερα. Ως προς τις σχέσεις της Ευρωπαϊκή Ένωση με την Τουρκία μπορούμε να κάνουμε πολλά περισσότερα. Και τα έχουμε ήδη κάνει. Η Τουρκία δεν πρόκειται να αξιοποιήσει τα φθηνά ευρωπαϊκά δάνεια, το πρόγραμμα SAFE, αν δεν δείξει έμπρακτα δείγματα γραφής ως προς τη βελτίωση των σχέσεων της με την Ελλάδα. Το έχω πει, το επαναλαμβάνω και τώρα, αν δεν φύγει το *casus belli* από το τραπέζι, αν δεν σταματήσει η Τουρκία να προωθεί την ανυπόστατη θεωρία των γκρίζων ζωνών, δεν θα μπει στο πρόγραμμα των φθηνών δανείων της Ευρωπαϊκής Ένωσης [...] Αυτό, το οποίο με στενοχωρεί πιο πολύ, είναι αυτή η λογική ότι είναι όλοι κλέφτες. Αυτός ο ισοπεδωτισμός, ο οποίος σε έναν βαθμό έχει καλλιεργηθεί και με δικές μας ευθύνες, εννοώ του πολιτικού συστήματος, αλλά τελικά είναι πολύ επικίνδυνος. Διότι είδαμε πού μας οδήγησαν αυτές οι λογικές. Αυτές ήταν και οι λογικές ότι “ήρθε το καινούριο, η ελπίδα, όλοι οι παλιοί είναι κλέφτες” και φτάσανε να παίξουν τη χώρα στα ζάρια [...]».

24 Αυγούστου

Επαναρχίζουν, μετά τη διακοπή τους λόγω των θερινών διακοπών, οι εργασίες της Ολομέλειας της Βουλής.

25 Αυγούστου

Ο πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής ζητά, με επιστολή του από τον Πρόεδρο της Βουλής να συγκληθεί η Ολομέλεια, προκειμένου να συζητηθεί η κατάσταση στην Παλαιστίνη για να «επιβεβαιωθεί και να επικαιροποιηθεί το περιεχόμενο του από 22 Δεκεμβρίου 2015 ομόφωνου ψηφίσματος (ειδικής απόφασης) της Βουλής των Ελλήνων για την προώθηση της αναγνώρισης του κράτους της Παλαιστίνης από την Ελλάδα και για την ανάληψη κάθε δυνατής διπλωματικής προσπάθειας για την άμεση έναρξη απευθείας ειρηνευτικών συνομιλιών». Ο Ν. Κακλαμάνης γνωστοποιεί το αίτημα στο γραφείο του Πρωθυπουργού, ο οποίος, όπως διευκρινίζει ο Πρόεδρος της Βουλής, «θα λάβει την τελική απόφαση, μιας και η επικαιροποίηση που ζητείται δεν αφορά ψήφισμα, αλλά ειδική απόφαση που εγκρίνεται από τη μόνιμη διαρκή επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων και επικυρώνεται από την Ολομέλεια».

28 Αυγούστου

Η Στ. Αραμπατζή, πρώτη επιλαχούσα του συνδυασμού της Νέας Δημοκρατίας στη βασική εκλογική περιφέρεια Ημαθίας, ορκίζεται και καταλαμβάνει την έδρα του θανόντος αιφνιδίως την 21η Αυγούστου βουλευτής της στην ίδια βασική εκλογική περιφέρεια και γραμματέα της κοινοβουλευτικής της ομάδας Απ. Βεσυρόπουλου.

1 Σεπτεμβρίου

Ο πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής ζητά με επιστολή του από τον Πρόεδρο της Βουλής της επιλογής στη θέση των επικεφαλής των συνταγματικά κατοχυρωμένων ανεξάρτητων αρχών να προηγηθεί ανοικτή δημόσια πρόσκληση ενδιαφέροντος, η οποία διαμορφώνεται από τη Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής και καθορίζει

τα απαιτούμενα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα, «ώστε να ανταποκριθούμε στον τύπο και την ουσία της συνταγματικής επιταγής για τη στελέχωσή τους, προκειμένου αυτές να επιτελούν με αποτελεσματικότητα και αξιοπιστία τον σκοπό για το οποίο θεσπίστηκαν».

6 Σεπτεμβρίου

Ο Πρωθυπουργός στην ομιλία του προς τους παραγωγικούς φορείς της πόλης κατά τα εγκαίνια της 89ης Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης ανακοινώνει μέτρα δημοσιονομικού κόστους περίπου ενός δισεκατομμυρίου επτακοσίων εξήντα εκατομμυρίων (1.760.000.000) ευρώ με ωφελούμενους, προνομιακά, τους νέους και τις οικογένειες με παιδιά, αλλά και τους εργαζόμενους στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, τους συνταξιούχους και τους ελεύθερους επαγγελματίες.

7 Σεπτεμβρίου

Απαντώντας σε ερωτήσεις κατά τη συνέντευξη Τύπου την επομένη της ομιλίας του στα εγκαίνια της 89ης Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, ο Πρωθυπουργός, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Παραμένουμε κυρίαρχη δύναμη με διαφορά πάνω από 10 μονάδες από το δεύτερο κόμμα. Οι κοινωνικές συμμαχίες που αναζητούμε δεν είναι διαφορετικές από αυτές που αναζητήσαμε το 2019 και το 2023 [...] Όταν οι τόνοι δεν υπηρετούν τον δημόσιο διάλογο, οι πολίτες οδηγούνται στην αποχή. Κάνω κινήσεις καλής θέλησης, αλλά δεν αρκεί ένας. Δέχθηκα την πρόταση Ανδρουλάκη να υπάρξει ανοιχτή πρόσκληση από τη Βουλή και με βάση τις υποψηφιότητες να βρούμε κοινό τόπο για τις ανεξάρτητες Αρχές [...] Θέλω να κερδίσω τις εκλογές αλλά δεν έχω ψύχωση να κάνω τρίτη τετραετία. Αν έρθει, καλώς να έρθει. Οι πολίτες θα αποφασίσουν το 2027 με γνώμονα όσα γνωρίζουν. Ο λαός είναι κυρίαρχος, όλοι

θα σεβαστούν τη βούλησή του [...] Η διατήρηση των κανόνων του παιχνιδιού είναι προϋπόθεση για να γνωρίζουν τα κόμματα και οι πολίτες πώς θα τοποθετηθούν σε μια αναμέτρηση [...] Υπό καμία προϋπόθεση πρόωρες κάλπες. Η Νέα Δημοκρατία παραμένει κυρίαρχη πολιτική δύναμη, θα κάνουμε ταμείο το 2027. Θα εξαντλήσουμε την τετραετία, με ενδιαφέρει να υλοποιήσω την ατζέντα μας [...] Ας αφήσουμε όσους διακινούν τα ευφάνταστα σενάρια για αλλαγή μου εν κινήσει, ενώ η ΝΔ προηγείται 10 μονάδες, στη μοναξιά και στη θλίψη που προκαλεί η μη επιβεβαίωσή τους [...] Σίγουρα υπήρξαν διαφωνίες σε ζητήματα πολιτικής και απαντήσεις, οι οποίες δόθηκαν ειδικά για ζητήματα που αφορούν την εξωτερική πολιτική. Θεωρώ όμως ότι η μεγάλη εικόνα τελικά είναι η εικόνα μιας παράταξης, η οποία σήμερα είναι η μόνη δύναμη σταθερότητας στην πατρίδα μας. Και η μόνη δύναμη η οποία μπορεί να εξασφαλίσει την ευημερία των Ελλήνων και να κρατήσει το εθνικό σκάφος ασφαλές σε πολύ ταραγμένους καιρούς. Και πιστεύω ότι τελικά αυτή η λογική θα επικρατήσει [...] Η όποια πιθανή επανάκαμψη αφορά τον χώρο της Κεντροαριστεράς. Αντί να κάνει αυτοκριτική, ζητά από τους πολίτες να την κάνουν, γιατί δεν κατάλαβαν πόσο βοήθησε τη χώρα. Απέτυχε ως πρωθυπουργός και ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Δεν αισθάνομαι ότι κέρδισα τον κ. Τσίπρα στις εκλογές, αλλά ότι κέρδισα την εμπιστοσύνη των πολιτών [...] Θεωρώ ότι υπάρχουν κάποια συμφέροντα, κάποια Μέσα, κάποιοι επιχειρηματίες που έχουν αναλάβει τον ρόλο του χρυσού χορηγού του κ. Τσίπρα. Τώρα γιατί το κάνουν, τι εξυπηρετούν, αν στον κύριο Τσίπρα προσωποποιούν την όποια αντίδρασή τους στην κυβέρνηση, αυτό είναι δικό τους δικαίωμα. Αλλά ξέρετε, αυτά συμβαίνουν πάντα στον χώρο της πολιτικής, δεν τα αξιολογώ ως ιδιαίτερα σημαντικά, απλά τα επισημαίνω, προκειμένου να είμαστε απολύτως σαφείς

για το τι συμβαίνει με το rebranding του κ. Τσίπρα [...] Δεν έχουμε να φοβηθούμε, ούτε να κρύψουμε τίποτα από κανέναν έλεγχο, τον επιδιώκουμε. Μόνο στην Ελλάδα γίνεται εργαλειοποίηση των υποθέσεων, δεν είμαστε η χώρα που αποκλειστικά απασχολεί την Ευρωπαϊκή Εισαγγελία [...] Μετά το “αποτύχαμε”, η ευθύνη βαραίνει όλους και εμένα πρώτο. Είπαμε ότι θα πάρουμε πίσω τα κλεμμένα. Δεν έχουμε φτάσει ακόμη να γίνουμε πολιτεία πολιτών από πολιτεία πελατών [...] Πρωτοφανής αθλιότητα η συμμαχία του ξυλολίου που εργαλειοποίησε τον πόνο των συγγενών και από κόμματα “που υποτίθεται ήταν θεσμικά υπεύθυνα”. Μετά το τέλος της ανάκρισης, όλοι θέλουμε τη δίκη. Σκύβω το κεφάλι και επανέρχομαι στη δέσμευση “τέτοιο ατύχημα δεν πρέπει να ξαναγίνει” [...] Η φορολογική μεταρρύθμιση είναι μήνυμα στις οικογένειες. Το δημογραφικό έχει και τη διάσταση της τρίτης ηλικίας. Καμία χώρα δεν έχει βρει το μαγικό κουμπί για να λύσει το πρόβλημα [...] Η απαράδεκτη απειλή πρέπει να ανακληθεί από την Τουρκία. Όσο υπάρχει το *casus belli* και η Τουρκία επιδεικνύει αναθεωρητισμό και σε άλλα πεδία, η Ελλάδα θα μπλοκάρει τη συμμετοχή της στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα SAFE [...] Ενόψει ενός τετ-α-τετ με τον Τούρκο πρόεδρο στη Νέα Υόρκη τη μεθεπόμενη εβδομάδα, παραμένει η επιδίωξη για ήρεμα νερά. Θα εξακολουθώ να έχω ανοιχτούς διαύλους και να είμαι ειλικρινής μαζί του. Αλλά από θέση ισχύος και αυτοπεποίθησης, χωρίς εκπτώσεις από τα εθνικά συμφέροντα, την κυριαρχία και τα κυριαρχικά δικαιώματα. Ο σχεδιασμός της Ελλάδας δεν υπόκειται στην άδεια της Τουρκίας [...] Ανυπόστατο είναι το τουρκολιβυκό μνημόνιο. Είμαστε σε επαφή και με τις δύο πλευρές της Λιβύης και μπορούμε να βρούμε λύση, όπως με την Αίγυπτο [...] Η Γαλλία δανείζεται πιο ακριβά από την Ελλάδα και αυτό τα λέει όλα. Είναι απόδειξη της σημασίας της πολιτικής σταθερότητας. Το μήνυμα της Γαλλίας είναι μια

προειδοποίηση του τι συμβαίνει, όταν η πολιτική δεν μπορεί να υπηρετήσει την οικονομία και την κοινωνία [...] Το πώς αποδυναμώνεται η εθνική ασφάλεια σε μια χώρα που έχει ενισχύσει τόσο πολύ την εθνική της άμυνα δυσκολεύομαι να το αντιληφθώ. Μου είναι αδιανόητο να δεχτώ ότι δεν θα υπερασπιστούμε τον αμυνόμενο απέναντι στον επιτιθέμενο. Κουβαλάμε το τραύμα της Κύπρου [...] Ευτυχώς η διένεξη βαίνει προς εκτόνωση. Εργαζόμαστε συστηματικά με την Αίγυπτο και δεν νομίζω ότι απέχουμε πολύ για μια συμφωνία. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αλλάξει ο χαρακτήρας της Μονής [...].

9 Σεπτεμβρίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις στη χώρα και διεθνώς. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Η επιλογή της κυβέρνησης ήταν να διοχετεύσουμε τον δημοσιονομικό χώρο, ο οποίος δημιουργήθηκε από το πλεόνασμα της ανάπτυξης και της καταπολέμησης της φοροδιαφυγής, με ένα διαφορετικό, πιο στοχευμένο, τρόπο και να προβούμε ουσιαστικά σε μια πολύ τολμηρή φορολογική μεταρρύθμιση, η οποία έχει έναν κεντρικό σκοπό: μειώνουμε φόρους, αυξάνουμε καθαρούς μισθούς. Αλλά το κάνουμε με ένα διαφορετικό τρόπο από ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν, δίνοντας πολύ μεγαλύτερη έμφαση στις οικογένειες με παιδιά. Όσο περισσότερα παιδιά έχει μια οικογένεια, τόσο μεγαλύτερη η φορολογική ελάφρυνση, άρα τόσο μεγαλύτερος και ο καθαρός μισθός του νοικοκυριού. Κάνουμε μια πολύ στοχευμένη και σημαντική παρέμβαση όσον αφορά στη νεολαία. Θεωρώ πάρα πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οποιοσδήποτε νέος κάτω των 25 εργάζεται και έχει εισόδημα έως 20.000 ευρώ, ουσιαστικά δεν θα πληρώνει καθόλου φόρο, ενώ για τους νέους από 25 έως

30 ο φορολογικός συντελεστής πέφτει από το 22% στο 9%. Μιλάμε για σημαντικές ελαφρύνσεις, σημαντικές αυξήσεις στους καθαρούς μισθούς στους νέους συμπολίτες μας, οι οποίοι εργάζονται. Και βέβαια θέλω να σταθώ και ιδιαίτερα σε μία πρωτοβουλία που είμαι σίγουρος ότι κι εσείς θα αναγνωρίσετε τη μεγάλη εθνική της σημασία, που αφορά τη στήριξη της ελληνικής περιφέρειας και την απόφασή μας εντός διετίας να καταργηθεί, να μηδενιστεί ουσιαστικά, ο ΕΝ-ΦΙΑ για την πρώτη κατοικία σε όλα τα ελληνικά χωριά [...] Και βέβαια πολύ σημαντική είναι και η παρέμβασή μας, η οποία αφορά τη μείωση του ΦΠΑ στα ακριτικά μας νησιά. Θέλω να θυμίσω ότι βάσει της σχετικής Οδηγίας αυτή τη δυνατότητα την έχουμε μόνο για τα νησιά. Επιλέξαμε σε πρώτη φάση να το κάνουμε για τα ακριτικά μας νησιά από τη Σαμοθράκη μέχρι το Καστελόριζο. Νομίζω ότι είναι και μία ελάχιστη ανταπόδοση στους νησιώτες μας, τους ακρίτες μας του Ανατολικού Αιγαίου, οι οποίοι βρίσκονται στα εξωτερικά σύνορα όχι μόνο της πατρίδας μας, αλλά και της Ευρωπαϊκής Ένωσης [...] Προφανώς, στον οικονομικό μας σχεδιασμό, η προσδοκία μας είναι κάθε χρόνο να μπορούμε αυτό το αναπτυξιακό πλεόνασμα, πάντα σε συμμόρφωση με τους ευρωπαϊκούς δημοσιονομικούς κανόνες, να το επιστρέφουμε στην κοινωνία με τρόπο δίκαιο, όπως ακριβώς κάνουμε και για το 2026. Οι συμπολίτες μας θα δουν αυτές τις αυξήσεις στους καθαρούς τους μισθούς από τον Ιανουάριο του 2026, από την πρώτη τους μισθοδοσία. Και βέβαια να τελειώσω, λέγοντας ότι δεν πρέπει να ξεχνάμε, έχουμε ήδη ανακοινώσει 1,5 δισ. μέτρα στήριξης της κοινωνίας από τον περασμένο Μάιο. Τον Νοέμβριο που μας έρχεται οι χαμηλοσυνταξιούχοι θα δουν 250 ευρώ στον λογαριασμό τους, μόνιμη στήριξη πια, η οποία ξεκινάει από φέτος, αλλά και οι ενοικιαστές θα δουν να τους επιστρέφεται ένα ολόκληρο ενοί-

κιο, ως ένα μέτρο στήριξης απέναντι στη στεγαστική κρίση, η οποία πλήττει πρωτίστως τους συμπολίτες μας, οι οποίοι δεν έχουν δική τους κατοικία και αναγκάζονται να νοικιάσουν σπίτι». Απαντώντας, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας επισημαίνει: «Σήμερα είναι μια επέτειος, όχι γνωστή θα έλεγα, θα ήταν ίσως αδιάφορη, εάν δεν συνδέεται με όσα μου είπατε και με τη λέξη σταθερότητα. Σαν σήμερα το 1951 είχαμε εκλογές στην Ελλάδα. Και θα μου πείτε τι σημασία έχουν οι εκλογές του 1951. Στην Ελλάδα, μετά την κατοχή, μετά τον εμφύλιο, είχαμε μια περίοδο πολιτικής αστάθειας, η οποία τέλειωσε το 1952. Οι εκλογές του 1951 δεν έδωσαν σταθερότητα, δεν έδωσαν αυτοδυναμία και είναι εντυπωσιακό να σκεφτεί κανείς ότι η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας άρχισε μετά τις εκλογές του 1952, οπότε και είχαμε αυτοδύναμες κυβερνήσεις. Και αυτό ξεκίνησε με την υποτίμηση της δραχμής και με άλλα μέτρα αναπτυξιακά, με ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς, με πλεονάσματα, με μια λέξη με το νοικοκύρεμα της οικονομίας. Και η Ελλάδα ξέφυγε από τη μοίρα της Ψωροκώσταινας. Άρα, δεν είναι μόνο η δημοσιονομική σταθερότητα, την οποία βλέπω πως περιποιείστε και φροντίζετε ως “κόρην οφθαλμού”, και καλά κάνετε, είναι και η πολιτική σταθερότητα, η οποία έχει μια σημασία. Και στο σημείο αυτό θα ήθελα να πω πως δεν είναι μόνο ένα είδος πολιτικού αναγνώσματος ή πολιτικής επιδίωξης η πολιτική σταθερότητα, είναι και μια αξίωση συνταγματικής περιωπής. Στο άρθρο 41 του Συντάγματος και στις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, περιλαμβάνεται και η δυνατότητα να διαλύσει τη Βουλή, αν καταψηφιστούν δύο κυβερνήσεις και δεν εξασφαλίζεται πολιτική σταθερότητα. Συνεπώς, υπάρχουν μέτρα, τα οποία μας παραθέσατε μόλις τώρα και το κυριότερο είναι πως αυτά τα μέτρα προέρχονται από τις δυνατότητές μας και όχι από την

επιθυμία μας να γίνουμε αρεστοί ή από την επιθυμία μας να μπορούμε σε μια περιπέτεια, η οποία θα ανακούφιζε πρόσκαιρα κάποιες περισσότερες ανάγκες, αλλά θα υπονόμει ακριβώς αυτή την πορεία. Γιατί μην ξεχνάμε, δεν είναι μόνο η αντιμετώπιση των πληγών της χρεοκοπίας και της δεκαετούς οικονομικής κρίσης, είναι και η ανάγκη μέρος του πλεονάσματος να πάει στην εξόφληση του χρέους μας, το οποίο μπορεί να μην έχει άμεση σχέση με την καθημερινότητα του πολίτη, αλλά έχει σχέση με την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό, με τις επενδύσεις και με την αξιοπιστία μας. Συνεπώς, παρακολουθήσαμε με πολύ ενδιαφέρον τις ανακοινώσεις σας και περιμένουμε με το ίδιο ενδιαφέρον και τις ανακοινώσεις των άλλων αρχηγών των κομμάτων, οι οποίες από αύριο και μετά θα ξεδιπλωθούν, ώστε να δοθεί το σύνθημα και το εναρκτήριο λάκτισμα της νέας πολιτικής περιόδου».

15 Σεπτεμβρίου

Συνέρχεται σε πρώτη συνεδρίαση και συγκροτείται σε σώμα με την εκλογή του μονοκομματικής σύνθεσης προεδρείου της, προκαλώντας την έντονη αντίδραση των εκπροσώπων της αντιπολίτευσης, η εξεταστική επιτροπή που θα διερευνήσει «όλες τις πτυχές του ζητήματος της χρηματοδότησης των αγροτών από τον ΟΠΕΚΕΠΕ, μακριά από μικροκομματικές σκοπιμότητες και με σκοπό την αναζήτηση της αλήθειας και την εξυγίανση του συστήματος των επιδοτήσεων». Πρόεδρος της επιτροπής εκλέγεται, με τη θετική ψήφο και του Ν. Βρεττού, βουλευτή του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη, ο Αν. Νικολακόπουλος, αντιπρόεδρος η Μ. Συρεγγέλα και γραμματέας η Ιωάν. Λυτρίβη.

16 Σεπτεμβρίου

Ο Ανδρ. Λοβέρδος και στελέχη των Δημοκρατών συναντώνται με τον Πρωθυπουργό στο

Μέγαρο Μαξίμου. Μετά το τέλος της συνάντησης ανακοινώνεται η προσχώρησή τους στη Νέα Δημοκρατία.

Το Βουλευτήριο του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη αποφασίζει την απομάκρυνση του μέλους της κοινοβουλευτικής της ομάδας Ν. Βρεττού, βουλευτή στη βασική εκλογική περιφέρεια Β' 3 Νότιου Τομέα, από τη σύνθεση τη εξεταστικής επιτροπής που θα διερευνήσει «όλες τις πτυχές του ζητήματος της χρηματοδότησης των αγροτών από τον ΟΠΕΚΕΠΕ» μετά «την αυθαίρετη πρωτοβουλία του να υποστηρίξει την πρόταση της Νέας Δημοκρατίας για τη θέση του προέδρου της και τις σχετικές επεξηγηματικές δηλώσεις του ότι το έκανε, γιατί η Νέα Δημοκρατία έχει το δικαίωμα να εκλέγει τον πρόεδρο της Επιτροπής». Σε βάρος του κινείται, επίσης, η οριζόμενη από το καταστατικό του κόμματος «διαδικασία για παραπομπή του στην Επιτροπή Δεοντολογίας και Τήρησης Καταστατικού με το αίτημα της διαγραφής, καθώς η από μέρους του αγνόηση της γραμμής του Κινήματος σε ένα τόσο σοβαρό ζήτημα έρχεται να προστεθεί σε συνέχεια προηγούμενων διαφοροποιήσεων του το τελευταίο διάστημα σε κρίσιμα νομοσχέδια και θέματα που αντιμετώπισε».

Με εξώδικη καταγγελία τους, η οποία κοινοποιείται στον Πρωθυπουργό, στον Πρόεδρο της Βουλής και στην ηγεσία του Αρείου Πάγου, η πρόεδρος του συλλόγου με την επωνυμία «Σύλλογος Ατόμων Πληγέντων Δυστυχήματος Τεμπών 28-02-2023» και ο πατέρας θύματος του πολύνεκρου σιδηροδρομικού δυστυχήματος στα Τέμπη ζητούν «να δοθεί άδεια εκταφής των σορών των παιδιών τους, προκειμένου να εξακριβωθεί καταρχήν η ταυτότητά τους, αλλά και να πραγματοποιηθούν οι χημικές εξετάσεις για την ακριβή αιτία θανάτου τους», προσθέτοντας ότι η άρνηση εκταφής «θεμελιώνει ευθεία παραβίαση της ιδιωτικής ζωής του γονέα, αλλά

και του δικαιώματος σεβασμού του ιδιωτικού του βίου, κατά τρόπο αντίθετο προς το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, αλλά και στο άρθρο 6 της ΕΣΔΑ για τη δίκαιη δίκη».

17 Σεπτεμβρίου

Ο Πρωθυπουργός, σε συνέντευξή του στο βραδινό δελτίο ειδήσεων ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού πανελλήνιας εμβέλειας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, μεταξύ άλλων αναφέρει: «[...] Σε όλες μου τις παρεμβάσεις –και στην ομιλία και στη συνέντευξη Τύπου– επισήμανα, μετ’ επιτάσεως, ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα, το οποίο αντιμετωπίζουν σήμερα τα ελληνικά νοικοκυριά –δεν είναι μόνο ελληνικό πρόβλημα, είναι και ευρωπαϊκό, αλλά για την Ελλάδα μιλάμε τώρα– είναι το κόστος ζωής, η συσσωρευμένη ακρίβεια δηλαδή προϊόν διεθνών οικονομικών πιέσεων αρκετών ετών. Και επέλεξα να αντιμετωπίσω το πρόβλημα της ακρίβειας μέσα από μία πολύ γενναία, μόνιμη, αλλά ταυτόχρονα και στοχευμένη αύξηση των πραγματικών μισθών, διότι αυτό ουσιαστικά συνιστά η μεγάλη φορολογική μεταρρύθμιση, την οποία εξαγγείλαμε. Είχαμε στη διάθεσή μας να επιστρέψουμε στην κοινωνία ως μέρισμα ανάπτυξης περί τα 1,76 δισεκατομμύρια ευρώ, στη συνέχεια μπορούμε να σταθούμε σε αυτό το ποσό, διότι η αντιπολίτευση επιμένει να αυξάνει πολύ τον λογαριασμό, χωρίς να μας εξηγήσει από πού θα τον πληρώσει. Η δική μας επιλογή ήταν να μειώσουμε τους φόρους για όλους, αλλά περισσότερο γι’ αυτούς που έχουν παιδιά και για τους νέους. Αυτό θα ισοδυναμεί, λοιπόν, από τον Ιανουάριο –και καταλαβαίνω γιατί οι πολίτες μπορεί να μην το έχουν αντιληφθεί ακόμα πλήρως, διότι θα δουν την επίπτωση των μέτρων αυτών στη μισθοδοσία του Ιανουαρίου– με μία πραγματική αύξηση μισθού, δηλαδή αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος, μεγαλύτερη ανάλογα με το πόσα παιδιά έχεις, πολύ σημαντική αν έχεις

από τρία παιδιά και πάνω [...] Η χώρα πλήρωσε με χρεοκοπία και δεκαετή κρίση την εποχή εκείνη, όπου ξοδεύαμε σαν να μην υπάρχει αύριο. Συνολικά, για αρκετά χρόνια, το πολιτικό σύστημα δεν είχε αίσθηση των ορίων δαπανών. Δική μου ευθύνη είναι να μην επανέλθουμε ποτέ σε αυτές τις εποχές. Η Ελλάδα εξακολουθεί και σήμερα, παρότι τα μακροοικονομικά μας είναι εξαιρετικά υγιή, να έχει το μεγαλύτερο χρέος στην Ευρώπη. Έχουμε, λοιπόν, μία υποχρέωση, όχι για εμάς, για τις επόμενες γενιές, για τα νέα παιδιά, αυτό το χρέος να το μειώσουμε. Και ο μόνος τρόπος για να το μειώσουμε είναι να παράγουμε σταθερά πρωτογενή πλεονάσματα. Αυτή είναι η δέσμευσή μας, όχι απέναντι στην Ευρώπη, απέναντι στους Έλληνες πολίτες. Και όσο είμαι Πρωθυπουργός και με τιμούν οι Έλληνες πολίτες με την εμπιστοσύνη τους, δεν υπάρχει περίπτωση να επιτρέψω κανέναν εκτροχιασμό στα δημόσια οικονομικά, που να μας επαναφέρει σε εποχές μνημονίων και επιτήρησης [...] Δεν παράγουμε πλεονάσματα μεγαλύτερα από όσα μας ζητούν. Είναι τελείως λάθος. Η χώρα κινείται οριακά στις οροφές των δαπανών. Να το εξηγήσω και πάλι. Με τους νέους ευρωπαϊκούς κανόνες έχουμε συγκεκριμένο πλαίσιο για το πόσα μπορούμε να δαπανούμε κάθε χρόνο, πόσο μπορούμε να αυξάνουμε τον λογαριασμό κάθε χρόνο. Γιατί μπορούμε να κάνουμε περισσότερα; Επειδή πήραμε δομικά μέτρα και αντιμετωπίσαμε τη φοροδιαφυγή.

Θα συνιστούσα, λοιπόν, σε όλους αυτούς, οι οποίοι με πολύ μεγάλη ευκολία κάνουν μπακαλίστικους λογαριασμούς –δεν αναφέρομαι σε εσάς, αναφέρομαι στα κόμματα της αντιπολίτευσης–, να μελετήσουν, επιτέλους, ποιο είναι το ευρωπαϊκό πλαίσιο με το οποίο οφείλει η χώρα να συμμορφωθεί. Και ας κάνουν το εξής, ας πάνε τα κόμματα της αντιπολίτευσης να ρωτήσουν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μπορεί η χώρα να δαπανήσει σήμερα παραπάνω από το ποσό το

οποίο εμείς δαπανούμε; Πιστεύετε ειλικρινά ότι θα υπήρχε οποιαδήποτε κυβέρνηση που θα μπορούσε να δώσει περισσότερα χωρίς να διακινδυνεύσει τη δημοσιονομική ισορροπία και δεν θα το έκανε; [...] Ο ΟΠΕΚΕΠΕ είναι ένα εξαιρετικά σύνθετο, πολυδαίδαλο και πολύπλοκο πρόβλημα, το οποίο όντως κληρονομήσαμε από το παρελθόν.

Αλλά δεν πρόκειται εγώ να κρυφτώ πίσω από τις ευθύνες άλλων. Ήταν δική μας ευθύνη να βάλουμε σε τάξη αυτόν τον Οργανισμό. Δεν τα καταφέραμε. Το είπαμε με μεγάλη ειλικρίνεια. Γι' αυτό και αναγκαστήκαμε να πάρουμε πολύ δραστικά μέτρα και να καταργήσουμε ουσιαστικά τον ΟΠΕΚΕΠΕ, να τον "περάσουμε" στην ΑΑΔΕ, ένα εξαιρετικά σύνθετο εγχείρημα. Γιατί; Διότι όσο πρέπει να εξυγιάνουμε ουσιαστικά αυτόν τον Οργανισμό, ενσωματώνοντάς τον στην ΑΑΔΕ, πρέπει ταυτόχρονα να γίνονται πληρωμές. Ο ΟΠΕΚΕΠΕ κάνει πληρωμές άνω των 2 δισεκατομμυρίων κάθε χρόνο. Αυτή ήταν και η συνθετότητα του προβλήματος. Αντιμετωπίσαμε το πρόβλημα της διαφθοράς στον ΟΠΕΚΕΠΕ; Δείτε πόσες υποθέσεις αυτή τη στιγμή εκδικάζονται, τώρα, από την Ελληνική Δικαιοσύνη, πριν ασχοληθεί η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία. Άρα, σαφέστατα υπήρχε αίσθηση ότι στον ΟΠΕΚΕΠΕ υπάρχει κάτι το οποίο ήταν προβληματικό. Λοιπόν, σε μια υπόθεση εκτεταμένης διαφθοράς, όπως αυτή του ΟΠΕΚΕΠΕ, είναι προφανές ότι θα εμπλέκονται στελέχη και της Νέας Δημοκρατίας. Είμαστε το μεγαλύτερο κόμμα, 4 στους 10 Έλληνες ψήφισαν τη Νέα Δημοκρατία στις προηγούμενες εκλογές. Αυτό, όμως, είναι άσχετο από το γεγονός ότι η δική μας ευθύνη ήταν η επίλυση του προβλήματος του ΟΠΕΚΕΠΕ και μέχρι στιγμής δεν τα έχουμε καταφέρει [...] Ήμασταν ξεκάθαροι σε αυτό, δεν προκύπτουν ποινικές ευθύνες. Αυτό το ζήτημα απαντήθηκε στη Βουλή με τρόπο πολύ σαφή. Η αντιπολίτευση μπορεί να λέει αυτά τα οποία η ίδια νομίζει και εμείς να υπερασπιζόμαστε τις δι-

κές μας θέσεις. Τι πιστεύω ότι θέλει να ακούσει ο Έλληνας πολίτης αυτή τη στιγμή και τι νομίζω ότι ζητάει από την κυβέρνηση; Προς το παρόν 22 εκατομμύρια δεσμεύτηκαν, στα πρώτα 1.000 ΑΦΜ. Δεν θα το πεις και μικρό ποσό. Και οι έλεγχοι συνεχίζονται. Το ξαναλέω, 22 εκατομμύρια ευρώ στα πρώτα 1.000 ΑΦΜ. Ξεκινήσαμε προφανώς από τα "μεγάλα ψάρια" και κατεβαίνουμε προς τα κάτω. Και τι ζητούν επίσης οι Έλληνες αγρότες και κτηνοτρόφοι; Να παίρνουν τα χρήματα τα οποία δικαιούνται, να γίνονται σωστές διασταυρώσεις, σωστοί έλεγχοι και να μην υπάρχουν επιτήδριοι, οι οποίοι κλέβουν τα λεφτά της Ευρωπαϊκής Ένωσης για να πληρώνουν στο τέλος όλοι τον λογαριασμό. Αυτά μας ζητούν. Είχα πει και στις προηγούμενες εκλογές ότι όταν μια κυβέρνηση θέτει συνολικά το έργο της στην κρίση του Ελληνικού λαού, μιλάμε για μια ζυγαριά. Θα υπάρχουν ζητήματα στα οποία τα έχει πάει καλά η κυβέρνηση και ζητήματα στα οποία δεν τα έχει πάει καλά η κυβέρνηση. Ο ΟΠΕΚΕΠΕ σίγουρα μας χρεώνεται, δεν μας πιστώνεται. Και θα μπει και αυτό στο ζύγι της κρίσης των Ελλήνων πολιτών [...] Αυτά είναι παντελώς ανυπόστατα. Εγώ καταλαβαίνω, γιατί η αντιπολίτευση έχει πάντα την ευθύνη και θέλει να ανεβάσει το πολιτικό "θερμόμετρο" σε οποιαδήποτε περίπτωση θεωρεί ότι τη συμφέρει. Εξάλλου, το έχουμε δει και σε άλλες υποθέσεις που νομίζω ότι "ταρακούνησαν" την Ελληνική κοινή γνώμη και "πότισαν" τον πολιτικό διάλογο με τοξικότητα. Αυτή είναι η δουλειά της αντιπολίτευσης. Η δική μας δουλειά είναι να παρουσιάζουμε τα στοιχεία. Για τον ΟΠΕΚΕΠΕ έχω πει αυτά τα οποία θέλουμε να κάνουμε. Θα κριθούμε για τις πράξεις μας, θα χρεωθούμε τις παραλείψεις μας –είμαι πολύ ειλικρινής– αλλά σε καμία περίπτωση αυτή η κυβέρνηση δεν μπορεί να κατηγορηθεί ότι δεν προσπάθησε και δεν προσπαθεί να επιλύσει ένα πρόβλημα το οποίο, όπως και εσείς αναγνωρίσατε, έρχεται από το

βαθύ παρελθόν. Αλλά αυτό για εμένα δεν είναι άλλοθι. Γι' αυτό λέω ότι για εμένα δεν είναι άλλοθι. Προσπαθήσαμε με πολλούς διαφορετικούς τρόπους να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα, δεν τα καταφέραμε, γι' αυτό και καταφύγαμε στην πιο δραστική λύση [...] Οι ασκήσεις τις οποίες κάνουμε είναι όλες προγραμματισμένες ασκήσεις. Τις κάνουμε πάντα τέτοια εποχή, μεταξύ 15 και 30 Σεπτεμβρίου. Στο ζήτημα στο οποίο αναφερθήκατε, δεν έχουμε δει ακόμα κάποια κίνηση στο πεδίο, αλλά δεν είναι κάτι το οποίο μας απασχολεί ιδιαίτερα. Το συζητήσαμε και σήμερα στο ΚΥΣΕΑ. Και, σε κάθε περίπτωση, με την Τουρκία θα επιδιώκουμε πάντα να έχουμε ανοιχτούς διαύλους, ειλικρινή συζήτηση, θα μεταφέρουμε όμως και τις θέσεις μας με αυτοπεποίθηση και έχοντας τη βεβαιότητα ότι έχουμε το Διεθνές Δίκαιο με το μέρος μας. Έγινε, παραδείγματος χάρη, μία μεγάλη συζήτηση τώρα, γίνεται μία συζήτηση [...] Η Ελληνική Κυβέρνηση επιδιώκει τα "ήρεμα νερά", ταυτόχρονα όμως, το τελευταίο εξάμηνο, θέλω να σας θυμίσω, ολοκλήρωσε τον θαλάσσιο χωροταξικό σχεδιασμό, εκκρεμότητα πολλών ετών. Προχώρησε τα πρώτα βήματα στην ανακήρυξη Θαλάσσιων Πάρκων, ασκώντας όχι κυριαρχικά δικαιώματα, κυριαρχία επί ελληνικών νησιών. Ολοκλήρωσε την πρώτη φάση του διαγωνισμού της Chevron. Η Ελλάδα δεν επαναπαύτηκε στα "ήρεμα νερά", χωρίς να ασκήσει μία ενεργητική εξωτερική πολιτική. Και είναι λογικό [...] Η Ελλάδα δεν πρόκειται ποτέ να συζητήσει ούτε ζητήματα αφοπλισμού, ούτε προφανώς ζητήματα "γκρίζων ζωνών", ούτε ζητήματα κυριαρχίας. Όσο τα ζητήματα αυτά μπαίνουν στο τραπέζι, τόσο γίνεται εξαιρετικά δύσκολη η επίλυση της μεγάλης μας διαφοράς, που είναι η οριοθέτηση θαλασσιών ζωνών, δηλαδή ΑΟΖ και υφαλοκρηπίδας. Όμως, το έχω πει πολλές φορές, μπορούμε να μάθουμε να ζούμε και με τις διαφορές μας. Και αν δεν μπορούμε να λύσουμε το ζήτημα αυτό, δεν

θα μπορέσουμε να το λύσουμε. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι πρέπει μονίμως το θερμόμετρο να είναι στο "κόκκινο" και ότι πρέπει να είμαστε μονίμως σε ένα περιβάλλον διαρκούς έντασης. Ας κρατήσουμε, να κάνω, αν μου επιτρέπεται, μία θετική αναφορά, διότι νομίζω ότι έχει αξία, με αφορμή τα μπασκετικά τα οποία έγιναν και τις μικρές αντεγκλήσεις, εγώ κρατώ την ανάρτηση και του Γιάννη Αντετοκούνμπο και του Sengün, ότι ο αθλητισμός πρέπει να ενώνει. Ήταν, νομίζω, μία ανάρτηση και από τους δύο παίκτες, η οποία, ξέρετε και κάτι, επιβεβαιώνει και το κλίμα που υπάρχει μεταξύ των δύο λαών. Για πηγαίνετε στο Ανατολικό Αιγαίο σήμερα ή πηγαίνετε στην Αλεξανδρούπολη. Θα δείτε χιλιάδες Τούρκους επισκέπτες, οι οποίοι έρχονται στην πατρίδα μας, στηρίζουν την τοπική οικονομία και γίνονται δεκτοί πολύ φιλόξενα, όπως υποδεχόμαστε τον οποιονδήποτε. Οι λαοί μας δεν έχουν πολλά να χωρίσουν [...] Νομίζω ότι όλοι πρέπει να συμφωνήσουμε ότι κάποια στιγμή θέλουμε να ξεκινήσει αυτή η δίκη, έτσι δεν είναι; Δηλαδή, πώς θα αποδοθεί η δικαιοσύνη, αν δεν γίνει αυτή η δίκη; Εγώ αυτό το οποίο ξέρω είναι ότι μια ανάκριση διήρκεσε δυόμισι χρόνια, υπάρχουν –αν δεν κάνω λάθος– 36 κατηγορούμενοι. Άρα, είναι σαφές ότι έχει γίνει μια δουλειά, έχουν εντοπιστεί κατηγορούμενοι. Δεν θέλω να παρέμβω στο έργο της Δικαιοσύνης, αλλά μου κάνει πολλή εντύπωση, πως αυτοί, οι οποίοι ζητούν να αποδοθεί δικαιοσύνη, ταυτόχρονα κάνουν ό,τι περνάει από το χέρι τους για να μην ξεκινήσει η δίκη [...] Νομίζω ότι είναι φυσιολογικό μία κυβέρνηση, η οποία βρίσκεται πια στον έβδομο χρόνο της διακυβέρνησής της, να έχει υποστεί μια φθορά. Πόσο μάλλον, όταν υπάρχουν πραγματικά προβλήματα, τα οποία οι πολίτες απαιτούν από την κυβέρνηση να λύσει. Αναφερθήκαμε πριν στο ζήτημα της ακρίβειας, σας μίλησα με πολύ μεγάλη ειλικρίνεια γι' αυτό το οποίο μπορούμε να κάνουμε. Και με την

ίδια ειλικρίνεια λέω στους πολίτες, όλα αυτά τα οποία τους τάζει η αντιπολίτευση, “πουλάει φύκια για μεταξωτές κορδέλες”. Ο καθένας μπορεί να το κρίνει αυτό και να μας πιστέψει ή να μην μας πιστέψει. Όμως, θέλω να θυμίσω ότι πάντα σε μία διακυβέρνηση υπάρχουν αυξομειώσεις στα ποσοστά των κομμάτων, στη δύναμή τους. Η Νέα Δημοκρατία σήμερα –και αυτό δεν νομίζω ότι επιδέχεται αμφισβήτησης– είναι η κυρίαρχη πολιτική δύναμη στη χώρα. Με μειωμένα ποσοστά; Με μειωμένα ποσοστά. Η Νέα Δημοκρατία σήμερα έχει υπερδιπλάσια ποσοστά από το δεύτερο κόμμα, που είναι το ΠΑΣΟΚ. Αυτό λένε οι μετρήσεις. Και το λένε όλες οι μετρήσεις. Μην μου ζητάτε να έχω ευθύνη και για την κατάσταση στην αντιπολίτευση [...] Λοιπόν, το γεγονός ότι και το ΠΑΣΟΚ είναι στην κατάσταση που είναι και άνθρωποι μετριοπαθείς, που θα προσδιορίζονται ως κεντρώοι ψηφοφόροι, τελικά φαίνεται να ακούνε περισσότερο τη Νέα Δημοκρατία από το ΠΑΣΟΚ, ενδεχομένως να έχει και κάτι να κάνει με τη δική μας πολιτική στον τομέα αυτό. Τον Απρίλιο του 2023, δύο μήνες πριν από τις εθνικές εκλογές, στις μετρήσεις που γίνονταν τότε, η Νέα Δημοκρατία ήταν στο 32-33%. Κέρδισε τις εκλογές με 40%. Δεν λέω ότι θα επαναληφθεί το ίδιο, αλλά ας κρατάμε λίγο μικρό καλάθι όταν προσπαθούμε να προβλέψουμε ποιο θα είναι το εκλογικό σκηνικό σε 18 μήνες από τώρα ή σε 20 μήνες από τώρα, όταν θα γίνουν οι εθνικές εκλογές. Έχω πει πάρα πολλές φορές ότι δεν αλλάζω τους κανόνες του παιχνιδιού εν κινήσει. Έχω επίσης εξηγήσει, γιατί πιστεύω ότι οι αυτοδύναμες κυβερνήσεις είναι καλύτερες από τις κυβερνήσεις συνεργασίας. Το ίδιο θα κάνω και στις εκλογές της Άνοιξης του 2027. Δεν θα πω “όταν γίνουν”, γιατί ξέρω πότε θα γίνουν οι εκλογές, γιατί από εμένα εξαρτάται να εξαντλήσουμε την τετραετία. Το έχω πει πολλές φορές, το επαναλαμβάνω και σε εσάς [...] Εγώ να σας πω όμως μια

κουβέντα: Πρωθυπουργό εκλέγει ο λαός και όχι οι παράγοντες. Ο λαός ψηφίζει όχι μόνο κόμμα, ψηφίζει και Πρωθυπουργό. Τώρα, τα υπόλοιπα δεν τα θεωρώ πολύ σοβαρές αναλύσεις. Και, ξέρετε, διασκεδάζω μερικές φορές, διότι βλέπω την “πολιτική κουζίνα”, στην οποία όλοι μας, και εσείς και εγώ, με τον τρόπο μας συμμετέχουμε, χίλιοι άνθρωποι πέριξ της πλατείας Κολωνακίου που συζητούν διάφορα σενάρια, Δεν νομίζω ότι αυτά τα σενάρια ακουμπούν την κοινωνία. Αυτό το οποίο ενδιαφέρει σήμερα την κοινωνία είναι, μπορεί μια κυβέρνηση να βοηθήσει το νοικοκυριό με το νοίκι, με το ρεύμα, να αυξήσει κάπως τους μισθούς, το διαθέσιμο εισόδημα; Όλα τα υπόλοιπα είναι ενδιαφέροντα σενάρια επιστημονικής φαντασίας, αλλά τελικά ο λαός θα κρίνει. Και δεν θα κρίνει μόνο τη Νέα Δημοκρατία, θα κρίνει και εμένα. Το αποτέλεσμα των εκλογών θα είναι η καλύτερη απόδειξη, του αν οι Έλληνες πολίτες θέλουν ή δεν θέλουν να συνεχίσουμε να κυβερνάμε αυτή τη χώρα. Όλα τα υπόλοιπα, λοιπόν, ας τα αφήσουμε λίγο στην άκρη, γιατί δεν νομίζω ότι ενδιαφέρουν τόσο πολύ τους τηλεθεατές μας [...] Η Νέα Δημοκρατία επί των ημερών μου μεγάλωσε, εκσυγχρονίστηκε, διευρύνθηκε. Είναι ένα ανοιχτό κόμμα, το οποίο πρεσβεύει την οικονομική ελευθερία, τον υπεύθυνο πατριωτισμό, την κοινωνική ευαισθησία. Θεωρώ ότι είμαστε πολύ κοντά στις παραδοσιακές αξίες και αρχές του ιδρυτή μας, ο οποίος έφτιαξε μια μεγάλη παράταξη, στην οποία μπορούσαν κάλλιστα να συνυπάρχουν στελέχη, τα οποία είχαν διαφορετικές ιδεολογικές αναφορές. Και εγώ χαίρομαι, όταν με οποιοδήποτε στέλεχος, ειδικά ένα στέλεχος το οποίο υπηρέτησε έναν άλλο χώρο, με τον οποίον μπορεί να είχαμε διαφωνήσει στο παρελθόν –είχαμε συμμετάσχει, όμως, με τον Ανδρέα Λοβέρδο και στην ίδια κυβέρνηση θέλω να θυμίσω– επιλέγει να ενταχθεί στη Νέα Δημοκρατία, διότι προτάσσει αυτή τη στιγμή την πολιτική

σταθερότητα και αναγνωρίζει ότι η Νέα Δημοκρατία είναι η μόνη που έχει πρόταση διακυβέρνησης. Διότι εγώ την ακούω συχνά αυτή την κουβέντα, την άκουγα και το 2023 ξέρετε, “να φύγει ο Μητσοτάκης”. Ωραία, “να φύγει ο Μητσοτάκης”, κανένα πρόβλημα. Να έρθει ποιος; Δεν πρέπει εγώ να το απαντήσω αυτό, γιατί εγώ προφανώς θέλω να μείνει ο Μητσοτάκης, έτσι δεν είναι; Αλλά αυτοί που λένε “να φύγει ο Μητσοτάκης” πρέπει κάποια στιγμή να απαντήσουν [...] Ο κ. Ανδρουλάκης, τον σέβομαι και τον τιμώ, είναι αρχηγός της αντιπολίτευσης. Μπορεί να έγινε το ΠΑΣΟΚ αξιωματική αντιπολίτευση από καραμπόλα, αλλά είναι θεσμικά ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Φαίνεται από τις δημοσκοπήσεις ότι από τα κόμματα της Κεντροαριστεράς είναι το μεγαλύτερο κόμμα και αυτός είναι, θα έλεγα, ο σημαντικότερος αντίπαλός μου, αλλά και ένα κόμμα με το οποίο εγώ έχω προσπαθήσει –και το έκανα και στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης– να μπορώ τουλάχιστον να ρίξω κάποιες γέφυρες συνεννόησης σε ορισμένα ζητήματα στα οποία μπορούμε να βρούμε έναν κοινό βηματισμό. Παραδείγματος χάρη, το Εθνικό Απολυτήριο, το οποίο ξέρω ότι απασχολεί πάρα πολλές οικογένειες που έχουν σήμερα παιδιά στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο. Άρα, εγώ θα επιδιώκω, με αυτούς οι οποίοι είναι διατεθειμένοι να συζητήσουν, τουλάχιστον ένα στοιχειώδη κώδικα επικοινωνίας. Μπορεί να μην συμφωνούμε σε όλα, να συμφωνήσουμε τουλάχιστον σε κάποια. Ο κ. Τσίπρας είναι βουλευτής Πειραιά του ΣΥΡΙΖΑ. Σήμερα είναι βουλευτής Πειραιά του ΣΥΡΙΖΑ και δεν πρέπει να ρωτήσετε εμένα. Πρέπει να ρωτήσετε τους συντρόφους του, γιατί εγώ βλέπω να σηκώνεται πολλή σκόνη. Δεν μου πέφτει λόγος εμένα, αλλά δεν ξέρω, τι να πω, μπορεί να θυμίζει αθλητή που “καίγεται” στο ζέσταμα. Δεν ξέρω τι, αλλά δεν με αφορά το θέμα».

18 Σεπτεμβρίου

Συνεδριάζει η εξεταστική επιτροπή που διερευνά «όλες τις πτυχές του ζητήματος της χρηματοδότησης των αγροτών από τον ΟΠΕΚΕΠΕ», ορίζει διαδικαστικούς κανόνες των εργασιών της και καθορίζει τον κατάλογο των μαρτύρων που θα κληθούν να καταθέσουν. Οι προτάσεις της αντιπολίτευσης για την κλήση του Πρωθυπουργού και των στελεχών της Νέας Δημοκρατίας Π. Σεμερτζίδου, Γ. Ξυλούρη και Αντ. Στρατάκη απορρίπτονται από την πλειοψηφία, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις.

19 Σεπτεμβρίου

Η Ολομέλεια της Βουλής αναδεικνύει τα μέλη και τον Εισαγγελέα του Δικαστικού Συμβουλίου που θα διενεργήσει την κύρια ανάκριση μετά την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του Κ. Καραμανλή για την ενδεχόμενη τέλεση της αξιόποινης πράξης της παράβασης καθήκοντος. Τακτικά μέλη, προερχόμενα από τον Άρειο Πάγο, κληρώνονται οι Αρεοπαγίτες Στ. Μπλέτα, Κ. Νάκου και Ηλ. Παρένης και αναπληρωματικοί τους οι Ιωάν. Αποστολόπουλος και Π. Γουδή-Νινέ, τακτικά μέλη, προερχόμενα από το Συμβούλιο της Επικρατείας, κληρώνονται οι Σύμβουλοι Αγ. Σδράκα και Ιωάν. Σύμπλης και αναπληρωματικός τους ο Σύμβουλος Οδ. Σπαχής. Εισαγγελέας του Δικαστικού Συμβουλίου κληρώνεται η Π. Ζάκα και αναπληρωματικός ο Κ. Σοφουλάκης, αμφότεροι αντεισαγγελείς του Αρείου Πάγου.

23 Σεπτεμβρίου

Η Πρόεδρος και ο Εισαγγελέας του Αρείου, συμμετέχοντας σε συνέδριο για τη Δικαιοσύνη, απαντούν σε ερώτηση δημοσιογράφου για την εκταφή θυμάτων του πολύνεκρου σιδηροδρομικού δυστυχήματος στα Τέμπη που υποβάλλεται με αφορμή τη συνεχιζόμενη απεργία

πείνας γονέα. Η Αν. Παπαδοπούλου αναφέρει: «Η εκταφή αυτή ζητείται στα πλαίσια του έργου της ανάκρισης. Η ανάκριση έχει κλείσει με νόμιμο τρόπο και βρίσκεται σε πρόεδρο Εφετών. Σε αυτή την περίπτωση, το αίτημα αφορά την εξέταση των οστών για ξυλόλιο και άλλες ουσίες. Τέτοια αιτήματα έχουν γίνει κατά τη διάρκεια της ανάκρισης και έχουν απαντηθεί, άρα δεν μπορούμε να επανέλθουμε απ' αυτών [...] Εκταφή γίνεται σε τρία χρόνια, αλλά όχι στα πλαίσια της ανάκρισης. Την εκταφή πρέπει να ζητήσει η πρόεδρος Εφετών. Κανένα δικαίωμα δεν χάνεται και ανάλογο αίτημα-αίτηση έχει ασκηθεί κατά τη διάρκεια της αποδεικτικής διαδικασίας και έχει απορριφθεί. Να απευθυνθώ σε όσους εκμεταλλεύονται αυτή την κατάσταση, η χώρα είχε και άλλα δυστυχήματα, ποτέ δεν έγιναν τέτοιες εκδηλώσεις που εκμεταλλεύονται τον πόνο των συγγενών. Κάποιοι άνθρωποι δεν θέλουν να ξεκινήσει η δίκη. Είναι δικαίωμα του ανακριτή να κλείσει την ανάκριση. Και όταν την έκλεισαν, υπήρχαν άνθρωποι που του φώναζαν απέξω ότι δεν μπορείς να κλείσεις την ανάκριση. Πού ζούμε, ζούμε σε Δημοκρατία; Οι συγγενείς δεν έχουν χάσει κανένα δικαίωμα και να μην παρασύρονται από πρόθυμους που τους συμπαραστέκονται, αλλά έχουν άλλους σκοπούς». Εξάλλου, ο Κ. Τζαβέλλας επισημαίνει: «Νομικοί προσπαθούν να με υποχρεώσουν, ως έχων την εποπτεία της ανακρίσεως, να δώσω εντολή στον εισαγγελέα Εφετών Λαρίσης και στον πρόεδρο Εφετών Λαρίσης να ανοίξει ξανά η ανάκριση. Εκφράζω την αγανάκτησή μου, γιατί δεν μπορεί να μιλάνε νομικοί με νομικό και να ζητάνε πράγματα εκτός του νόμου. Η εκταφή μπορεί να ζητηθεί ως διοικητικό μέτρο από το νομικό πρόσωπο που έχει την εποπτεία του κοιμητηρίου που έχει ενταφιαστεί ο νεκρός. Το αίτημα δεν μπορεί να ικανοποιηθεί, γιατί είναι ζήτημα της κυρίας ανάκρισης και έχει κριθεί στην προδικασία, η δικογραφία είναι σε τέτοιο δικονομικό στάδιο που

κανείς δεν μπορεί να κρίνει το αίτημα πλην της Προέδρου Εφετών Λαρίσης».

24 Σεπτεμβρίου

Με τον Β. Σαλάτα, τελευταίο πρόεδρο του ΟΠΕΚΕΠΕ, αρχίζουν οι καταθέσεις μαρτύρων στην εξεταστική επιτροπή που διερευνά «όλες τις πτυχές του ζητήματος της χρηματοδότησης των αγροτών» από τον Οργανισμό. Η αναφορά του ότι ο Υφυπουργός στον Πρωθυπουργό του ζήτησε να παραιτηθεί προκαλεί τις αντιδράσεις των εκπροσώπων της αντιπολίτευσης. Το αίτημα τους την επομένη να κληθεί για να καταθέσει ο Γ. Μυλωνάκης απορρίπτεται από την πλειοψηφία της σύνθεσης.

25 Σεπτεμβρίου

Στον απόηχο της ματαίωσης της προγραμματισμένης συνάντησης του Πρωθυπουργό με τον Πρόεδρο της Τουρκίας στη Νέα Υόρκη, ο Πρωθυπουργός ζητά με επιστολή του από τον Πρόεδρο της Βουλής να οργανωθεί ειδική συνεδρίαση της Ολομέλειας, προκειμένου η Βουλή να ενημερωθεί, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 142Α του Κανονισμού, για όλα τα κρίσιμα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής, τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και τις εξελίξεις στη Γάζα.

28 Σεπτεμβρίου

Η Επιτροπή Δεοντολογίας και Τήρησης Καταστατικού του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη αποφασίζει την οριστική διαγραφή του Ν. Βρεττού, βουλευτή στη βασική εκλογική περιφέρεια Β' 3 Νότιου Τομέα, από το μπρώριο των μελών και από κάθε θέση ευθύνης μετά «την αυθαίρετη πρωτοβουλία του να υποστηρίξει την πρόταση της Νέας Δημοκρατίας για τη θέση του Προέδρου της εξεταστικής επιτροπής που διερευνά "όλες τις πτυχές του ζητήματος της χρηματοδότησης των αγροτών" από τον ΟΠΕΚΕΠΕ». □

ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΩΝ ΚΙΝΗΤΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΙΣΟΡΡΟΠΗΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΒΑΤΗ ΜΕ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ – ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ ΣΤΕ ΟΛ 146-149/2025

Ελένη Κωνσταντινίδου

Δικηγόρος

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ

Στον απόηχο των πρόσφατων αποφάσεων της Ολομέλειας του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου της χώρας, η κρίση επί της συνταγματικότητας του συστήματος πολεοδομικών κινήτρων του ΝΟΚ έχει απασχολήσει, σε σπουδαίο επίπεδο, τη θεωρία, την πράξη, αλλά και την εκτελεστική εξουσία. Το ζήτημα αναδεικνύεται ως εξόχως σημαντικό, ιδίως υπό το πρίσμα της διαγενεακής αλληλεγγύης και των σύγχρονων απαιτήσεων για βιώσιμη αστική ανάπτυξη.

1. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΑΡΘ. 24 Σ.

Το άρθ. 24 Σ. επιβάλλει στο κράτος την υποχρέωση για ορθολογικό χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό, ο οποίος, σε αρμονία με την αρχή της αειφορίας, διασφαλίζει τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης, μέσω της κατανομής χρήσεων γης και του σχεδιασμού οικιστικών-παραγωγικών περιοχών. Ο σχεδιασμός, ασκούμενος είτε από όργανα του κράτους είτε υπό την εποπτεία αυτού, οφείλει να συμφωνεί με τις αρχές και τα πορίσματα των επιστημών της χωροταξίας και πολεοδομίας¹. Ο χωρικός σχεδιασμός (spatial planning), κοινοτικός και ήδη ενωσιακός όρος από τη δεκαετία του '90, υιοθετήθηκε, μετά το 2014, από τον Έλληνα νομοθέτη. Ως χώρος ορίζεται το αδιαίρετο σύνολο φυσικών και ανθρωπογενών στοιχείων, οικονομικών

¹ Βλ. Γ. Γιαννακούρου, «Άρθρο 24», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, syntagmawatch.gr 2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 25.08.2025), σελ. 17-18.

και κοινωνικών δραστηριοτήτων. Χαρακτηριστική είναι, στο επίπεδο του χωρικού σχεδιασμού, η έννοια της λειτουργικής ζώνης, χωροταξικής μονάδας αποτύπωσης των κοινωνικοοικονομικών δραστηριοτήτων στις μητροπόλεις, με βάση τις καθημερινές μετακινήσεις προς την εργασία².

Η φύση των διαφορών στον χωροταξικό, πολεοδομικό και περιβαλλοντικό σχεδιασμό, ως πεδίο του ειδικού διοικητικού δικαίου, είναι κυρίως ακυρωτική, λόγω των τεχνικών κρίσεων και των ειδικών επιστημονικών γνώσεων, τις οποίες συνήθως δε διαθέτει ο διοικητικός δικαστής. Η πολεοδομία αποτελεί το δεύτερο και κατώτερο επίπεδο του χωρικού σχεδιασμού, υφίσταται του χωροταξικού σχεδιασμού και ακολουθεί τις στρατηγικές αυτού. Απαντώντας σε ζητήματα δημόσιας υγείας, ασφάλειας και ορθολογικής οργάνωσης του περιβάλλοντος, καθορίζει, λεπτομερώς, τη χρήση, δόμηση και εκμετάλλευση σε εδαφικές ενότητες μικρής κλίμακας. Υλοποιείται κυρίως από την κεντρική διοίκηση, ενώ η τοπική αυτοδιοίκηση έχει συμβουλευτικό και γνωμοδοτικό ρόλο³. Ο χωροταξικός σχεδιασμός, ως η χωρική αποτύπωση του αναπτυξιακού σχεδιασμού και της μεγέθυνσης του οικονομικού αποτυπώματος στην κοινωνία, είναι υπερκείμενος του πολεοδομικού και περιβαλλοντικού σχεδιασμού. Η δημόσια πολιτική στο πεδίο της χωροταξίας⁴ θεσμοθετήθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο λόγω της ραγδαίας αστικής ανάπτυξης, γεωγραφικής μετατόπισης του πληθυσμού και των οικονομικών δραστηριοτήτων και της ανάπτυξης εθνικών και περιφερειακών υποδομών⁵. Ο περιβαλλοντικός σχεδιασμός λειτουργεί προληπτικά χάριν της διατήρησης, βελτίωσης και αποκατάστασης του περιβάλλοντος με βάση γενικές αρχές στο πλαίσιο της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης. Χαρακτηριστικά, στο δίκαιο περιβάλλοντος, είναι τα εργαλεία ήπιας παρέμβασης, όπως οι περιβαλλοντικές συμφωνίες, σε αντίθεση με τα σχέδια και προγράμματα, τα οποία, στο δίκαιο χωροταξίας-πολεοδομίας, λαμβάνουν υπόψη οικονομικούς ή τεχνολογικούς παράγοντες.

2. ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΔΟΜΗΣΗΣ: ΑΠΟ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΤΕ

Στο μεταίχμιο του 19ου-20ού αιώνα, η αυτοτελής πολεοδομική νομοθεσία, εννοιολογικά και ρυθμιστικά πλέον διακριτή από το δίκαιο δόμησης, διασφάλισε την εύρυθμη λειτουργία της πόλης, ως χώρου κατοικίας και εργασίας. Το πρώτο, καινοτόμο στον πολεοδομικό σχεδιασμό, νομοθέτημα είναι το ν.δ. της 17.07-16.08.1923 «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών». Ο χώρος διακρίθηκε σε εντός και εκτός σχεδίου, ενώ το ρυμοτομικό σχέδιο διαίρεσε τα οικοδομικά τετράγωνα και οριοθέτησε τους κοινόχρηστους χώρους. Ωστόσο, δεν ρυθμίστηκαν οι χρήσεις γης. Η εφαρμογή του ν.δ. ήταν χρονοβόρα και συχνά συγκρουσιακή, καταδεικνύοντας τις κρατικές αδυναμίες στη διασφάλιση ορθής οργάνωσης και ποιότητας ζωής στις πόλεις⁶.

² Βλ. S. Anagnostou, *Functional urban regions and larger urban zones in Europe and Greece: The deficient and fuzzy definition of an essential spatial unit*, 2017, διαθέσιμο στο [link](#), σελ. 601-602.

³ Βλ. Δ. Βασιλειάδη/Χ. Διβάνη/Θ. Κανελλοπούλου/Μ. Κουσκουνά/Α. Παπαετρόπουλο, *Το Δίκαιο του Περιβάλλοντος μέσα από τη νομολογία του ΣτΕ*, 2021, σελ. 845-851.

⁴ Βλ. σχετικά με τη θέσπιση χωροταξικής νομοθεσίας, Γ. Γιαννακούρου, «Άρθρο 24», ό.π., σελ. 34.

⁵ Βλ. Γ. Γιαννακούρου, *Δίκαιο Χωροταξίας και Πολεοδομίας*, 2η εκδ., 2022, σελ. 3-6.

⁶ Βλ. Α. Παπαετρόπουλο/Ι. Κανταρτζή, *Χωροταξικός και Πολεοδομικός Σχεδιασμός*, 2018, σελ. 123-125.

Οι αντιφάσεις και τα κενά των προϋφιστάμενων Γενικών Οικοδομικών Κανονισμών (: ΓΟΚ), οδήγησαν τον νομοθέτη του '12 στον Νέο Οικοδομικό Κανονισμό⁷ (: ΝΟΚ) και την εισαγωγή ενός πλαισίου δόμησης, συνεκτικού και σύγχρονου. Σκοπός του πλαισίου αυτού, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση⁸, είναι η ορθολογική διαχείριση της αστικής γης και η υιοθέτηση φιλοπεριβαλλοντικών μορφών δόμησης. Τα όργανα δόμησης εμπλέκονται, είτε στη διαδικασία χορήγησης άδειας, είτε στον μεταγενέστερο έλεγχο της δόμησης⁹. Παράλληλα, ρυθμίζονται οι χρήσεις γης¹⁰, η αρτιότητα-οικοδομησιμότητα των ακινήτων και βασικοί πολεοδομικοί δείκτες, όπως ο συντελεστής δόμησης (:σ.δ.)¹¹, τα ποσοστά δόμησης, κάλυψης¹² και όγκου. Σύμφωνα με τα κίνητρα του ΝΟΚ, μειώνεται το ποσοστό κάλυψης από 70-80% σε 60% ως απάντηση στις επιβαρυμένες, από τη σφράγιση του εδάφους¹³, αστικές περιοχές, μπορούν να δημιουργηθούν περισσότεροι ακάλυπτοι-κοινόχρηστοι χώροι πρασίνου και να κατεδαφισθούν παλαιά, ενεργοβόρα κτίρια.

Σύμφωνα με το ΣτΕ ΠΕ 53/2022, τα πολεοδομικά κίνητρα αφορούν, μεταξύ άλλων, στη «σημειοακή μετακίνηση ισοζυγίου κοινόχρηστων χώρων» του άρθ. 10 και στα «ενεργειακά κτίρια» του άρθ. 25. Συγκεκριμένα, το άρθ. 10, ως απάντηση στην κυριαρχία της πολυκατοικίας, θεωρήθηκε, κατά τη συζήτηση στην Ολομέλεια της Βουλής, «άρθρο-στυλοβάτης» του νομοσχεδίου. Κρίσιμη καινοτομία του είναι ο μηχανισμός οφέλους-τιμήματος με το δίπολο «μείωσης κάλυψης και διαμόρφωσης ελεύθερου χώρου» έναντι «αύξησης συντελεστή δόμησης»¹⁴.

Κατά τη νομολογία, οι γενικές διατάξεις του άρθ. 15 δεν εφαρμόζονται σε περιοχές, όπου με

⁷ Ο οικοδομικός κανονισμός αφορά στο πώς κτίζεται κάτι, ενώ το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο (ΓΠΣ) αφορά στις χρήσεις γης –τι και πού μπορεί να κτιστεί.

⁸ Πρβλ. το σχετικό χωρίο από την αιτιολογική έκθεση του ΝΟΚ: «το δομημένο περιβάλλον στη σύγχρονη Ελλάδα ορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τα χαρακτηριστικά των γενικών οικοδομικών κανονισμών. Οι δύο προηγούμενοι ΓΟΚ ακολουθώντας τις τάσεις της εποχής τους, αντιστρατεύτηκαν ο ένας τη λογική του άλλου ορίζοντας ο μὲν πρώτος (1973) μια κεντρική πόλη με περι-κεντρικές περιοχές, ο δε επόμενος (1985) τα 'πολλά κέντρα' πόλης. Ο τελευταίος ΓΟΚ υπέστη πολλές αποσπασματικές τροποποιήσεις με αποτέλεσμα να έχει μεταλλαχθεί η αρχική του σκέψη, ενώ απαιτεί σχολαστικούς ελέγχους και αδυνατεί να καλύψει πολλές σημερινές ανάγκες κρίσιμης αξίας»· βλ. και Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής των Ελλήνων, Έκθεση επί του νομοσχεδίου «Νέος Οικοδομικός Κανονισμός», 2012, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 21.08.2025), σελ. 1-4.

⁹ Αναλυτικότερα και σχετικά με τα όργανα της δόμησης, ήτοι τα Πολεοδομικά Γραφεία-Υπηρεσίες Δόμησης (ΥΔΟΜ), τα Τοπικά και Περιφερειακά Παρατηρητήρια, τους Ελεγκτές Δόμησης, τα Συμβούλια Αρχιτεκτονικής (Περιφερειακά και Κεντρικά) και τα Συμβούλια Πολεοδομικών Θεμάτων και Αμφισβητήσεων (Περιφερειακά και Κεντρικά), βλ. Π. Γαλάνη, *Το Νομικό Πλαίσιο της Δόμησης*, 2023, σελ. 25-39.

¹⁰ Οι χρήσεις γης αποτελούν βασικό στοιχείο του χωρικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, καθώς καθορίζουν τη φυσιογνωμία των πόλεων και επηρεάζουν την ποιότητα ζωής· νοούνται ως λειτουργική αξιοποίηση τμήματος εδάφους, κτιρίου ή υποδομής, και δεσμεύουν την έκδοση οικοδομικών αδειών σύμφωνα με το άρθ. 4 παρ. 8 ν. 2508/1997, εκτός εάν ισχύει η αρχή της ελεύθερης χρήσης, Π. Γαλάνης, *Τοπικός πολεοδομικός σχεδιασμός και χρήσεις γης*, 2024, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 28.08.2025)· παραπέμπουμε και στο π.δ. 59/2018 για τις κατηγορίες και το περιεχόμενο χρήσεων γης.

¹¹ Στο άρθ. 2 παρ. 82 του ΝΟΚ εντοπίζεται ο ορισμός του συντελεστή δόμησης (σ.δ.) ενός οικοπέδου ως: «ο αριθμός, ο οποίος πολλαπλασιάζόμενος με την επιφάνεια του οικοπέδου ή γηπέδου, δίνει τη συνολική επιτρεπόμενη επιφάνεια δόμησης».

¹² Στο άρθ. 2 παρ. 67 του ΝΟΚ παρατίθεται ο ορισμός του ποσοστού κάλυψης ενός οικοπέδου, ο οποίος είναι: «ο λόγος της μέγιστης επιφάνειας, που επιτρέπεται να καλυφθεί προς τη συνολική επιφάνεια του οικοπέδου».

¹³ Ως «σφράγιση του εδάφους» νοείται η μόνιμη κάλυψη γης και εδάφους από τεχνητά υλικά.

¹⁴ Βλ. για την ερμηνεία του άρθ. 10 ΝΟΚ την εκτενή και λεπτομερέστατη ανάλυση, Δ. Μέλισσα, *Νέος Οικοδομικός Κανονισμός ν. 4067/2012 – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2024, σελ. 378-414.

ειδικά διατάγματα, προϋφιστάμενα του ΝΟΚ, είχαν ήδη καθορισθεί ανώτατα ύψη ή άλλοι ειδικοί όροι¹⁵. Επομένως, το άρθ. 15 λειτουργεί *συμπληρωματικά* ελλείψει ειδικών όρων· άλλως θα παραβιαζόταν το άρθ. 24 παρ. 2 Σ., το οποίο επιβάλλει την εκπόνηση ειδικής επιστημονικής μελέτης¹⁶. Για παράδειγμα, κρίθηκε ότι στην περιοχή Μακρυγιάννη-Κουκάκι δεν εφαρμόζεται το άρθ. 15, αλλά οι προϊσχύουσες ειδικές διατάξεις του β.δ. 1955 με μέγιστο ύψος, όχι τα 32 μ., αλλά τα 21 μ. (ΣτΕ Ολ 705-6/2020)¹⁷. Τέλος, το άρθ. 19 παρ. 2 στοιχείο στις ρυθμίσεις για τις κατασκευές πάνω από το κτίριο, το οποίο έχει τροποποιηθεί με βάση τον ν. 5197/2025.

Κατά πάγια νομολογία, το *πολεοδομικό σχέδιο* θεωρείται ατομική πράξη γενικού περιεχομένου· ωστόσο, η ύπαρξη όρων και περιορισμών δόμησης το καθιστά κανονιστική πράξη. Η *οικοδομική άδεια* αποτελεί *ατομική διοικητική πράξη* και μέσω αυτής, ελέγχεται προληπτικά, τόσο η συμμόρφωση της κατασκευής προς τις πολεοδομικές ρυθμίσεις, όσο και η τήρηση του οικοδομικού κανονισμού. Το φαινόμενο τομής μεταξύ οικοδομικών κανονισμών και πολεοδομικών ρυθμίσεων κατέστη φανερό με την εν λόγω δέσμη διατάξεων, διότι, μέσω των οριζόντιων διατάξεων του ΝΟΚ, δόθηκε η δυνατότητα ρύθμισης βασικών πολεοδομικών μεγεθών, τα οποία αποτελούν κατ' εξοχήν αντικείμενο του τοπικού πολεοδομικού σχεδιασμού. Το κρίσιμο ερώτημα είναι σε ποιο βαθμό οι οριζόντιες ρυθμίσεις του ΝΟΚ μπορούν να υπεισέρχονται στον τοπικό πολεοδομικό σχεδιασμό και η εισαγωγή ρυθμίσεων να μη θίγει τη διάκριση μεταξύ των δύο πεδίων¹⁸.

Η νομολογία του ΣτΕ έχει αναδείξει κανόνες, όπως η απαγόρευση μείωσης κοινόχρηστων χώρων και η μη ανάμειξη ασυμβίβαστων-μη επιδείνωση υφιστάμενων χρήσεων γης. Η απόφαση ΣτΕ Ολ 10/1988 αποτελεί *ορόσημο* για την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, παραμερίζοντας, ως αντισυνταγματικές, διατάξεις του ΓΟΚ 1985, μίας μείζονος νομοθετικής επιλογής της περιόδου 1981-87, η οποία οδήγησε στην επιβάρυνση του οικιστικού περιβάλλοντος μέσω της αύξησης του ποσοστού κάλυψης και μείωσης υποχρεωτικών αποστάσεων από τα όρια των οικοπέδων. Πέραν της νομικής υπεροχής και της άμεσης εφαρμογής του Σ. που υπερκαλύπτει την *αδράνεια* του νομοθέτη να ρυθμίσει θέματα, για τα οποία προβλέπεται επιφύλαξη υπέρ του νόμου, η περιβαλλοντική ευαισθησία του δικαστή αντιστέκεται στις νομοθετικές επιλογές, παρά την αποδοχή αυτών από τη συντριπτική κοινοβουλευτική πλειοψηφία¹⁹. Το «οιονεί οικιστικό και πολεοδομικό κεκτημένο» δεν μπορεί να παρακαμφθεί από τον κοινό νομοθέτη, χωρίς να παραβιαστεί το άρθ. 24 Σ. Η νομολογιακή αναγωγή του πολεοδομικού κεκτημένου σε θεμελιώδη εγγύηση έχει την έννοια ότι κάθε τροποποίηση πρέπει να κινείται *μόνον* προς την κατεύθυνση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και μη επιδείνωσης του φυσικού-οικιστικού περιβάλλοντος²⁰.

¹⁵ Βλ. τη σχετική νομολογία, ό.π., σελ. 537.

¹⁶ Γ. Σιούτη, *Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος*, 4η εκδ., 2022, σελ. 241-242.

¹⁷ Βλ. Θ. Αραβάνη, «Το πρόβλημα της υψηλής δόμησης γύρω από την Ακρόπολη. Παρατηρήσεις στις ΣΕ Ολομ. 2102-2013/2019, 705-706/2020», σε: *Το βιώσιμο Κράτος, Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου*, 2022, σελ. 185-194.

¹⁸ Βλ. την πρόσφατη μελέτη σχετικά με τις αποφάσεις του ΣτΕ για τον ΝΟΚ, Κ. Σταματίου, *Γενικοί Οικοδομικοί Κανονισμοί και τοπικός πολεοδομικός σχεδιασμός. Η περίπτωση των πολεοδομικών κινήτρων του ΝΟΚ*, ΘΠΔΔ 6/2025, σελ. 529-540.

¹⁹ Βλ. Ε. Βενιζέλο, *Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων*, 1994, σελ. 128-130.

²⁰ Βλ. την εκτενή ανάλυση σχετικά με τη νομολογία του ΣτΕ για το περιβάλλον και την απόφαση ΣτΕ Ολ 10/1988, με έμφαση στην υποσ. 32, Α. Παπακωνσταντίνου, *Νομολογία του ΣτΕ για το Περιβάλλον*, 2003/Ι, διαθέσιμο στο [link](#)

II. ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ

1. ΕΠΙ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΕ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΚΙΝΗΤΡΩΝ ΤΟΥ ΝΟΚ

Οι ένδικες υποθέσεις ενώπιον του ΣτΕ αφορούσαν τέσσερις αιτήσεις ακύρωσης οικοδομικών αδειών για ανέγερση κατοικιών στον Δήμο Αλίμου, εκδοθεισών βάσει του συστήματος πολεοδομικών κινήτρων του ΝΟΚ, δηλαδή των άρθρ. 10 παρ. 1, άρθρ. 15 παρ. 8, άρθρ. 19 παρ. 2 και άρθρ. 25 του ν. 4067/2012. Ακολουθεί η συστοιχία αποφάσεων της Ολομέλειας και των παραπεμπτικών αποφάσεων του Ε' Τμ.: α) ΣτΕ Ολ 146/2025 (662/2024), β) ΣτΕ Ολ 147/2025 (293/2024), γ) ΣτΕ Ολ 148/2025 (1186/2024), και δ) ΣτΕ Ολ 149/2025 (310/2024).

Το βασικό ερμηνευτικό ζήτημα ήταν η σύγκρουση ανάμεσα στην υποχρέωση του άρθρ. 24 παρ. 2 Σ. για ορθολογικό πολεοδομικό σχεδιασμό και στους σκοπούς των διατάξεων του ΝΟΚ. Η αύξηση των σ.δ. και υψών των οικοδομών ελέγχεται δικαστικά ως προς τη συμβατότητά της με τις συνταγματικές αρχές του ορθολογικού πολεοδομικού σχεδιασμού, της αναλογικότητας και της προστασίας του οικιστικού περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με την αρχή του ορθολογικού πολεοδομικού σχεδιασμού, η αύξηση των πολεοδομικών μεγεθών ενός κτιρίου, ερειδόμενη σε γενικούς και οριζόντιους κανόνες, μπορεί να γίνει δεκτή από τις αρμόδιες υπηρεσίες δόμησης, δίχως ειδική επιστημονική μελέτη, μόνο σε περίπτωση επουσιωδών αλλαγών και εξυπηρέτησης άλλων σκοπών δημοσίου συμφέροντος (σκ. 33, ΣτΕ Ολ. 146/2025 και 147/2025). Άλλως, πρέπει να τηρείται το πλαίσιο του ορθολογικού πολεοδομικού σχεδιασμού, το οποίο έχει βασιστεί σε αντικειμενικά κριτήρια, προϋποθέτει τη συμμετοχή των ΟΤΑ και περιέχει όρους δόμησης, προσαρμοσμένους στις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε περιοχής²¹.

Ο δικαστής, μέσω του οριακού ελέγχου, δεν υπεισέρχεται στην εξέταση των τεχνικών κρίσεων της διοίκησης. Ωστόσο, εδώ, ο έλεγχος συνταγματικότητας αποκτά μία πραγματιστική διάσταση και, μέσω της αρχής της αναλογικότητας²² ως τεχνικής δικαστικού ελέγχου, γίνεται εντατικότερος ως προς την πληρότητα, επάρκεια και τεκμηρίωση της απαιτούμενης ειδικής επιστημονικής μελέτης (σκ. 32 και 35, ΣτΕ Ολ 146-147/2025, σκ. 33 και 36, ΣτΕ Ολ 148/2025 και σκ. 28 και 31, ΣτΕ Ολ 149/2025). Παρατηρείται μία μετατόπιση, αφού οι όροι δόμησης εξετάζονται σε ειδικό χωρικό και πολεοδομικό πλαίσιο, σε συνδυασμό με τον συνολικό σχεδιασμό της περιοχής

(τελευταία πρόσβαση 28.08.2025).

²¹ Βλ. σχετικά με τον προέχοντα πολεοδομικό χαρακτήρα του συστήματος κινήτρων, σκ. 34, ΣτΕ Ολ 146/2025, όπου αναφέρεται: «το σύστημα των κινήτρων του ΝΟΚ δεν μπορεί να αποτελεί αντικείμενο ρύθμισης σε γενικό και αφηρημένο επίπεδο αλλά πρέπει, κατά το Σύνταγμα, να ενταχθεί στον πολεοδομικό σχεδιασμό, ο οποίος υπόκειται στον θεμελιώδη κανόνα της προστασίας και βελτίωσης του οικιστικού περιβάλλοντος και, κατ' επέκταση, στη βελτίωση των όρων διαβίωσης των κατοίκων της περιοχής που αφορά», και «το σύστημα των κινήτρων του ΝΟΚ αντίκειται στο άρθρο 24 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος. Τούτο όχι, κατ' αρχήν, εξαιτίας του περιεχομένου των επίμαχων διατάξεων, κατά τα γενόμενα ανωτέρω δεκτά, αλλά για τον λόγο ότι παρέχεται με τις διατάξεις αυτές, απ' ευθείας στις υπηρεσίες δόμησης, η δυνατότητα να εκδίδουν οικοδομικές άδειες, κατ' απόκλιση, και μάλιστα ουσιώδη, από τους ισχύοντες με βάση το πολεοδομικό καθεστώς κάθε περιοχής όρους δόμησης (βλ. όμως μειοψηφία στην αμέσως επόμενη σκέψη)».

²² Η μειοψηφία δέχθηκε πως το σύστημα πολεοδομικών κινήτρων αντίκειται στην αρχή της αναλογικότητας, ενώ η πλειοψηφία δέχθηκε πως βρίσκεται εντός των τιθέμενων, από την αρχή της αναλογικότητας, ορίων.

και επομένως, ένας όρος μπορεί να θεωρηθεί αποδεκτός σε ένα πλαίσιο και αντίθετος στο Σ. σε άλλο πλαίσιο.

Η δυνατότητα επιβάρυνσης του περιβάλλοντος, μέσω της σχετικοποίησης του πολεοδομικού κεκτημένου, είναι συνταγματικά ανεκτή, μόνο αν στηρίζεται σε ειδικό πολεοδομικό λόγο, ενώ τηρείται το «διαδικαστικό στοιχείο της αιτιολογίας του νόμου και η ύπαρξη επιστημονικής και τεκμηριωμένης μελέτης»²³. Η διαπίστωση περί έλλειψης της μελέτης, η οποία να τεκμηριώνει πώς το περιβαλλοντικό όφελος υπερκαλύπτει την επιβάρυνση του οικιστικού περιβάλλοντος, στερεί από το δικαστήριο τη δυνατότητα στάθμισης του δημοσίου συμφέροντος και οδηγεί στην κρίση περί αντισυνταγματικότητας των διατάξεων. Από τη θεώρηση των συνταγματικών σκοπών, είναι σαφές ότι το γενικό συμφέρον στο πεδίο της βελτιστοποίησης ενεργειακής απόδοσης, δεν κατισχύει του συνταγματικά προβλεπόμενου περιβαλλοντικού συμφέροντος. Η διαδικαστική διάσταση του δικαστικού ελέγχου ανευρίσκεται στη νομολογία για τον Μητροπολιτικό Πόλο Ελληνικού-Αγίου Κοσμά (ΣτΕ Ολ 1305/2019 και 1761/2019), στην οποία παραπέμπει και το ΣτΕ (σκ. 33, ΣτΕ Ολ 148/2025 και σκ. 28, ΣτΕ Ολ 149/2025).

Η αρχή της ασφάλειας δικαίου υπηρετείται, μέσω της παγίωσης της νομολογίας και ενός «οιονεί δεσμευτικού προηγούμενου», εξασφαλίζοντας τη σταθερότητα και προβλεψιμότητα των δικαιωμάτων κρίσεων²⁴. Έτσι, αναδεικνύεται η σημασία του προληπτικού ελέγχου συνταγματικότητας, καθώς η παράκαμψή του –όπως έδειξε η περίπτωση του ΝΟΚ– οδηγεί σε πραγματικές καταστάσεις, οι οποίες ακυρώνονται εκ των υστέρων και δημιουργούν ανασφάλεια στους πολίτες και την οικονομία²⁵.

Πέρα από την διασταλτική αντίληψη του εκτελεστού χαρακτήρα της προσβαλλόμενης πράξης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σκέψεις, στις οποίες γίνεται λόγος για την υποχρέωση της διοίκησης σε άρνηση έκδοσης ή σε ανάκληση εκδοθείσας πράξης, σε περίπτωση διάγνωσης αντισυνταγματικότητας των διατάξεων (σκ. 14, ΣτΕ Ολ 146/2025, σκ. 12, ΣτΕ Ολ 147/2025 και σκ. 13, ΣτΕ Ολ 148/2025). Πρόκειται για πρωτοφανή σκέψη του Δικαστηρίου, καθώς δεν γίνεται λόγος για συμμόρφωση της διοίκησης σε ακυρωτική απόφαση, αλλά για αντισυνταγματικότητα, η οποία διαγνώστηκε σε άλλη δίκη²⁶.

Ο χρονικός περιορισμός του ακυρωτικού αποτελέσματος της δέσμης των αποφάσεων του ΣτΕ ισορροπεί μεταξύ της αρχής της νομιμότητας και της προστασίας της ασφάλειας δικαίου και δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των διοικουμένων, ως ειδικότερων εκφάνσεων του κράτους δικαίου

²³ Βλ. την εμβριθή ανάλυση στη σχετική ενότητα για την προστασία του οικιστικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, Γ. Καραβοκύρη, *Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή*, e-book ελεύθερης πρόσβασης [e-Πολιτεία](#) 2024, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 20.03.2025), σελ. 312-315.

²⁴ Βλ. την εκτενή ανάπτυξη του ζητήματος, Μ. Πικραμένο, *Η εγγυητική λειτουργία της ασφάλειας δικαίου για τη δημόσια εμπιστοσύνη στα όργανα του κράτους*, [e-Πολιτεία 1/2022](#), σελ. 21-27.

²⁵ Βλ. τη σύντομη και περιεκτική παρέμβαση σχετικά με τον προληπτικό έλεγχο των προεδρικών διαταγμάτων, Μ. Πικραμένο, *Ο προληπτικός έλεγχος των διαταγμάτων από το ΣτΕ ως εγγύηση της ασφάλειας δικαίου*, 2025, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 21.08.2025).

²⁶ Βλ. τη σχετική εμπεριστατωμένη ανάλυση, Ε. Πρεβεσδούρου, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας θυσιάζει τη δικονομική ορθοδοξία για τη διάσωση του ένδικου βοηθήματος* (από τη ΣτΕ Ολ 2210/2020 στη ΣτΕ 293/2024), 2024, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 21.08.2025).

(σκ. 49, ΣτΕ Ολ 146, 148/2025, σκ. 47, ΣτΕ Ολ 147/2025 και σκ. 45, ΣτΕ Ολ 149/2025). Κρίνοντας υπέρ της κάμψης του κανόνα της αναδρομικότητας της δικαστικής ακύρωσης, δεν υποδηλώνεται, με τη στάθμιση αυτή, αποδυνάμωση του δικαστικού ελέγχου, αλλά αναδεικνύεται η πραγματιστική πλευρά της πιθανότητας επέλευσης δυσανάλογων νομικών και οικονομικών συνεπειών.

Σε εναρμόνιση με τις αποφάσεις του ΣτΕ, το μέτρο του περιβαλλοντικού ισοδυνάμου του άρθ. 68 του ν. 5197/2025 αφορά στις οικοδομικές άδειες, για τις οποίες έχει γίνει χρήση των κινήτρων και έχουν ακυρωθεί με δικαστική απόφαση ή έχουν προσβληθεί με αίτηση ακύρωσης· σκοπός είναι η αποτροπή δημιουργίας ημιτελών κτισμάτων στον αστικό-περιαστικό ιστό, με περαιτέρω συνέπειες στο περιβάλλον, τη δημόσια υγεία και ασφάλεια. Συγκεκριμένα, καταργούνται τα αντισυνταγματικά κίνητρα και προσαυξήσεις του ΝΟΚ και ενσωματώνονται στον πολεοδομικό σχεδιασμό τα κίνητρα, των οποίων κρίθηκε ως αντισυνταγματική η οριζόντια εφαρμογή τους²⁷. Στις αρχές Ιουνίου 2025, κατατέθηκε το σχέδιο π.δ. προς επεξεργασία από το ΣτΕ, το οποίο αφορά στην εξειδίκευση ρυθμίσεων του ν. 5197/2025, προς συμμόρφωση με τη νομολογία του ΣτΕ²⁸.

2. ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣΗΣ ΣΕ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ: Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΑΓΓΛΟΣΑΞΩΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΩΣ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΤΑΞΗΣ

Στο αγγλοσαξωνικό δίκαιο (*common law*) κυρίαρχοι, στη ρύθμιση της δόμησης, είναι οι θεσμοί ιδιωτικού δικαίου, όπως οι δουλείες (*easements*) και οι συμβατικές ρήτρες (*covenants*). Οι λεγόμενες «πολεοδομικές δουλείες» επιτρέπουν όρους στην αισθητική, την αρχιτεκτονική ή την ανέγερση κτιρίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ιδιωτικά οικιστικά συγκροτήματα και η ρύθμιση της ιδιωτικής δόμησης και κοινόχρηστων χώρων²⁹.

Στο ηπειρωτικό δίκαιο (*civil law*), η αξιοποίηση των ιδιωτικών θεσμών για πολεοδομικά ζητήματα είναι περιορισμένη. Στη Γαλλία, οι «πολεοδομικές δουλείες» (*servitudes d'urbanisme*) είναι θεσμός δημοσίου δικαίου, ενώ στην Ελλάδα, το άρθρο 9 παρ. 1 ΝΟΚ απαγορεύει τις εμπράγματες δουλείες³⁰. Στο ίδιο πνεύμα, δεν είναι νομολογιακά επιτρεπτός, εκτός εξαιρέσεων, ο σχηματισμός κοινόχρηστων χώρων με ιδιωτική βούληση³¹.

Στην Αγγλία, ο πολεοδομικός σχεδιασμός ανήκει στις τοπικές αρχές (*Local Planning Authorities*) και ταυτίζεται με τον τοπικό έλεγχο χρήσεων γης. Τα τοπικά σχέδια οφείλουν να ακολουθούν το Εθνικό Πλαίσιο Σχεδιασμού (*National Planning Policy Framework*). Πριν από τη λήψη αποφάσεων,

²⁷ Βλ. λεπτομέρειες στην αιτιολογική έκθεση του ν. 5197/2025 αναφορικά με την τροπολογία-προσθήκη και τα άρθ. 67 επ. του νόμου, καθώς και Κεντρική Ένωση Δήμων Ελλάδος, Στη Βουλή τροπολογία για τον ΝΟΚ, 2025, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 29.08.2025).

²⁸ Βλ. Lawnet, ΝΟΚ: Η προσφυγή στο ευρωπαϊκό δικαστήριο – Σε αναμονή οι αποφάσεις του ΣτΕ, 2025, διαθέσιμο στο [lawnet.gr](#) (τελευταία πρόσβαση 29.08.2025).

²⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αξιοποίησης κοινόχρηστων χώρων είναι τα πάρκα τσέπης, Rosso and others, *Pocket parks towards more sustainable cities. Architectural, environmental, managerial and legal considerations towards an integrated framework: A case study in the Mediterranean region*, Environmental Challenges 7/2022, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 21.08.2025).

³⁰ Βλ. Γ. Γιαννακούρου, *Δίκαιο Χωροταξίας και Πολεοδομίας*, ό.π., σελ. 9-11.

³¹ Βλ. Δ. Μέλισσα, *Ο δημόσιος χώρος δεν μπορεί να διαμορφωθεί χωρίς σχεδιασμό. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 10 ΝΟΚ*, Επιθεώρηση Ακινήτων 2/2024, σελ. 249-255.

οι τοπικές αρχές διενεργούν δημόσια διαβούλευση, με τη συμμετοχή των κατοίκων. Οι πολεοδομικές υπηρεσίες μπορούν να κρίνουν ελεύθερα επί σχεδίων και έγκρισης αδειών («επιτελεστικό» μοντέλο – performative model). Κατά την κρίση χορήγησης πολεοδομικής άδειας (*planning permission*), η οποία εμπεριέχει την άδεια δόμησης, οι αρμόδιοι δύνανται να διαπραγματεύονται προς κοινωφελή σκοπό. Η κεντρική κυβέρνηση έχει περιορισμένη δυνατότητα, μέσω της *call-in power*, να κρίνει μία αίτηση. Οι αποφάσεις για θέματα πολεοδομίας επηρεάζονται κυρίως από τη διοίκηση και λιγότερο από τη δικαστική εξουσία³². Σε περίπτωση απόρριψης της αίτησης, δύνανται κανείς να προσφύγει στην κεντρική κυβέρνηση, ενώ δεν προβλέπεται δικαίωμα προσφυγής τρίτων³³.

Το ελληνικό σύστημα πολεοδομικού σχεδιασμού θα μπορούσε να επωφεληθεί από την «πολεοδομική άδεια», η οποία θα χορηγούνταν πριν από την οικοδομική άδεια, θα βεβαίωνε την τήρηση των πολεοδομικών ρυθμίσεων, σε συνάρτηση με τα ισχύοντα τοπικά πολεοδομικά σχέδια και θα ελεγχόταν η ανέγερση, επέκταση ή μετατροπή μίας κατασκευής, με την εξαίρεση μικρών ή δευτερεύουσας σημασίας κτισμάτων.

III. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πρόκειται για μία δέσμη ισορροπημένων, μέσω του οριακού ελέγχου, αποφάσεων υπό το φως των περιβαλλοντικών-κλιματικών εξελίξεων, ο αντίκτυπος της οποίας είναι καθοριστικός για την εμπέδωση του κράτους δικαίου. Παράλληλα, μέσω της δικανικής κρίσης, συντελείται μία *άτυπη συνταγματική μεταβολή*. Ο δικαστής απομακρύνεται από τη γραμματική μέθοδο ερμηνείας και υιοθετεί την τελολογική μέθοδο με γνώμονα το πνεύμα και τον σκοπό του Συντάγματος. Παραμένει το πιο ισχυρό θεσμικό αντίβαρο απέναντι στη δημοκρατικά εκλεγμένη πλειοψηφία, η οποία, στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα, συμπίπτει με την κυβερνητική βούληση³⁴.

Το ΣτΕ, ως θεσμικός εγγυητής της ορθολογικής χάραξης δημόσιων πολιτικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών, εξασφαλίζει τη δέουσα ισορροπία, μέσω του προληπτικού ελέγχου των προεδρικών διαταγμάτων. Η συνταγματική αποστολή του ερείδεται στη διαφύλαξη της βιώσιμης ανάπτυξης και της διαγενεακής αλληλεγγύης, δίχως την παρεμβολή πιέσεων συγκυριακών συμφερόντων³⁵.

³² Βλ. την εξειδικευμένη μελέτη επί θεμάτων πολεοδομίας και ιδίως την ενότητα για τα συστήματα πολεοδομικού σχεδιασμού σε ευρωπαϊκές χώρες, Λ. Βασενχόβεν, *Η Πολεοδομία σε δίνη*, 2025, σελ. 161-121.

³³ Βλ. τη σχετική ανάλυση για το αγγλικό σύστημα σχεδιασμού, House of Commons Library, *Overview of the Planning System (England)*, 2023, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 21.08.2025)· όπως και τον απλοποιημένο οδηγό του συστήματος σχεδιασμού της Αγγλίας, Ministry of Housing, Communities and Local Government/Ministry of Housing, Communities & Local Government (2018 to 2021)/Department for Levelling Up, Housing and Communities, *Plain English guide to the planning system*, 2015, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 26.08.2025).

³⁴ Από τη σκοπιά της φιλοσοφίας του δικαίου, είναι χρήσιμο να ανατρέξει κανείς στη λογική της θεμελίωσης του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, βλ. Μ. Tropér, *Το Σύνταγμα και ο νομικός ρεαλισμός*, (εισαγ.-μτφρ. Γ. Καραβοκύρης), 2018, σελ. 105-110· για μία πιο φορμαλιστική θεώρηση, βλ. την ενότητα για το αμετάκλητο και το αλάθητο των δικαστικών αποφάσεων στο γνωστό έργο του HLA Hart, *Η έννοια του δικαίου*, (μτφρ. Σ. Μακρής), 2019, σελ. 246-257.

³⁵ Ο δικαστής «μοχθεί για να ορθοτομεί. Όχι για να γίνεται αρεστός σε δεδομένο ακροατήριο, είτε στους κυβερνώντες είτε στο πλήθος», βλ. Μ. Πικραμένο, *Ο ρόλος του Συμβουλίου της Επικρατείας στην ενδυνάμωση της σύγχρονης ελληνικής*

Ο νομοθέτης του '12 όφειλε να λάβει υπόψη τον διακριτό, μέσω της παγιωμένης νομολογίας, διαχωρισμό μεταξύ οικοδομικού κανονισμού, δηλαδή των αρχιτεκτονικών-κατασκευαστικών χαρακτηριστικών ενός κτίσματος και της πολεοδομίας, δηλαδή του σχεδιασμού και οικιστικής ανάπτυξης μίας πόλης. Είναι αναγκαία η συνεργασία μεταξύ των πολιτειακών λειτουργιών για την κωδικοποίηση της πολεοδομικής νομοθεσίας³⁶ και την αντιμετώπιση της πολυνομίας, μέσω της μεταφοράς τεχνογνωσίας και της αξιοποίησης ομάδων εργασίας κατά τη νομοθέτηση. Μόνο η συνάρθρωση του κράτους δικαίου με ορθολογικές, συνεπείς και σταθερές δημόσιες πολιτικές, σε αρμονία με το Σύνταγμα, το οποίο ήδη παρέχει τις αναγκαίες λύσεις, δύναται να εγγυηθεί την *ανθεκτικότητα* απέναντι στην κλιματική κρίση και να προασπίσει το μέλλον των γενεών που έρχονται. □

δημοκρατίας (1974-2024), 2024, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 04.09.2025).

³⁶ Βλ. τη σχετική ανακοίνωση, ΥΠΕΝ, Το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας παρουσιάζει τον Κώδικα Χωροταξίας – Πολεοδομίας, 2025, διαθέσιμο στο [ypen.gov.gr](#) (τελευταία πρόσβαση 03.09.2025).

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗ ΛΗΘΗ ΚΑΙ Η ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗΣ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΜΕ ΑΡΙΘ. C-460/20 ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΤΟΥ ΔΕΕ ΤΗΣ 8ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2022

Η απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση C-460/20, *TU και RE κατά Google LLC* αφορά δύο προδικαστικά ερωτήματα που ετέθησαν από το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας (Bundesgerichtshof) και αφορούν την υλοποίηση του δικαιώματος στη λήθη, όπως αυτό αναγνωρίστηκε στην περιβόητη απόφασή του ΔΕΕ στην υπόθεση *Google Spain*¹. Συγκεκριμένα, η υπόθεση αυτή αφορά τη δημοσίευση τριών άρθρων που αφορούσαν τους ενάγοντες από μια ειδησεογραφική ιστοσελίδα (αναφερόμενη στην απόφαση για λόγους ανωνυμοποίησης ως g-net) που –κατά δήλωσή της– είχε σκοπό την προώθηση της εταιρικής διαφάνειας και την καταπολέμηση της απάτης. Ο πρώτος εκ των εναγόντων κατείχε θέση ευθύνης σε διάφορες εταιρείες που παρείχαν χρηματοοικονομικές υπηρεσίες ενώ η δεύτερη διατηρούσε ερωτικό δεσμό με τον πρώτο και ήταν πληρεξούσια μιας εκ των εταιρειών αυτών. Η ιστοσελίδα g-net δημοσίευσε άρθρα στα οποία επέκρινε το επενδυτικό μοντέλο των εταιρειών αυτών και στα οποία συμπεριέλαβε φωτογραφίες των εναγόντων που εμφανίζονταν να διάγουν πολυτελή βίο. Η εν λόγω ιστοσελίδα έχει κατά καιρούς γίνει στόχος και η ίδια αρνητικών δημοσιευμάτων, τα οποία την κατηγορούν ότι στοχοποιεί εταιρείες και δημοσιεύει αρνητικές αναρτήσεις για τις εταιρείες αυτές με σκοπό να τις εκβιάσει απαιτώντας χρηματικά ανταλλάγματα για την απόσυρση των αναρτήσεων.

* Η ολοκλήρωση της επιστημονικής ανακοίνωσης χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), στο πλαίσιο του προγράμματος χορήγησης υποτροφιών Ελλήνων υποψηφίων διδασκόντων του ΕΠΙΦ.

¹ ΔΕΕ C-131/12, *Google Spain*.

**Ερμανουήλ
Μπουγιακιώτης**
Υποψήφιος Διδάκτορας,
ΕΠΙ Φλωρεντίας*

Οι ενάγοντες υπέβαλαν αίτημα στη μηχανή αναζήτησης Google, ως υπεύθυνη επεξεργασίας, αφενός για την απάλειψη των άρθρων της g-net από τα αποτελέσματα που εμφανίζονται κατά την αναζήτηση του ονόματος των εναγόντων, λόγω του ότι είναι δυσφημιστικά και ανακριβή, κι αφετέρου για την αφαίρεση των μικρογραφιών των εικόνων που συνόδευαν τα εν λόγω άρθρα, οι οποίες εμφανίζονταν απομονωμένες από το υπόλοιπο κείμενο στα αποτελέσματα αναζήτησης με βάση εικόνες. Περαιτέρω, οι ενάγοντες ισχυρίστηκαν ότι τα εν λόγω άρθρα της g-net χρησιμοποιήθηκαν για να τους εκβιάσουν. Η Google αρνήθηκε να κάνει δεκτή την εν λόγω αίτηση, κρίνοντας ότι υπήρχε δημόσιο ενδιαφέρον πρόσβασης στις εν λόγω πληροφορίες δεδομένης της επαγγελματικής ιδιότητας των εναγόντων. Οι ενάγοντες εν συνεχεία άσκησαν αγωγή κατά της Google, η οποία απερρίφθη σε πρώτο και δεύτερο βαθμό και εν συνεχεία άσκησαν αναίρεση, στο πλαίσιο της οποίας το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας απέστειλε δύο προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ. Το πρώτο ερώτημα αφορούσε το βάρος απόδειξης περί της ανακρίβειας των πληροφοριών που αιτήθηκαν να διαγραφούν και εάν θα έπρεπε να απαιτείται δικαστική απόφαση, έστω προσωρινής φύσεως, για τη στοιχειοθέτηση του αιτήματος. Το δεύτερο ερώτημα αφορούσε το αίτημα απάλειψης των μικρογραφιών και συγκεκριμένα κατά πόσο αυτό θα έπρεπε να αξιολογηθεί σε συσχέτισμό με το κείμενο των επικριτικών άρθρων ή ανεξαρτήτως αυτού, δεδομένου ότι εμφανίζονταν απομονωμένες στα αποτελέσματα αναζήτησης, καίτοι εμπεριείχαν συνδέσμους προς τις αρχικές αναρτήσεις.

Σε σχέση με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα το ΔΕΕ ακολούθησε την πρόταση του Γενικού Εισαγγελέα και έκρινε ότι η στάθμιση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης και του δικαιώματος πρόσβασης στην πληροφορία θα πρέπει να είναι διαφορετική για τις εικόνες που αποτελούν μέρος των επικριτικών άρθρων από τις μικρογραφίες που εμφανίζονται ξεχωριστά στα αποτελέσματα αναζήτησης. Τόσο το παραπέμπον Δικαστήριο όσο και το ΔΕΕ ευλόγως έκριναν ότι οι εικόνες αφ' εαυτές είχαν μικρή πληροφοριακή αξία και συνεπώς η κεχωρισμένη παράθεσή τους έχριζε μικρότερης προστασίας δυνάμει του άρθρου 11 του ΧΘΔΕΕ². Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι το ΔΕΕ έκρινε ότι η παράθεση των εικόνων αυτών συνιστά αυτόνομη επεξεργασία σε σχέση με την παράθεση συνδέσμων. Το σκεπτικό αυτό πιθανότατα συνιστά έμμεση απάντηση στην άποψη του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου ότι η μηχανή αναζήτησης στο πλαίσιο της εν λόγω επεξεργασίας θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως δημιουργός του περιεχομένου και όχι σαν ενδιάμεση οντότητα³. Το επιχείρημα αυτό δεν είναι ιδιαιτέρως πειστικό δεδομένου ότι αμφότερες οι διαδικασίες επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων είναι αυτοματοποιημένες και η μηχανή αναζήτησης δεν έχει γνώση περί της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων παρά μόνο ως στατιστικής πιθανότητας. Συνεπώς, το ΔΕΕ φαίνεται να υπονοεί ότι η εν λόγω επεξεργασία ενδεχομένως να συνεπάγεται αυξημένες υποχρεώσεις των μηχανών αναζήτησης δεδομένης της αυξημένης πιθανότητας προσβολής των δικαιωμάτων των άρθρων 7 και 8 του Χάρτη από την απεικόνιση φωτογραφιών, χωρίς ωστόσο να συνιστά εξαίρεση από το ιδιαίτερο καθεστώς για τις μηχανές αναζήτησης που εισήγαγε το Δικαστήριο με τις αποφάσεις *Google Spain* και *GC*⁴.

² ΔΕΕ C-460/20, *TU και RE κατά Google LLC*, σκ. 35, 106.

³ *Ibidem*, Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 55.

⁴ ΔΕΕ C-131/12, *Google Spain*, ΔΕΕ C-136/17, *GC*.

Σε σχέση με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο έκρινε ότι ο αιτών έφερε το βάρος απόδειξης για την «πρόδηλη ανακρίβεια» του περιεχομένου, ή τουλάχιστον ενός μη ήσσονος μέρους αυτού⁵. Ωστόσο, προκειμένου να μην καταστεί υπερβολικά δύσκολη η άσκηση του δικαιώματος στη λήθη, το Δικαστήριο έκρινε ότι θα πρέπει να προσκομίσει μόνο τα αποδεικτικά στοιχεία που είναι ευλόγως σε θέση να αποκτήσει αναλόγως των εκάστοτε περιστάσεων. Επιπροσθέτως, το Δικαστήριο έκρινε ότι το υποκείμενο δεν υποχρεούται στην άσκηση κάποιου ενδίκου βοηθήματος προκειμένου να στοιχειοθετήσει την αίτησή του προς τον υπεύθυνο επεξεργασίας, κάτι το οποίο θα συνιστούσε επίσης υπέρμετρο περιορισμό του δικαιώματος. Περαιτέρω, το Δικαστήριο, εν αντιθέσει με τις προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, ερμήνευσε στενά τις υποχρεώσεις της μηχανής αναζήτησης, η οποία κατά την ερμηνεία αυτή δεν υπέχει ουδεμία υποχρέωση αναζήτησης της αλήθειας⁶. Το Δικαστήριο επίσης απέρριψε την πρόταση του Γενικού Εισαγγελέα για την οργάνωση μιας διαδικασίας που θα επέτρεπε και στον δημιουργό του περιεχομένου να λάβει γνώση και να εκθέσει τις απόψεις του για τη διαγραφή ή μη των σχετικών αναρτήσεων από τα αποτελέσματα αναζήτησης⁷. Το Δικαστήριο αιτιολόγησε την άρνησή του να επιβάλει αυτές τις υποχρεώσεις στη μηχανή αναζήτησης με το σκεπτικό ότι υπάρχει ο κίνδυνος, υπό το βάρος των αυξημένων υποχρεώσεων συμμόρφωσης, οι μηχανές αναζήτησης να κάνουν δεκτά συστηματικά τα αιτήματα διαγραφής και κατ' αυτό τον τρόπο να καταστούν απρόσιτες πληροφορίες οι οποίες παρουσιάζουν δημόσιο ενδιαφέρον.

Το σκεπτικό του Δικαστηρίου σε σχέση με αυτό το προδικαστικό ερώτημα είναι πολλαπλώς προβληματικό και ήδη έχει γίνει αντικείμενο κριτικής στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία⁸. Κατά πρώτον, η αιτιολογία της απόφασης είναι πλημμελής. Το Δικαστήριο εισήγαγε για πρώτη φορά στην εν λόγω απόφαση το κριτήριο της «πρόδηλης ανακρίβειας» χωρίς να αιτιολογεί γιατί απαιτείται «πρόδηλη» και όχι «οποιαδήποτε», αφιστάμενο από τη διατύπωση του ΓΚΠΔ⁹. Περαιτέρω, άλλοι συγγραφείς άσκησαν κριτική στο Δικαστήριο διότι εστίασε στη διάταξη του άρθρου 17 ΓΚΠΔ αγνοώντας τις διατάξεις των άρθρων 16 περί του δικαιώματος διόρθωσης και 18 περί δικαιώματος περιορισμού της επεξεργασίας και δη την παράγραφο 1 εδάφιο α αυτού περί περιορισμού της επεξεργασίας μέχρι τη διακρίβωση της ακρίβειας των δεδομένων, καθώς και του άρθρου 21 περί εναντίωσης στην επεξεργασία¹⁰. Ωστόσο, ενδεχομένως οι ενάγοντες στην παρούσα υπόθεση χρησιμοποίησαν ως νομική βάση της αγωγής τους μόνο το άρθρο 17 οπότε και δεν θα ήταν επιτρεπτό να την μεταβάλει το ΔΕΕ, ιδίως σε σχέση με μια διαφορά ιδιωτικού δικαίου. Σε κάθε περίπτωση, είναι αμφίβολο κατά πόσο χωρεί η εφαρμογή του δικαιώματος διόρθωσης στην περι-

⁵ ΔΕΕ C-460/20, TU και RE κατά Google LLC, σκ. 68.

⁶ Ibidem, σκ. 70.

⁷ Ibidem, σκ. 71.

⁸ Βλ. ενδεικτικά B. Zelger, *Strengthening the Role of Google? Recent Developments in the Right to Be Forgotten Case Law of the CJEU*, Global Privacy Law Review 4/2023 σελ. 96· D. Erdos, *An Accurate Thumbnail of European Data Protection and Search Engine Indexing? Exploring C-460/20 TU, RE v Google LLC.*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 26.06.2024)· O. Ulgien, *Case C-460/20, TU, RE v. Google LLC*, International Legal Materials 62/2023, σελ. 1062.

⁹ Βλ. αρ. 5 παρ. 1 εδ. δ ΓΚΠΔ.

¹⁰ D. Erdos, *An Accurate Thumbnail of European Data Protection*, ό.π.

πτωση των μηχανών αναζήτησης καθώς ενδεχομένως η άσκηση αυτού να οδηγήσει σε στρεβλές εντυπώσεις. Είναι διαφορετικό να αφαιρεθεί περιεχόμενο που συνιστά μη επιτρεπτή άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης και διαφορετικό να εμφανίζεται ο εκάστοτε δημιουργός περιεχομένου να έχει εκφραστεί με έναν τρόπο που δεν έλαβε ποτέ χώρα στην πραγματικότητα. Μια τέτοια εκδοχή θα παραβίαζε, κατά τη γνώμη μου, αμφότερα τα δικαιώματα στην ελευθερία της έκφρασης αλλά και της ελεύθερης πρόσβασης στην πληροφορία. Ενδεχομένως θα μπορούσε να υπάρξει μια επισήμανση για το περιεχόμενο στο οποίο παραπέμπει ο σύνδεσμος, ωστόσο είναι αμφίβολο κατά πόσο αυτό συνιστά διόρθωση κατά την έννοια του ΓΚΠΔ.

Πέραν των προβλημάτων τεκμηρίωσης, η απόφαση αποτελεί μια ακόμη περίπτωση μιας ευρύτερης τάσης του ΔΕΕ να δίνει προτεραιότητα στην ιδιωτικότητα και την προστασία των προσωπικών δεδομένων έναντι της ελευθερίας της έκφρασης, τόσο σε ουσιαστικό όσο και διαδικαστικό επίπεδο. Σε ουσιαστικό επίπεδο, το Δικαστήριο επανέλαβε ότι «τα προστατευόμενα από τα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη δικαιώματα του υποκειμένου των δεδομένων υπερέχουν, κατά κανόνα, του εννόμου συμφέροντος των δυνητικά ενδιαφερόμενων χρηστών του διαδικτύου για πρόσβαση στην επίμαχη πληροφορία»¹¹. Δεν είναι σαφές κατά πόσο το Δικαστήριο με αυτή τη διατύπωση αναφέρεται στο συνήθως συμβαίνον ή σε μια ιεράρχηση των σχετικών δικαιωμάτων. Πάντως, είτε πρόκειται για εμπειρική παρατήρηση είτε για νομική αξιολόγηση, η υπεροχή αυτή στερείται οποιασδήποτε τεκμηρίωσης, αυθαίρετως δε το Δικαστήριο αναφέρεται σε «έννομο συμφέρον» και όχι σε δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφορία, παρά τη ρητή κατοχύρωση αυτού στο άρθρο 11 του ΧΘΔΕΕ, όπως άλλωστε αναγνωρίζει και το ίδιο το Δικαστήριο σε άλλα σημεία της απόφασής του. Περαιτέρω, το Δικαστήριο περιορίζει και διαδικαστικά το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης, στερώντας από τους δημιουργούς του περιεχομένου που εμφανίζεται στα αποτελέσματα αναζήτησης το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης αλλά και γενικότερα την «ισοδυναμία των όπλων» μεταξύ του αιτούντος τη διαγραφή της ανάρτησης και του δημιουργού της. Είναι δε εξόχως προβληματικό ότι σε πολλές περιπτώσεις ο δημιουργός του περιεχομένου δεν θα είναι καν σε θέση να λάβει γνώση της διαγραφής προκειμένου να αναζητήσει δικαστική προστασία. Μάλιστα, σε σχετική γνώμη της για την απόφαση *Google Spain* η Ο.Ε. του άρθρου 29 έθεσε ζήτημα παραβίασης της νομοθεσίας για τα προσωπικά δεδομένα σε περίπτωση που λάμβανε χώρα τέτοια γνωστοποίηση¹².

Το σκεπτικό του Δικαστηρίου για τη μη επιβολή μιας ισότιμης διαδικασίας ακρόασης όλων των εμπλεκόμενων μερών είναι ακόμη πιο προβληματικό. Επί της ουσίας το Δικαστήριο επικαλείται την πιθανότητα η εκάστοτε μηχανή αναζήτησης να αποδέχεται χωρίς ενδελεχή έλεγχο τα αιτήματα διαγραφής προκειμένου να αποφύγει τις επιπρόσθετες υποχρεώσεις που θα περιλάμβανε η

¹¹ ΔΕΕ C-460/20, *TU* και *RE* κατά *Google LLC* σκ. 62. Βλ. επίσης ΔΕΕ C-131/12, *Google Spain* σκ. 62, ΔΕΕ C-136/17, *GC* σκ. 66.

¹² Ο.Ε. του Άρθρου 29, Κατευθυντήριες Γραμμές σχετικά με την Εφαρμογή της Απόφασης του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Υπόθεση C-131/12, *Google Spain και Inc v Agencia Española De Protección De Datos (Aepd)* και *Mario Costeja González*, οι οποίες εκδόθηκαν την 26η Νοεμβρίου 2014, 14/EL, WP 225 παρ. 23. Βλ. σχετική κριτική Ε. Bougiakiotis, *The enforcement of the Google Spain ruling*, *International Journal of Law and Information Technology* 24/2016, σελ. 336-338· D. Keller, *The Right Tools: Europe's Intermediary Liability Laws and the EU 2016 General Data Protection Regulation*, *Berkeley Technology Law Journal* 33/2018, σελ. 334-337.

έρευνα της ουσιαστικής αλήθειας ή η οργάνωση μιας οιονεί κατ' αντιδικία διαδικασίας. Ωστόσο, η πρακτική της αποδοχής των σχετικών αιτημάτων χωρίς ενδελεχή έλεγχο θα συνιστούσε παραβίαση των υποχρεώσεων στάθμισης που υπέχει ο υπεύθυνος επεξεργασίας και έχει αναγνωρίσει το ίδιο το Δικαστήριο¹³. Συνεπώς, η επίκληση της φαινομενικής μόνο συμμόρφωσης με τις υποχρεώσεις αυτές ή, ακριβέστερα, η μη συμμόρφωση με αυτές προκειμένου να περιοριστούν οι σχετικές υποχρεώσεις συνιστά μια έμμεση αποδοχή τέτοιων πρακτικών. Άλλωστε ο μόνος λόγος που οι μηχανές αναζήτησης θα έτειναν να αποδέχονται μαζικά και όχι να απορρίπτουν τα σχετικά αιτήματα διαγραφής είναι ότι η διαδικαστική ανισορροπία που το Δικαστήριο και οι αρχές προστασίας δεδομένων έχουν εισάγει *de facto* αποτρέπει την πιθανή ευθύνη τους για λανθασμένη αφαίρεση περιεχομένου. Ωστόσο, αν υπήρχε μια ισότιμη χορήγηση δυνατοτήτων διεκδίκησης τόσο του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης όσο και της ιδιωτικότητας και προστασίας των προσωπικών δεδομένων, το κίνητρο για τέτοιες μαζικές αποδοχές θα εξέλιπε. Αντιθέτως, η μειονεκτική διαδικαστική αντιμετώπιση της ελευθερίας της έκφρασης είναι πολύ πιθανόν να αποστερήσει την πρόσβαση σε πληροφορίες δημοσίου ενδιαφέροντος που το Δικαστήριο θέλει, κατ' αυτό τον τρόπο, να αποφύγει.

Ενδεχομένως μια πιθανή αιτία για τον δισταγμό του Δικαστηρίου να αναγνωρίσει την υποχρέωση των μηχανών αναζήτησης να προστατεύουν εξίσου την ελευθερία της έκφρασης αλλά και την ιδιωτικότητα και την προστασία των προσωπικών δεδομένων να είναι η έλλειψη εφαρμοστικής νομοθεσίας για την ελευθερία της έκφρασης. Ελλείψει αυτής, το Δικαστήριο θα έπρεπε να αναγνωρίσει άμεση τριτενέργεια της ελευθερίας της έκφρασης προκειμένου να επιβάλει τις σχετικές υποχρεώσεις στις μηχανές αναζήτησης. Ωστόσο, αυτό το πρόβλημα δεν είναι ανυπέρβλητο. Μια πρώτη λύση, πέραν της άμεσης τριτενέργειας, θα ήταν η σύμφωνη με τον Χάρτη ερμηνεία του ΓΚΠΔ, έστω και καθ' υπέρβαση των διατυπώσεων του, προκειμένου να βασιστούν σε αυτό οι σχετικές διαδικαστικές υποχρεώσεις. Ακόμη κι αν ήθελε θεωρηθεί ότι μια τέτοια προσέγγιση αφήνεται υπερβολικά από το γράμμα των σχετικών διατάξεων, το Δικαστήριο θα μπορούσε να θεωρήσει ότι τα κράτη-μέλη υπέχουν θετική υποχρέωση να εισάγουν διαδικαστικές εγγυήσεις υπέρ της ελευθερίας της έκφρασης, ιδίως ενόψει του άρθρου 85 του ΓΚΠΔ. Άλλωστε το Δικαστήριο σε άλλες περιπτώσεις έχει αναγνωρίσει τέτοιες υποχρεώσεις που απορρέουν από τα θεμελιώδη δικαιώματα του κατοχυρώνει το ενωσιακό δίκαιο¹⁴.

Επιπροσθέτως, παρότι το Δικαστήριο στην απόφαση *Google Spain* διευκρίνισε ότι οι υπεύθυνοι επεξεργασίας και δη οι μηχανές αναζήτησης θα πρέπει να συμμορφώνονται «*υπό το πρίσμα των ευθυνών, των ικανοτήτων και των δυνατοτήτων*» τους, το Δικαστήριο, στην παρούσα απόφαση, εφήρμοσε το τρίπτυχο αυτό σε όλες τις μηχανές αναζήτησης εν γένει και όχι με βάση τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της εναγόμενης¹⁵. Έτσι, το Δικαστήριο έκρινε ότι η επιβολή υποχρέωσης αναζήτησης της αλήθειας των ισχυρισμών του υποκειμένου των δεδομένων ή η οργάνωση κατ' αντιπαράθεση διαδικασίας θα συνιστούσε υπέρμετρο βάρος. Ωστόσο, θα ήταν ορθότερο η σχετική κρίση να αφορά *in concreto* τον εκάστοτε υπεύθυνο επεξεργασίας και όχι συλλήβδην όλες τις

¹³ Βλ. π.χ. ΔΕΕ C-460/20, *TU και RE κατά Google LLC* σκ. 61.

¹⁴ Βλ. π.χ. ΔΕΕ C-314/12, *UPC Telekabel Wien GmbH v. Constantin Film Verleih GmbH* σκ. 57.

¹⁵ ΔΕΕ C-460/20, *TU και RE κατά Google LLC* σκ. 71.

οντότητες που έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά, καθώς αυτή η ερμηνεία θα δικαιολογούσε τη σχετικοποίηση των υποχρεώσεων που εισήχθη με τα τρία αυτά κριτήρια, του νόμου μη διακρίνοντος. Επιπρόσθετα, η εξειδίκευση των σχετικών υποχρεώσεων *in concreto* θα ήταν σε αρμονία με την προσέγγιση του ενωσιακού νομοθέτη στην Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες¹⁶.

Οι διατάξεις της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες, οι οποίες τυγχάνουν εφαρμογής και στις μηχανές αναζήτησης, θα συμβάλουν στο μέλλον στην αποσαφήνιση των σχετικών διαδικασιών και θα αποκαταστήσουν, τουλάχιστον εν μέρει, την «ισότητα των όπλων» μεταξύ των υποκειμένων των δεδομένων και των φορέων της ελευθερίας της έκφρασης. Ειδικότερα το άρθρο 20 της σχετικής Πράξης παρέχει το δικαίωμα εσωτερικής καταγγελίας κατά της αρχικής απόφασης περί (μεταξύ άλλων) απόσυρσης πληροφοριών, ενώ, αν αυτή η καταγγελία δεν γίνει δεκτή, το άρθρο 21 προβλέπει διαδικασία εξωδικαστικής επίλυσης της σχετικής διαφοράς, πέραν των τυχόν διαθέσιμων ενδίκων βοηθημάτων. Συνεπώς, παρότι η νομοθεσία αυτή παρέχει μόνο *ex post* δυνατότητες διαδικαστικής συμμετοχής σε όσους έχουν έννομο συμφέρον στη μη αφαίρεση του περιεχομένου και συνεπώς είναι αμφίβολο κατά πόσο συνάδει με την τυπική ισοδυναμία των δικαιωμάτων αυτών έναντι αυτών που αποτελούν τη νομική βάση για την αφαίρεση του περιεχομένου, εν τούτοις θεραπεύει σε κάποιο βαθμό τη σχεδόν πλήρη διαδικαστική υποβάθμιση της ελευθερίας της έκφρασης, ειδικά σε σχέση με το δικαίωμα της ιδιωτικότητας και της προστασίας των προσωπικών δεδομένων. Το κατά πόσο η εφαρμογή των νέων αυτών διατάξεων θα συμβαδίσει με τη νομολογία του ΔΕΕ για το δικαίωμα στην λήθη απομένει να φανεί, αν και δεν φαίνεται να υπάρχει ευθεία αντίθεση μεταξύ τους με εξαίρεση τη μη διαφοροποίηση των σχετικών υποχρεώσεων αναλόγως των *in concreto* δυνατοτήτων της εκάστοτε μηχανής αναζήτησης.

Καταληκτικά, η εν λόγω απόφαση καταδεικνύει τα προβλήματα που αναφύονται με την ανάθεση της διευθέτησης διαφορών που αφορούν θεμελιώδη δικαιώματα σε ιδιωτικά νομικά πρόσωπα και κατά μείζονα λόγο σε ιδιωτικές εταιρείες. Το επιχείρημα ότι οι αποφάσεις αυτές μπορούν να αμφισβητηθούν ενώπιον διοικητικών ή δικαστικών αρχών δεν είναι πειστικό, διότι, όπως αναλυτικά εκτέθηκε ανωτέρω, πολλές φορές τα ενδιαφερόμενα μέρη δεν θα έχουν καν γνώση της αρχικής απόφασης. Γενικότερα, οι μειωμένες διαδικαστικές εγγυήσεις αποτελούν έκφανση της εγγενώς μειωμένης δυνατότητας ορθής διευθέτησης υποθέσεων θεμελιωδών δικαιωμάτων από ιδιωτικές και δη κερδοσκοπικές νομικές οντότητες. Όπως έχω επισημάνει και από άλλη θέση, ενόψει και της διάκρισης της θετικής από την αρνητική αρχή της νομιμότητας, οι εταιρείες αυτές έχουν συνταγματικά κατοχυρωμένες ελευθερίες που μόνο κατ' εξαίρεση μπορούν να περιοριστούν και πάντως το *modus operandi* τους δεν θα μπορούσε να εξισωθεί με μιας δημόσιας αρχής που δρα μόνο χάριν του δημοσίου συμφέροντος και με αυξημένες διαδικαστικές εγγυήσεις¹⁷. Τούτο συνιστά ένα *prima facie* ισχυρό λόγο για την ανάθεση της υποχρέωσης λήψης των αποφάσεων αφαίρεσης περιεχομένου σε δημόσιες αρχές ή σε οντότητες που προσιδιάζουν περισσότερο σε αυ-

¹⁶ Κανονισμός (ΕΕ) 2022/2065 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Οκτωβρίου 2022 σχετικά με την ενιαία αγορά ψηφιακών υπηρεσιών και την τροποποίηση της οδηγίας 2000/31/ΕΚ (πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες).

¹⁷ Ε. Bougiakiotis, *Lying in the Procrustean Bed: The Future of Information Governance*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 28.06.2024).

τές. Συνεπώς, παραμένει αμφίβολο εάν υπάρχουν επαρκείς λόγοι υπέρ της διατήρησης του status quo και η σχετική αιτιολόγηση ελλείπει στις αποφάσεις τόσο του ΔΕΕ όσο και των νομοθετικών κι εκτελεστικών οργάνων. □

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο «ΦΥΛΑΚΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ»; ΕΝΑ ΛΑΘΟΣ ΕΡΩΤΗΜΑ

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο «ΦΥΛΑΚΑΣ ΤΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ»; Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ KELSEN
ΚΑΙ SCHMITT, (ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΝΙΚΟΛΑ ΒΑΓΔΟΥΤΗ),
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 2024

Ανδρέας Τάκης

Αναπληρωτής Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ*

Τετριμμένη είναι πλέον σήμερα η παραδοχή ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία περνάει βαθιά κρίση νομιμοποίησης. Τις θριαμβολογίες της δεκαετίας του '90 περί τέλους της ιστορίας διαδέχθηκε η αυξανόμενη ανησυχία για την ανικανότητα των πολιτειών της Δύσης να συγκινήσουν τους πολίτες τους αφενός, ώστε να σηκώσουν αυτοί αγόγγυστα τα βάρη που τους φορτώνουν, και αφετέρου, να ανταποκριθούν με ταχύτητα και αποτελεσματικότητα στις μεγάλες προκλήσεις που διαγράφονται στον ιστορικό ορίζοντα: κρίση χρέους, κλιματική αλλαγή, μετανάστευση, εκρηκτική εξέλιξη της τεχνολογίας. Μέσα στο κλίμα διάψευσης των προσδοκιών για απρόσκοπτη κοινωνική πρόοδο, στις πολιτείες της Δύσης ξυπνούν παλιές μνήμες και ξεχασμένες αντιπαραθέσεις αναζωπυρώνονται και ξεσπούν σε πολεμικούς τόνους. Αφορμή η αποτελεσματικότητα των συνταγματικών θεσμών, πραγματικό διακύβευμα όμως και πάλι η δημοκρατία.

Ι. ΣΤΟ ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Δεκαετίες μονεταριστικών πολιτικών και επανειλημμένες κυκλικές κρίσεις του κεφαλαίου αποδιάρθρωσαν τους μηχανισμούς αναδιανομής του πλούτου και εκτίναξαν

* Ο συντάκτης του παρόντος οφείλει θερμές ευχαριστίες στους Γιώργο Καμίνη, Αλίκη Λαβράνου, Γιάννη Τασόπουλο, Βασίλη Τσιγαρίδα και Μιχάλη Τσαπόγα για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους.

τις κοινωνικές ανισότητες. Υπονόμευσαν έτσι αμετάκλητα τις βάσεις του κεύνσιανού συμβολαίου που συνέιχε τις δυτικές κοινωνίες και έδινε πρακτικό αντίκρισμα στις δημοκρατικές διαδικασίες του μεταπολεμικού κράτους. Αποξενωμένα ολοένα και περισσότερο από τα κέντρα λήψης των αποφάσεων και βυθισμένα στην επισφάλεια της κοινωνικής τους θέσης, μεγάλα κομμάτια των λαϊκών τάξεων στρέφονται σε λογικές αμφισβήτησης –αν όχι συλλήβδην απόρριψης– της πραγματικής αξίας της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Διεκδικούν, πλέον, να προσδιορίσουν το περιεχόμενο των πολιτικών αποφάσεων μέσα από «αντισυστημικούς» διαύλους και διαδικασίες.

Στην τάση του πολιτικού πλήθους να στοιχίζεται πίσω από χαρισματικές ηγεσίες, που αντλούν από αυτό δημοψηφισματική νομιμοποίηση, οι ελίτ των δυτικών κοινωνιών τείνουν με τη σειρά τους να βλέπουν μια διογκούμενη απειλή για την πολιτική και οικονομική τους κυριαρχία. Γι' αυτό, μέσα από συνεχείς θεσμικές αναδιαρθρώσεις και επανερμηνείες της φιλελεύθερης δημοκρατίας, επιχειρούν να απομειώσουν ακόμη περισσότερο την επιρροή –έστω και συμβολική– του γενικού πληθυσμού στη λήψη των αποφάσεων. Η μεταδημοκρατία και ο λαϊκισμός αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοτροφοδοτούνται σε ένα σπирάλ που οδηγεί σε αύξοντα αυταρχισμό: κεκαλυμμένο αρχικά και, στη συνέχεια, θεσμικά αποκάλυπτο.

Τα σημερινά δεσποτικά πολιτεύματα, που η Δύση αποκαλεί «ανελεύθερες δημοκρατίες», αποδεικνύονται σταθερά και αποτελεσματικά σε βάθος χρόνου. Στηριζόμενη στον στρατό, τη γραφειοκρατία και την οικονομική ολιγαρχία, η μονοπρόσωπη αρχή νομιμοποιεί τον αυταρχισμό της στα μάτια του πληθυσμού με την εικόνα της αποφασιστικής και αποτελεσματικής διαχείρισης του κοινού καλού, όπως τουλάχιστον επιδιώκει να τη διαμορφώσει μέσα από τον έλεγχο της επικοινωνίας και την αυτοπροβολή της στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ο συνδυασμός πολιτικού αυταρχισμού με τον αναπτυξιακό δυναμισμό και την ισχυρή παρουσία στο διεθνές στερέωμα έχει καταστήσει τα καθεστώτα αυτά όχι μόνον αντιπάλους αλλά και πρότυπα αποτελεσματικότητας για τις ελίτ της Δύσης.

Με προκάλυμμα την ιδέα της «αξιόμαχης δημοκρατίας», οι δυτικές ελίτ –ιδίως στην ευρωπαϊκή ήπειρο– βαθαίνουν τις αντιδημοκρατικές τους πρακτικές σε βάρος των πολιτικών αντιπάλων τους. Το επιτυγχάνουν με τη «μαχητική» και επιλεκτική επανερμηνεία της σημασίας του κράτους δικαίου και των δικαιωμάτων, από τη σκοπιά της ανάγκης αντιμετώπισης μιας διαρκούς κατάστασης ανάγκης, που τείνει να ανατροφοδοτείται με την ανάδυση και εναλλαγή νέων απειλών για το κοινό καλό: στρατιωτικών, οικονομικών, υγειονομικών, κλιματικών κ.ο.κ. Έτσι, όχι μόνο ωθούν τους απογοητευμένους πολίτες να στραφούν στους λαϊκισμούς που διατείνονται ότι καταπολεμούν. Επιπλέον, δημιουργούν τις θεσμικές προϋποθέσεις ώστε, αν τέτοιες κινήσεις επικρατήσουν εκλογικά, να ασκήσουν τη διακυβέρνηση μέσα από ένα σχήμα ανοικτού αυταρχισμού, το οποίο έχουν βρει ήδη να λειτουργεί.

II. Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΒΑΪΜΑΡΗΣ

Μέσα σε αυτό το ρευστό πλαίσιο, έχει επανέλθει στο επίκεντρο των πολιτικών και θεωρητικών συζητήσεων η θλιβερή μοίρα της βραχύβιας αλλά εμβληματικής δημοκρατίας της Βαϊμάρης¹. Η

¹ Την «επιστροφή» της Βαϊμάρης αναλογίζονται ως ενδεχόμενο συγγραφείς τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους όσο λ.χ. ο M. Mazower, *Governing the World: The History of an Idea*, 2012· ο S. Žižek, *The Return of the Political Dead*, London

συζήτηση αυτή, που έχει βρει πλέον τη θέση της στις επιφυλλίδες του Τύπου, δεν φείδεται παραλληλισμών μεταξύ της σπαρασσόμενης εσωτερικά και αμήχανης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος τις παραμονές της επιβολής της εξουσίας του Τρίτου Ράιχ και της κρίσης νομιμοποίησης της φιλελεύθερης δημοκρατίας σήμερα, στην Ελλάδα και αλλού².

Στην περίπτωση της Βαϊμάρης, η αντιπαράθεση για το μέλλον της δημοκρατίας είχε προσλάβει επιπλέον μια βαθυστόχαστη θεωρητική διάσταση, που ενέπλεξε τους σημαντικότερους γερμανόφωνους δημοσιολόγους της εποχής. Ως υποδειγματική, από αυτή τη σκοπιά, έχει καθιερωθεί η περίφημη διαμάχη μεταξύ δύο κορυφαίων νομικών: του Αυστριακού Hans Kelsen και του Γερμανού Carl Schmitt, σχετικά με τον «φύλακα του Συντάγματος». Δηλαδή, το ανώτατο, μέσα στο πολίτευμα, θεσμικό όργανο που θα πρέπει να είναι επιφορτισμένο με την εξουσία αποτροπής της ενδεχόμενης εκτροπής των οργάνων του κράτους από τη συνταγματική νομιμότητα.

Όπως είναι γνωστό, στον Kelsen πιστώνεται η πρωτοποριακή –για την εποχή– ιδέα ότι προσηγορότερο για τον ρόλο αυτό θα ήταν ένα συνταγματικό δικαστήριο. Τέτοιο είχε ιδρυθεί στην Αυστρία το 1920, και ο Kelsen ήταν μέλος του. Πρότεινε, δηλαδή, ένα ολιγομελές δικαιοδοτικό όργανο που θα αναδεικνυόταν μέσα από την κοινοβουλευτική διαδικασία και θα ήταν εξοπλισμένο με την εξουσία να ακυρώνει τις αντισυνταγματικές πράξεις που θα ψήφιζε το νομοθετικό σώμα (αρνητική νομοθετική εξουσία).

Στην πρόταση αυτή αντιπαράτέθηκε με δριμύτητα ο Schmitt, αντιτείνοντας ότι ο ρόλος του φύλακα ανήκε δικαιωματικά –από τη λογική του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος– στον Πρόεδρο της Γερμανικής Δημοκρατίας. Ο τελευταίος εκλεγόταν απευθείας από το εκλογικό σώμα και ήταν ουδέτερος σε σχέση με τα αλληλοσπαρασσόμενα κοινοβουλευτικά κόμματα.

Όλοι θυμόμαστε ότι λίγα μόλις χρόνια μετά, η κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας από έναν πρόεδρο που επεδίωξε να «φυλάξει» το πολίτευμα απέναντι στον κομμουνιστικό κίνδυνο, διαλύοντας το κοινοβούλιο και αναθέτοντας στον Hitler απεριόριστες εξουσίες, προσέδωσε επίχρισμα συνταγματικής νομιμότητας στην ανατροπή της δημοκρατίας και κατέληξε στην εγκαθίδρυση της ναζιστικής δικτατορίας.

Το τραγικό τέλος της δημοκρατίας της Βαϊμάρης φαίνεται να στοιχειώνει τις σημερινές δημοσιολογικές συζητήσεις στη χώρα μας όσο και αλλού. Οι συνταγματολογικές του προεκτάσεις και ιδίως η προφητική αντιπαράθεση για τον φύλακα του Συντάγματος πυροδοτούν τη θεσμική φαντασία των σημερινών νομικών και δημοσιολόγων που ανταγωνίζονται, όχι δίχως κάποια αγωνία, σε προτάσεις για την αντιμετώπιση μιας επαπειλούμενης υπαρξιακής απειλής για τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Μεταδημοκρατία ή ανελεύθερος δημοκρατικοφανής λαϊκισμός δεν είναι σε τελική ανάλυση παρά διαφορετικά ονόματα της σιωπηρής κοινής αγωνίας για μια επερχόμενη αυταρχική συνθήκη.

Όχι βέβαια τυχαία, τέτοιες ανησυχίες έχουν αναζωπυρώσει στη χώρα μας την παλαιά συζήτηση

Review of Books 2013· ο J. Habermas, *The Lure of Technocracy*, 2015· και ο T. Snyder, *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century*, 2017.

² Ενδεικτικό του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για το τέλος της δημοκρατίας της Βαϊμάρης στη χώρα μας είναι το γεγονός ότι ο Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης» θεώρησε σκόπιμο να αφιερώσει στο θέμα το ΙΔ' Συμπόσιό του, στη Βυτίνα της Αρκαδίας, τον Μάρτιο του 2013, με τίτλο *Δημοκρατία της Βαϊμάρης: 80 χρόνια μετά την κατάλυσή της*.

σχετικά με την ίδρυση συνταγματικού δικαστηρίου. Η προοπτική αυτή φαίνεται να συγκεντρώνει την εύνοια μεγάλης μερίδας των εγχωρίων δημοσιολόγων που αντιλαμβάνονται τέτοιο όργανο ως ένα αναγκαίο αντίβαρο στη τυραννία μιας λαϊκιστικής πλειοψηφίας ικανό να σταθμίζει την αναλογικότητα των μέτρων που λαμβάνουν τα λοιπά όργανα με γνώμονα μια ιεραρχία «συνταγματικών αγαθών»³.

Σε αυτό το συγκεκριμένο, η δημοσίευση των κειμένων της αντιπαράθεσης Kelsen και Schmitt από τις εκδόσεις Παπαζήση και το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (Hans Kelsen – Carl Schmitt, *Ποιος είναι ο «φύλακας του Συντάγματος»;* Ο διάλογος Kelsen και Schmitt, Αθήνα 2024, σελ. 266) αποτελεί ένα σημαίνον εκδοτικό γεγονός. Η εύστοχη επιλογή και μετάφραση των κειμένων από το γερμανικά έγινε από τον Δρ. Νομικής Νικόλα Βαγδούτη, που έχει επιμεληθεί άρτια την έκδοση και έχει συνεισφέρει μια πλούσια, κατατοπιστική και νηφάλια εισαγωγή στην όλη διαμάχη.

Η νηφαλιότητα που διαπνέει την παρουσίαση δεν αίρει τη δραματικότητα του μικρού αυτού βιβλίου. Τη δραματικότητα αυτή οφείλει κατ' αρχάς στο ότι αποτυπώνει με ανάγλυφο τρόπο, ένα ιστορικό, πολιτικό και πολιτειακό δράμα: τη ρήξη ανάμεσα στους Γερμανούς διανοούμενους τις παραμονές της επικράτησης του Hitler. Το δράμα αυτό δεν έγκειται απλά σε μια ιδεολογική αντιπαράθεση, αλλά αποτελεί έκφραση μιας λυσσώδους πολιτικής σύγκρουσης με γνωστή, οδυνηρότατη έκβαση. Γι' αυτό και η εισαγωγή του Νικόλα Βαγδούτη διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στην έκδοση, καθώς μας εισάγει στα πολιτικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα της εποχής και καθιστά ευκρινή τα διακυβεύματα του διαλόγου.

Γιατί τη δραματικότητά του ο διάλογος αυτός αντλεί τελικά από την προσφορότητά του να υποκινεί την εναγώνια αναζήτηση παραλληλίων με το σήμερα και να αναδεικνύει τα διακυβεύματα του τότε –ενώ μάλιστα διαθέτουμε επίγνωση του τί επακολούθησε– σε υπαρξιακά διλήμματα του ενεστώτος πολιτικού μας συστήματος. Ο υπαρξιακός αναστοχασμός για τη φιλελεύθερη δημοκρατία άλλωστε βρίσκεται και στην αναζωπύρωση του ερευνητικού ιστορικού ενδιαφέροντος για τη συνταγματική διάσταση της κατάρρευσης της δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Στον καρποφόρο ερευνητικό αυτό προσανατολισμό, εύγλωττο τεκμήριο του οποίου αποτελεί και η εν λόγω έκδοση, εγγράφεται άλλωστε το συνολικό έργο του Νικόλα Βαγδούτη⁴ και άλλων νέων νομικών, όπως αυτό του Αλέξανδρου Κεσσόπουλου⁵, που τιμούν την παρακαταθήκη του κοινού δασκάλου τους καθηγητή Νίκου Αλιβιζάτου⁶.

Ωστόσο, οφείλω ίσως να προειδοποιήσω ότι η αναδρομική ματιά στον Μεσοπόλεμο και το ξαναδιάβασμα του διαλόγου μέσα στο μάλλον ταραχώδες και συγκρουσιακό σημερινό πολιτικό

³ Υπέρ της ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου στη χώρα μας έχουν κατά καιρούς εκφραστεί μεταξύ άλλων οι Ευ. Βενιζέλος/Κ. Χρυσόγονος, *Το πρόβλημα της συνταγματικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, 2006· ο Θ. Διαμαντόπουλος, *Θεσμοί – Κρίση και Ρήξη*, 2016· οι Ν. Αλιβιζάτος/Π. Βουρλούμης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κτιστάκης/Σ. Μάνος/Φ. Σπυρόπουλος, *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Η Καθημερινή, ειδική έκδοση, 05.06.2016, διαθέσιμο στο [link](#)· και πιο πρόσφατα ο Ξ. Κοντιάδης, *Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα; 40 ερωτήσεις και απαντήσεις για τη νέα συνταγματική αναθεώρηση*, e-book ελεύθερης πρόσβασης, epoliteia.gr 2025, διαθέσιμο στο [link](#).

⁴ Βλ. ιδίως Ν. Βαγδούτη, *Hans Kelsen and Carl Schmitt in Weimar: a riddle of political constitutionalism*, PhD thesis, University of Glasgow, 2018.

⁵ Βλ. ιδίως τη μονογραφία του, *Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη*, 2018.

⁶ Βλ. ιδίως Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του: Δημοκρατία σε δοκιμασία, 2010-2021*, 2021.

συγκείμενο μπορεί να κρύβει μια παγίδα για τον αμερόληπτο κριτικό στοχασμό. Γιατί, κακά τα ψέματα, για την ταινία αυτή που σχεδόν με γαργαλιστική εμμονή ξαναβλέπουμε, δεν έχει νόημα το *spoiler alert*. Όλοι μας ξέρουμε πολύ καλά το τραγικό της φινάλε και μας είναι απόλυτα ξεκάθαρο ποιος είναι ο καλός ποιος είναι ο κακός του έργου. Από τη μια έχουμε τον ενθουσιώδη απολογητή της δικτατορίας και του ολοκληρωτικού κράτους, που δυο τρία χρόνια μετά θα αναλάβει τη θέση του νομικού συμβούλου του τρίτου Ράιχ (*Kronenjurist*) και, τελικά, θα κληθεί μετά το τέλος του μεγάλου πολέμου να λογοδοτήσει για τη στάση του. Και από την άλλη, έναν από τους πιο ένθερμους υπερασπιστές του κράτους δικαίου και της φιλελεύθερης δημοκρατίας της εποχής του, που, εβραϊκής καταγωγής ο ίδιος, κυνηγήθηκε από τους ναζί και αναγκάστηκε να εκπατριστεί, όπως και πολλοί άλλοι κεντροευρωπαίοι διανοούμενοι, στην Αμερική για να γλυτώσει.

Κάτω από τις σημερινές περιστάσεις λοιπόν δεν φαίνεται και τόσο ριψοκίνδυνο αλλ' ούτε και δύσκολο να ταχθεί κανείς με το μέρος του Kelsen. Δεν συμβαίνει το ίδιο όμως και με όποιον θελήσει να αμφισβητήσει τις θέσεις του σήμερα και, κυρίως, το νομικοπολιτικό του συμπέρασμα σχετικά με την αναγκαιότητα ίδρυσης ενός συνταγματικού δικαστηρίου. Γιατί το πολεμικό και διχαστικό κλίμα μέσα στο οποίο διεξάγονται συχνά οι πολιτικές συζητήσεις για το μέλλον της φιλελεύθερης δημοκρατίας έχει καταστήσει σχεδόν τους όρους του μεσοπολεμικού διαλόγου μια αποκλειστική διάζευξη: είτε με τον Kelsen είτε με τον Schmitt! Κι αν δεν συντάσσεσαι με τον Kelsen, ε τότε δεν μπορεί παρά να είσαι, έστω και υπόρρητα, με τον αντίπαλό του, δηλαδή οπαδός κάποιας εκδοχής του επικίνδυνου ακροδεξιού λαϊκισμού στον οποίο, με σημερινούς όρους, απολήγει η σμιττιανή αποφασιοκρατία.

Το ανέφερα παραπάνω ότι ο Schmit ήταν σφοδρότατος πολέμιος της πρότασης του Kelsen για συνταγματικό δικαστήριο και αυτό γιατί είχε έναν πολύ συγκεκριμένο πολιτικό στόχο: μια «νόμιμη» δικτατορία του Προέδρου της Δημοκρατίας κάτω από τον μανδύα του «φύλακα» τάχα της συνταγματικής τάξης. Μπορεί κανείς να αποστρέφεται διαισθητικά ήδη αυτό το πρόδηλα αυταρχικό συμπέρασμα και να το απορρίπτει ως απαράδεκτο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η λύση του συνταγματικού δικαστηρίου, που προτείνει ο Kelsen, ή η επιχειρηματολογία που τον οδηγεί σε αυτή είναι οπωσδήποτε ορθές. Αντιθέτως, τέτοια απόρριψη αφήνει ανοικτά –σε πείσμα των μαχητικών υπερασπιστών ενός συνταγματικού δικαστηρίου– δύο περαιτέρω λογικά ενδεχόμενα.

Γιατί, μπορεί κατ' αρχάς κάποιος να πιστεύει ότι τον ρόλο του «φύλακα» δεν πρέπει να παίζει ούτε ένας Πρόεδρος της Δημοκρατίας ούτε κάποιο συνταγματικό δικαστήριο, αλλά κάποιο άλλο, τρίτο όργανο της πολιτείας, λ.χ. το εκλογικό σώμα, το ΓΕΕΘΑ ή η Ιερά Σύνοδος. Μπορεί όμως ακόμη κάποιος να θεωρεί ότι το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να έχει απάντηση γιατί είναι λάθος να τίθεται καν σε μια δημοκρατία, τουλάχιστον όχι σε μια δημοκρατία που σέβεται το όνομά της. Ας μου επιτραπεί λοιπόν στις σελίδες που απομένουν να υποστηρίξω, ακόμη και με κίνδυνο να εισπράξω τη ρετσινιά του λαϊκιστή, ακριβώς αυτό: ότι δηλαδή είναι λάθος να αντιλαμβανόμαστε σε μια δημοκρατία οποιοδήποτε όργανό της ως Τον «φύλακα» του Συντάγματός της. Για τον σκοπό αυτό θα χρειαστεί να ξαναπιάσω το νήμα του διαλόγου των δύο πρωταγωνιστών του έργου σχηματοποιώντας ίσως λίγο υπερβολικά τα επιχειρήματα ένθεν και ένθεν.

III. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΩΣ ΝΟΣΗΡΗ ΠΡΟΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ

Τι μας λέει λοιπόν για την ιδέα του συνταγματικού δικαστηρίου ο Schmitt; Ότι ο Kelsen, προτείνοντάς ως λύση για την προστασία της συνταγματικής νομιμότητας ένα όργανο της δικαιοσύνης πλανάται και πάντως παραπλανά γιατί, ουσιαστικά, κάνει καταχρηστική χρήση της έκφρασης «δικαιοσύνη». Και αυτό γιατί η δικαιοσύνη, δηλαδή η άσκηση δικαιοδοσίας, προσδιορίζεται από την ουδετερότητα του οργάνου που την ασκεί σε σχέση με τα μέρη της αντιδικίας. Η ουδετερότητα όμως είναι έκφραση πολύσημη και ο Kelsen, κατά τον Schmitt, συγχέει και πάντως εναλλάσσει παραπλανητικά περισσότερες και διαφορετικές μεταξύ τους ιδέες της ουδετερότητας. Γιατί άλλο είναι η ουδετερότητα ενός οργάνου ως προς τα πολιτικά κόμματα που αντιπαρά τίθενται στο κοινοβούλιο, η ανεξαρτησία του δηλαδή από αυτό το τελευταίο, και άλλο η ουδετερότητα ενός οργάνου που κρίνει αποκλειστικά με βάση τον νόμο χωρίς να επιδρούν στην κρίση του οι πολιτικές απόψεις που τυχόν εκφράζονται από τους παίκτες του πολιτικού συστήματος.

Με αυτή τη δεύτερη έννοια, η ουδετερότητα είναι πράγματι μια χαρακτηριστική ιδιότητα των δικαιοδοτικών οργάνων και των οργάνων της διοίκησης και είναι κατ' εξοχήν *α-πολιτική*. Αντίθετα, με την πρώτη έννοια, είναι μια βαθύτατα πολιτική ιδιότητα και τέτοια ακριβώς απολαμβάνει, κατά το σύνταγμα της Βαϊμάρης, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Προτείνοντας λοιπόν ο Kelsen να ανατεθεί ο ρόλος του «φύλακα» του Συντάγματος σε ένα όργανο της δικαιοσύνης καταλήγει, χάριν μιας κακώς νοουμένης ουδετερότητας, να υποβιβάσει σε απολιτική νομική κρίση κάτι που, κατά τον ίδιο τον Schmitt, αποτελεί μια κατ' εξοχήν πολιτική κρίση ή, ακόμη ακριβέστερα, μια πολιτική *απόφαση*, ίσως την πιο σημαντική από κάθε άλλη: τη θεμελιώδη πολιτική απόφαση για το ποιο είναι το Σύνταγμα.

Γιατί όμως να είναι προβληματικό το να ανατίθεται ο ρόλος του «φύλακα» σε ένα, κατά τα φαινόμενα τουλάχιστον, απολιτικό όργανο, αντί σε κάποιο όργανο ο πολιτικός χαρακτήρας του οποίου αναγνωρίζεται ανοικτά; Ο ίδιος ο Schmitt ισχυρίζεται ότι κάτι τέτοιο θα ήταν βαθιά αντίθετο στη δημοκρατική αρχή. Γιατί, μας λέει, δίνοντας κανείς την εξουσία λήψης της κορυφαίας αυτής πολιτικής απόφασης σε μια ολιγομελή ομάδα κάποιων επαγγελματιών νομικών δημιουργεί κατ' ουσίαν μια «αριστοκρατία της τηβέννου».

Τί είναι όμως αυτό που βρίσκει αφόρητο στη λύση του Kelsen; Φοβάται άραγε την εγκαθίδρυση ενός «κράτους των δικαστών»; Όχι βέβαια. Γι' αυτόν, το πρόβλημα με το συνταγματικό δικαστήριο δεν είναι ότι καταλήγει στην επιβολή ενός κονκλαβίου μη αιρετών «βασιλικών ανδρών» σε βάρος του δημοκρατικά εκλεγμένου κοινοβουλίου. Αντίθετα, το πρόβλημα είναι ότι αυτό θα αποτελούσε το απότοκο ή προέκταση ενός νοσηρού κοινοβουλευτισμού που θα επιμόλυνε με τον ολέθριο πλουραλισμό του τη λήψη της κορυφαίας των πολιτικών αποφάσεων.

Η βίαιη κριτική του Schmitt στην πρόταση του Kelsen αποκαλύπτει έτσι προέκταση του ριζικού αντικοινοβουλευτισμού του που διαπνέει το έργο του αλλά και απηχούσε ήδη τον αντιφιλελευθερισμό πολλών διανοουμένων της Δεξιάς και της Αριστεράς την ταραγμένη εποχή του

Μεσοπολέμου⁷. Γιατί, για τον Schmitt, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, ως φιλελεύθερη-αντιπροσωπευτική μορφή, είναι από μόνη της ήδη εκτροπή από την ιστορική πορεία προς το ολικό κράτος. Είναι η αποτυχία της κοινωνίας να αυτοοργανωθεί σε ένα κράτος η βούληση του οποίου είναι και βούληση όλων. Γιατί καταδικάζει την κοινωνία να εκπροσωπείται μέσω οργανωμένων επιμέρους μεσολαβητικών σχηματισμών της, τα κόμματα. Κι αυτά, κατ' αυτόν, από τη φύση τους, συγκροτούνται και οργανώνονται στη βάση κάποιου –για να χρησιμοποιήσω τη ρουσσοϊκή ιδιόλεκτο– «μερικού» συμφέροντος, το οποίο και πασχίζουν να μεταμφιέσουν σε «γενικό». Το κοινοβούλιο, λοιπόν, καταλήγει έτσι ένα παζάρι, ένα σκηνικό συναλλαγής και παρασκηνιακών συμβιβασμών πρόσφορο να παράγει μόνον αδύναμα και αναποτελεσματικά σχήματα εξουσίας –ανίκανα να απαντήσουν σε κρίσεις ή να δώσουν καθαρές απαντήσεις στο ερώτημα «ποιο είναι το Σύνταγμα;».

Αυτό το έλλειμμα, λέει ο Schmitt, δεν το θεραπεύει το Συνταγματικό Δικαστήριο· το πολλαπλασιάζει. Το δικαστήριο γίνεται ένα δεύτερο μικρό κοινοβούλιο, ένα *zweite Kammer*, που αναπαράγει τη φθορά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, χωρίς να λύνει την κρίση νομιμοποίησής της. Η μόνη λύση, κατ' αυτόν, είναι μια επιστροφή στη δημοκρατία –αλλά όχι στη φιλελεύθερη, ή, πάντως, σε μια θεσμική δημοκρατία, αλλά στη δημοκρατία ως άμεση, αδιαμεσολάβητη έκφραση της βούλησης του λαού. Εδώ ακριβώς εκδηλώνεται ο αντιδραστικός πυρήνας της σκέψης του Schmitt. Διότι, ο λαός νοείται από αυτόν θεολογικά, σαν να είναι μια ομοιογενής, μυθολογικά συγκροτούμενη μεταφυσική οντότητα που συνοψίζει το πολιτικό πλήθος χωρίς η ίδια να μπορεί να εγκλωβισθεί σε κάποια συγκεκριμένη συντακτική μορφή. Γι' αυτό και ο χαρακτηριστικός τρόπος έκφρασής της είναι η δια βοής συγκατάνευση του πλήθους, αυτό δηλαδή που οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν *acclamatio*, δηλαδή η πανηγυρική επευφημία του ηγεμόνα⁸.

Ποιος λοιπόν θα μπορούσε να αντιληφθεί και να εκφράσει με την απόφασή του την πραγματική βούληση του λαού στις θεσμικές περιστάσεις της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, αν όχι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, δηλαδή ένα μονοπρόσωπο όργανο που εκφράζει την ολότητα γερμανικού λαού έχοντας εκλεγεί άμεσα από αυτόν; Αυτή η άμεση νομιμοποίηση του προσδίδει τον προνομιακό ρόλο του αυθεντικού εκπροσώπου ή, καλύτερα, της ενσάρκωσης της λαϊκής ενότητας. Η «αριστοκρατία της τηβέννου», λοιπόν, η οποία συγκαλύπτει την κομματοκρατία υπό μανδύα απολιτικοποίησης, είναι ψευδής λύση. Δεν είναι δημοκρατική, γιατί είναι παράγωγο του ίδιου του κοινοβουλευτικού εκφυλισμού.

IV. ΑΠΟ «ΦΥΛΑΚΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ», «ΚΥΡΙΟΣ» ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ.

Τι απαντά σε αυτά ο Kelsen; Η απάντησή του είναι ένα σύνθετο επιχείρημα *tu quoque*, δηλαδή κάτι σαν «μα, κι εσύ τα ίδια λες». Άλλωστε, και οι δυο τους, με τον τρόπο του ο καθένας, δέχτηκαν την αποφασιστική επιρροή του Max Weber. Επισημαίνει, λοιπόν, πρώτον, ο Kelsen ότι ο ίδιος ο Schmitt έχει αναγνωρίσει στο προγενέστερο έργο του πως όλες οι δικαστικές αποφάσεις είναι κατ' ουσίαν πολιτικές⁹. Κάθε δικαστήριο, ακόμα και το ειρηνοδικείο, σταθμίζει σε τελική ανάλυση

⁷ Βλ. έτσι χαρακτηριστικά C. Schmitt, *The crisis of parliamentary democracy* (1923, 1926), 1988.

⁸ Βλ. τις χαρακτηριστικές θέσεις στο C. Schmitt, *Théorie de la Constitution* (1928, 1960), 1989, σελ. 214-6.

⁹ Τέτοιες απόψεις ο Schmitt είχε υιοθετήσει ήδη από το 1912 στο *Gesetz und Urteil: Eine Untersuchung zum Problem*

συμφέροντα κι αυτό δίνει αναπόφευκτα στην κρίση του μια πολιτική διάσταση καθώς προτάσσει τελικά το ένα συμφέρον έναντι του άλλου ως άξιο προστασίας ή ικανοποίησης· αυτό ακριβώς κάνει κατ' αυτόν και το συνταγματικό δικαστήριο.

Ο Kelsen, λοιπόν, δεν αρνείται ότι πρόκειται για πολιτική απόφαση. Αντιθέτως, το αποδέχεται. Υιοθετεί μάλιστα ανοικτά τη μεσουρανούσα τότε στους νομικούς αντιφορμαλιστική θεωρία της στάθμισης των συμφερόντων (*interessenjurisprudenz*)¹⁰, και λέει: αφού όλες οι δικαστικές αποφάσεις είναι πολιτικές, γιατί να μην παραδεχθούμε ρητά ότι και το συνταγματικό δικαστήριο λειτουργεί ως ένα είδος μικρού κοινοβουλίου, με αρνητική νομοθετική εξουσία; Αυτό δεν είναι κακό, λέει ο Kelsen· αντιθέτως, είναι κάτι το θετικό και χρήσιμο. Διότι, όπως μέσα στο κοινοβούλιο εκφράζονται ανοικτά οι αντιπαραθέσεις και οι συγκρούσεις που διχάζουν το κοινωνικό σώμα, το ίδιο συμβαίνει και στο συνταγματικό δικαστήριο, το οποίο λειτουργεί ως θεσμική μικρογραφία του κοινοβουλίου. Και μάλιστα, όπως υπογραμμίζει, τα μέλη του εκλέγονται από το ίδιο το κοινοβούλιο, ή προτείνονται από θεσμικά όργανα που διαθέτουν δημοκρατική νομιμοποίηση. Άρα, και εκεί υπάρχει λαϊκή αντιπροσώπευση, έστω και έμμεσα.

Ο Kelsen, έτσι, αντιστρέφει το επιχείρημα του Schmitt και μαζί αποκαλύπτει και το πολιτικό σχέδιο, που υποκρύπτει η κριτική του τελευταίου στη λύση του συνταγματικού δικαστηρίου: να αναλάβει τον ρόλο του «φύλακα» που θα ελέγχει τους λοιπούς θεσμικούς παράγοντες κάποιος τον οποίο δεν θα μπορεί να ελέγξει κανείς. Ναι, του λέει, και οι δύο αναγνωρίζουμε ότι το πρόβλημα είναι ότι η τελική κρίση για το τί λέει το Σύνταγμα είναι μια υπαρξιακή για το κράτος πολιτική απόφαση· μόνο που η δική σου λύση είναι πολύ χειρότερη από τη δική μου. Εσύ θέλεις έναν ηγεμόνα που, ως μεταφυσικός διερμηνευτής της «αληθινής» βούλησης του λαού, αποφασίζει χωρίς να ελέγχεται από κανέναν. Εγώ προτείνω ένα θεσμικό σώμα, που θα λειτουργεί ως μικρό κοινοβούλιο, εντός της θεσμικής λογικής του αντιπροσωπευτικού συστήματος, και θα παραμένει σε ορισμένο βαθμό υπόλογο σε αυτούς που το ανέδειξαν. Αν μάλιστα η συγκρότησή του εξασφαλίζει επαρκή δημοκρατική νομιμοποίηση –μέσω εκλογής από το κοινοβούλιο ή ακόμα και απ' ευθείας από τον ίδιο τον λαό– τότε δεν τίθεται και θέμα δημοκρατικής εκτροπής. Συνεπώς, λέει ο Kelsen, εγώ παραμένω πλήρως εντός της δημοκρατικής λογικής, απλώς την επεκτείνω· εσύ την υπερβαίνεις εκρηκτικά.

Αντιστρέφοντας έτσι ο Kelsen την κριτική του Schmitt δείχνει ότι, τελικά, και ο ίδιος αποδεικνύεται έκθετος σε αυτή, ερχόμενος στην ίδια κατ' αρχήν θέση στην οποία επεδίωκε να φέρει τον Kelsen. Η κρίσιμη σκέψη του Schmitt νομίζω βρίσκεται σε μια φράση στην οποία και ο ίδιος ο Kelsen ρητά παραπέμπει στην απάντησή του: «[Ε]ίναι λογικό σε ένα κράτος δικαίου, το οποίο χαρακτηρίζεται από διάκριση των εξουσιών, να μην ανατεθεί αυτή η λειτουργία [δηλαδή, η λειτουργία του φύλακα του Συντάγματος] σε καμία από τις υπάρχουσες εξουσίες για να την ασκεί παράλληλα διότι

der Rechtspraxis, βλ. αγγλ. μτφ. στο L. Vinx/S. G. Zeitlin (eds.), *Carl Schmitt's Early Legal-Theoretical Writings: Statute and Judgment and the Value of the State and the Significance of the Individual*, 2021.

¹⁰ Για τη θεωρία της στάθμισης συμφερόντων και, γενικότερα, τον αντιφορμαλισμό των ρευμάτων νομικής σκέψης των αρχών του 20ού αιώνα και του μεσοπολέμου βλ. αντί άλλων Π. Σούρλα, *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, 1986, σελ. 55-69.

έτσι θα κέρδιζε την υπεροχή έναντι των άλλων εξουσιών και θα μπορούσε να αποφεύγει τον έλεγχο. Θα γίνονταν, κατ' αυτό τον τρόπο, ένας εξουσιαστής του Συντάγματος»¹¹.

Από αυτό δε ο Schmitt σπεύδει, στη συνέχεια, να συμπεράνει ότι είναι αναγκαίο να προστεθεί πλάι στις λοιπές εξουσίες μια ειδική και ουδέτερη εξουσία, την οποία εντοπίζει στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, που ως άμεσα εκλεγόμενος από τον λαό είναι σε θέση να εκφράσει καλύτερα από κάθε άλλον την αληθινή βούληση όλων.

Ωστόσο, στο αρνητικό του σκέλος, αυτό το επιχείρημα του Schmitt για τον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του συνταγματικού δικαστηρίου διαθέτει μια αιχμή που ο Kelsen αποφεύγει να αντικρούσει, αρκούμενος να αντιστρέψει τη φορά της προς τον αντίπαλό του. Αυτό που δεν αναιρεί αλλά φαίνεται αντίθετα να αποδέχεται σιωπηρά με συγκατάβαση εδώ είναι ακριβώς το ότι η ίδια η ιδέα του φύλακα του Συντάγματος –αυτού που ελέγχει τους άλλους ως προς τη συνταγματικότητα της δράσης τους– υπονοεί κατ' ανάγκην ότι ο ίδιος αυτός φύλακας δεν θα ελέγχεται από κανέναν άλλον. Διότι, αν ελέγχεται, τότε δεν είναι ύστατος φύλακας του Συντάγματος ο ίδιος, αλλά κάποιος άλλος.

Η σκέψη αυτή του Schmitt αποκαλύπτει ότι η όλη συζήτηση περί φύλακα του Συντάγματος είναι αδιέξοδη γιατί απλώς αναπαράγει το λεγόμενο παράδοξο της κυριαρχίας: η αναζήτηση του φύλακα εξ ορισμού οδηγεί σε ατέρμονη αναγωγή. Άρα, ποιο συντεταγμένο όργανο θα μπορούσε να είναι ο φύλακας του Συντάγματος; Η αναπόφευκτη λογικά απάντηση είναι κανένα απολύτως. Γιατί, αν ορίζαμε κάποιο ως τέτοιο στο Σύνταγμά μας, ο μόνος που θα μπορούσε να (μας) φυλάει (από) αυτό δεν θα ήταν παρά μόνον ο εαυτός του. Και αυτό δεν σημαίνει άλλο από το ότι κάνοντας κάποιον φύλακα του Συντάγματος, τον κάνεις κύριο, του χαρίζεις δηλαδή την κυριαρχία μέσα στο πολίτευμα.

Έχοντας ξεκαθαρίσει την κρίσιμη αλλά παραγνωρισμένη αυτή πτυχή της όλης συζήτησης, μπορούμε πια να εκτιμήσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια την αξία των προτάσεων ένθεν και ένθεν. Από τη σκοπιά αυτή λοιπόν η πρόταση του Schmitt για ανάθεση του ρόλου φύλακα στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας φαντάζει πράγματι εντελώς αντιφατική. Τη μια στιγμή δηλώνει ότι κανένα συντεταγμένο όργανο δεν μπορεί να γίνει φύλακας του Συντάγματος χωρίς να μετατραπεί το ίδιο σε ανέλεγκτο κυρίαρχο και, αμέσως μετά, σπεύδει να προτείνει για τον ρόλο φύλακα τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Θα αδικούσαμε φυσικά πολύ το μεγάλο αυτό «επικίνδυνο νου» της συνταγματικής θεωρίας αν του αποδίδαμε τέτοιο πρόδηλο παραλογισμό. Γιατί, προφανώς, ο Schmitt εννοεί με τη δική του πρόταση κάτι διαφορετικό από το να ανατεθεί στον Πρόεδρο κάποιος συντεταγμένος ρόλος ελεγκτή της συνταγματικής νομιμότητας της δράσης των λοιπών θεσμικών οργάνων. Όπως κατέδειξε η αντιστροφή του επιχειρήματός του από τον Kelsen, αυτό που τον ενδιαφέρει και επιδιώκει είναι να αναλάβει ακριβώς το συγκεκριμένο μονοπρόσωπο όργανο, ικανό, χάρη στην άμεση εκλογή του από τον λαό, να διερμηνεύει τη λαϊκή βούληση και να ενσαρκώνει τη λαϊκή ενότητα, τον ρόλο αδέσμευτου φορέα της συντακτικής εξουσίας. Άλλωστε, ο Schmitt ποτέ του δεν έκρυψε την γοη-

¹¹ Ν. Βαγδούτη (μτφρ.-εισαγ.), *Hans Kelsen – Carl Schmitt, Ποιος είναι ο «φύλακας του Συντάγματος»; Ο διάλογος Kelsen και Schmitt*, 2024, σελ. 133. Βλ. και σελ. 233 για την αναφορά του Kelsen.

τεία που του ασκούσε η ιδέα της δικτατορίας ενός ανέλεγκτου κυριάρχου (*souveräne Diktatur*) σε σύγκριση με τη δεσμία δικτατορία του κομισάριου (*kommisssarische Diktatur*)¹².

Το πρόβλημα εδώ όμως είναι ότι το κοφτερό αυτό επιχείρημα θίγει εξίσου και τα δύο μέρη του διαλόγου. Γιατί αν αποκαλύπτει τον πολιτικό σχεδιασμό του Schmitt για μια δικτατορία του Προέδρου της Δημοκρατίας, αντίστοιχα κάνει το συνταγματικό δικαστήριο, που προτείνει ο Kelsen, να φαντάζει φορέας μιας διαρκούς συντακτικής εξουσίας. Βέβαια, όπως άλλωστε σπεύδει να κάνει και ο Kelsen, μπορεί κανείς να επικαλεστεί το ότι οι συνταγματικοί δικαστές, σε αντίθεση με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, παραμένουν σε ορισμένο βαθμό πολιτικά δέσμιοι του κοινοβουλίου που τους αναδεικνύει. Και αυτό ενδεχομένως να δημιουργεί την εντύπωση ότι η ιδέα αυτή είναι τουλάχιστον λιγότερο κακή ή επικίνδυνη από αυτή του αντιπάλου του.

Οι πολιτικές και κοινωνικές περιστάσεις της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας πράγματι δεν κάνουν το ενδεχόμενο μιας δικτατορίας της τηβέννου μια ρεαλιστική προοπτική. Οι σύνθετες παντοειδείς δεσμεύσεις και επιρροές που προσδιορίζουν τη σύνθεση και λειτουργία των σημαντικών συνταγματικών δικαστηρίων, όπου τέτοια υφίστανται, και, κυρίως, η αδυναμία τους να αποκτήσουν και να συντηρήσουν αυτοτελή βάση πολιτικής και κοινωνικής στήριξης των επιλογών τους, τα έχουν καταστήσει, όπως άλλωστε το προέβλεπε και ο Schmitt, περισσότερο πεδία διαπραγμάτευσης μεταξύ μερίδων των πολιτικών και οικονομικών ελίτ παρά αυτόνομους πόλους πολιτικής εξουσίας. Πόσο ανακουφιστικό είναι κάτι τέτοιο για τη δημοκρατία, αν το τί λέει το Σύνταγμά της σε τελική ανάλυση το προσδιορίζει η κυρίαρχη κάθε φορά στο πολιτικό σύστημα μερίδα της ελίτ;

V. ΝΟΣΦΙΣΗ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Αν υπάρχει, λοιπόν, ένα δίδαγμα που μπορούμε να αντλήσουμε από όλη αυτή τη σχηματική συζήτηση για τον φύλακα του Συντάγματος, αυτό είναι ένα: ότι το ερώτημα «ποιος θεσμός είναι ο καταλληλότερος να παίξει τον ρόλο αυτό;», παρά το δραματικό του φορτίο, είναι ένα εσφαλμένο ερώτημα. Διότι, όπως είδαμε, η μόνη απάντηση που μπορεί να λάβει –τουλάχιστον εντός του θεσμικού συγκειμένου μιας δημοκρατίας– είναι απλώς: «κανένας».

Και αυτό γιατί η απονομή τέτοιου ρόλου σε οποιονδήποτε θεσμό του πολιτεύματος τον αναγορεύει, κατά λογική αναγκαιότητα, όχι σε φύλακα αλλά σε φορέα συντακτικής εξουσίας –σε έναν *constitutione solutum* κυρίαρχο. Εφόσον ένας τέτοιος θεσμός ελέγχει τη συμφωνία της δράσης των λοιπών οργάνων με το Σύνταγμα, χωρίς η κρίση του αυτή να υπόκειται στον έλεγχο κανενός άλλου, τότε σε τελική ανάλυση το τι λέει το Σύνταγμα δεν μπορεί να διακριθεί από το τι λέει αυτός ότι λέει το Σύνταγμα. Έτσι, μοναδικό κριτήριο προσδιορισμού της συνταγματικότητας ή μη μιας πράξης απομένει το τι λέει εκείνος –και μόνο. Για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του φιλοσόφου: «Θα ήθελε κανείς να πει: ό,τι πρόκειται να μου φανεί σωστό, είναι σωστό. Και αυτό απλώς σημαίνει ότι εδώ δεν μπορούμε να μιλάμε για “σωστό”»¹³.

¹² Βλ. έτσι C. Schmitt, *Dictatorship: From the Origin of the Modern Concept of Sovereignty to Proletarian Class Struggle* (1921), 2014.

¹³ L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, 1958, παρ. 258.

Κάποιος θα έσπευδε ίσως να θεωρήσει ότι πρόκειται για ζήτημα που θίγει την ιδέα του κράτους δικαίου. Στην πραγματικότητα, όμως, είναι θέμα δημοκρατίας. Διότι σε μια μοναρχία ή σε μια ολιγαρχία, κάτι τέτοιο δεν θα αποτελούσε πρόβλημα. Το να αποδίδεται στον «εξαίρετο» ηγεμόνα ή, αντιστοίχως, στους «άριστους» λίγους ο ρόλος του φύλακα ενός «Συντάγματος» με το οποίο έχουν μεταμφιέσει τον πολιτικό τους αυταρχισμό, απλώς επισημοποιεί το γεγονός ότι αυτοί αποτελούν την πραγματική πηγή κάθε «νόμιμης» εξουσίας.

Αντίθετα, το να καταστήσει κανείς φύλακα ενός δημοκρατικού πολιτεύματος οποιοδήποτε θεσμικό του όργανο συνεπάγεται, κατά λογική αναγκαιότητα, την υποκατάστασή του στη θέση αυτού που μόνος μπορεί να λογίζεται κυρίαρχος σε μια δημοκρατία που σέβεται το όνομά της: του λαού, δηλαδή όλων των πολιτών ανεξαιρέτως και, ταυτοχρόνως, του καθενός ξεχωριστά. Γιατί, όσο πολυπληθές ή δημοκρατικά νομιμοποιημένο και αν είναι το θεσμικό όργανο αυτό, εκ των πραγμάτων, όσοι το συγκροτούν δεν θα αποτελούν παρά ένα μόνον κλάσμα του λαού· οι λοιποί –τα δικαιώματά τους, ακόμη και η προσωπική τους υπόσταση– θα τελούν απλώς στο έλεος των πρώτων.

VI. ΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΑΛΛΟΙΩΣΗΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

Αυτό το δίδαγμα θα πρέπει να το έχουν καλά στον νου τους όσες και όσοι προβάλλουν σήμερα ως αναγκαία λύση στα προβλήματα της δημοκρατίας μας την ίδρυση ενός συνταγματικού δικαστηρίου. Διότι πράγματι η δημοκρατία μας, αυτή που καθιέρωσε το Σύνταγμα του 1975, δέχεται πιέσεις που, πίσω από το πρόσχημα –ίσως– του εκσυγχρονισμού της, αποβλέπουν σε μια δραστική μεταβολή –αν όχι αλλοίωση– των χαρακτηριστικών της.

Οι πολιτικές ελίτ της χώρας φαίνεται να μην εγκατέλειψαν ποτέ τη στρατηγική στόχευση που ήδη αποτύπωνε, από πολύ νωρίς, η περίφημη «βαθεία τομή» Καραμανλή-Τσάτσου του 1963¹⁴: ένα πολίτευμα που, μολοντί διατηρεί ορισμένα δημοκρατικά χαρακτηριστικά, δίνει την έμφαση στη στιβαρή διακυβέρνηση από το εκτελεστικό, υπό το άγρυπνο βλέμμα ενός βασιλιά εξοπλισμένου με υπερεξουσίες και την εγγύηση ενός συνταγματικού δικαστηρίου, διορισμένου από την κυβέρνηση και αρμόδιου να απαγορεύει πολιτικά κόμματα. Η ευρεία χρήση των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου για την ταχεία νομοθέτηση, χωρίς τα πολιτικά προσκόμματα και τις καθυστερήσεις που θα προκαλούσε η κοινοβουλευτική συζήτηση και η κριτική της αντιπολίτευσης, καθώς και η αυξανόμενη τάση δικαστικοποίησης του συνόλου των μεγάλων πολιτικών αντιπαραθέσεων που συγκλόνισαν τη χώρα τα τελευταία είκοσι χρόνια, δημιουργούν την αίσθηση ότι η μετάλλαξη των χαρακτηριστικών του πολιτεύματος δεν βρίσκεται απλώς προ των πυλών, αλλά αποτελεί ήδη, σε κάποιον βαθμό, μια ενεστώσα πραγματικότητα.

Σε αυτή τη μετάλλαξη δεν συνέτειναν μόνο οι δύο μεγάλες κρίσεις –η κρίση δημοσίου χρέους και η υγειονομική κρίση του COVID– που συντάραξαν, και σε θεσμικό επίπεδο, την κοινωνική ζωή της χώρας. Αυτές λειτούργησαν μάλλον ως επιταχυντές μιας διαδικασίας την οποία έχει ήδη πυ-

¹⁴ Βλ., πρόσχειρα, Σπ. Βλαχόπουλο, *Η «βαθεία τομή» του Κων. Καραμανλή*, Η Καθημερινή 21.02.2016, διαθέσιμο στο [link](#)· και, εκτενέστερα, Χ. Κουρουνδή, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά. Από τη «Βαθεία Τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, 2018.

ροδοτήσει ο εδραίος πλέον πρωθυπουργοκεντρισμός του πολιτεύματος. Η πειθάρχηση των κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών από το, πανίσχυρο πλέον, γραφείο του πρωθυπουργού έχει αφήσει ως μοναδική θεσμική διέξοδο για την αντιπολίτευση και τις κοινωνικές ομάδες που αντιδρούν στις κυβερνητικές επιλογές την προσφυγή κατά των νόμων ως αντισυνταγματικών ενώπιον των δικαστηρίων. Έτσι ενισχύεται ακόμη περισσότερο η δικαστικοποίηση της πολιτικής ζωής και η συγκέντρωση του ελέγχου συνταγματικότητας στα ανώτατα δικαστήρια, ιδίως στο Συμβούλιο της Επικρατείας¹⁵.

Δεν υπάρχει ίσως πιο χαρακτηριστική εκδήλωση αυτής της πραγματικότητας από το γεγονός ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας λειτουργεί πια όχι απλώς ως ένα ανώτατο δικαστήριο που διασφαλίζει την ενότητα της νομολογίας¹⁶, αλλά ως όργανο που τέμνει τις κορυφαίες πολιτικές αντιπαραθέσεις που σπαράσσουν την κοινωνία, με αποφάσεις των οποίων η αμφισβήτηση –τουλάχιστον με θεσμικά μέσα– έχει πλέον αποκλειστεί εκ του νόμου. Διότι τι άλλο υπονοεί η περίφημη ρύθμιση του άρθρου 12 του Ν. 3900/2010, αν όχι ότι αυτό το δικαστήριο αποφαινεται δεσμευτικά για το τι είναι –και τι δεν είναι– το Σύνταγμα¹⁷;

Μάταια οι αναιρεσεύοντες επικαλούνται τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια ότι η απόρριψη του δικογράφου τους ως απαραδέκτου, όταν δεν συμπλέει με την προηγούμενη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, παραβιάζει θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος –ιδίως εκείνες που κατοχυρώνουν τη δημοκρατική ισότητα, το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη και το σύστημα διάχυτου και παρεμπόπτοντος ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων¹⁸. Στη λιτή του αιτιολογία για την απόρριψη αιτήσεων αναίρεσης που παραλείπουν να επικαλεστούν σύμφωνη προηγούμενη νομολογία, το δικαστήριο απαντά με κάτι που ακούγεται σαν να αγγίζει τα όρια της ειρωνείας: λέει, δηλαδή, ότι δεν τίθεται ζήτημα παραβίασης του δικαιώματος παροχής δικαστικής προστασίας, αφού –έτσι κι αλλιώς– για να ασκηθεί αναίρεση έχει ήδη προηγηθεί τελεσίδικη απόφαση κατώτερου δικαστηρίου. Κυρίως, όμως, λέει ότι σε καμία περίπτωση δεν αποκλείεται η μελλοντική μεταβολή της νομολογίας του¹⁹ είτε λόγω αλλαγής των συνθηκών υπό τις οποίες δόθηκε η αρχική ερμηνεία είτε

¹⁵ Βλ. γενικά για τους διάφορους μηχανισμούς συγκέντρωσης του ελέγχου συνταγματικότητας στο ελληνικό σύστημα που προσδίδουν στο ΣτΕ χαρακτηριστικά συνταγματικού δικαστηρίου, Α. Καϊδατζή, «Ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων», σε: *Μελέτες διαλόγου με το έργο του Ευάγγελου Βενιζέλου*, 2024, σελ. 381 επ.· Β. Τσιγαρίδα, *Ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του ελέγχου συνταγματικότητας στο πλαίσιο της διοικητικής δίκης*, 2025, σελ. 107 επ. (υπό δημοσίευση)

¹⁶ Η θέση του ΣτΕ στην έννομη τάξη, ενόψει των αρμοδιοτήτων του και, ιδίως, του τρόπου άσκησής τους είχε απασχολήσει, βέβαια, έγκαιρα τη θεωρία. Βλ., ιδίως, τους προβληματισμούς του Ευ. Βενιζέλου, *Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων*, 1994, σελ. 22 επ.

¹⁷ Σχετικά πρόσφατα, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο τρόπος εφαρμογής της διάταξης αυτής από το ΣτΕ ενέχει φορμαλισμό, ο οποίος βρίσκεται σε τριβή με το άρθρο 6 ΕΣΔΑ. Βλ., σχετικά, Ν. Ρουπίνια, *Το παραδεκτό της αίτησης αναίρεσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχόλιο στην απόφαση ΕΔΔΑ Τσιώλης κατά Ελλάδας*, www.nomarchia.gr.

¹⁸ Για την κριτική της θεωρίας, που επικεντρώθηκε στην έμμεση καθιέρωση του θεσμού του *stare decisis* στην ελληνική έννομη τάξη, βλ., ενδεικτικά, Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 2023, σελ. 1000 επ.· Κ. Στρατηλάτη, *Η επίκληση της νομολογίας στο Διοικητικό Δίκαιο και στη νομική επιστήμη γενικότερα*, ΕφημΔΔ 2015, σελ. 94 επ.· Α. Τσιρωνά, *Η δικονομική μεταρρύθμιση του ν. 3900/2010 και ο νέος ρόλος του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΕφημΔΔ 2011, σελ. 431 επ.· Χ. Χρυσανθάκη, *Οι νέες ρυθμίσεις για τη διοικητική δίκη, ο ν. 3900/2010: Μια «ανοικτή» επιστολή προς την Πολιτεία*, ΘΠΔΔ 2010, σελ. 1321 επ.

¹⁹ Για το ενδιαφέρον ζήτημα της μεταβολής νομολογίας, βλ., ενδεικτικά, Σπ. Βλαχόπουλο, *Οι συνταγματικές διαστάσεις*

λόγω τροποποίησης της σχετικής ρύθμισης από τον νομοθέτη²⁰. Αυτό που αποφεύγει, ωστόσο, να διατυπώσει ρητά –αλλά όλοι μπορούμε να το αντιληφθούμε– είναι ότι ενδεχόμενη μεταβολή της νομολογίας σε ένα κρίσιμο κάθε φορά ζήτημα αποτελεί υπόθεση αποκλειστικά του ίδιου του Συμβουλίου της Επικρατείας –και κανενός άλλου. Ή, με άλλα λόγια: το τι λέει το Σύνταγμα είναι, σε κάθε περίπτωση, αποκλειστική αρμοδιότητά του. Σύνταγμα είναι –όπως λέγεται ότι διδάσκεται και στη Σχολή Δικαστών– «ό,τι πει το ΣτΕ».

Θα ήταν ίσως άδικο να αποδώσει κανείς στους δικαστές του Συμβουλίου της Επικρατείας την πρόθεση να προσδώσουν στο δικαστήριό τους το αλάθητο του πάπα. Πολύ περισσότερο, όταν ο δηλωμένος σκοπός του Ν. 3900/2010 και των τροποποιήσεών του ήταν η επιτάχυνση των δικονομικών διαδικασιών –κάτι που το σύστημα απονομής δικαιοσύνης στη χώρα μας είχε και εξακολουθεί να έχει απολύτως ανάγκη²¹. Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει πως τέτοιου τύπου θεσμικά επινοήματα ενισχύουν την καλλιέργεια μιας αριστοκρατικής κουλτούρας στο σώμα των δικαστών²² –κάτι στο οποίο φαίνεται να έχει συμβάλλει η υφιστάμενη σχολή δικαστών, καθώς και την ιδέα ενός κλειστού ερμηνευτικού μονοπωλίου επί του Συντάγματος.

Ακόμη πιο ανησυχητικό είναι το γεγονός ότι, δεδομένου του τρόπου με τον οποίο συγκροτούνται οι ηγεσίες των ανωτάτων δικαστηρίων στην Ελλάδα²³, γεννάται η εντύπωση πως οι κορυφαίες πολιτικές αντιπαραθέσεις που άγονται ολοένα και συχνότερα ενώπιον τους ενδέχεται να επιλύονται τελικά κατά τρόπο συμβατό με τη στρατηγική στόχευση της εκάστοτε κυβέρνησης. Η βαθιά καχυποψία του ευρύτερου πολιτικού κοινού απέναντι στη Δικαιοσύνη δεν στηρίζεται πια τόσο στις χρόνιες καθυστερήσεις στην έκδοση αποφάσεων, όσο στην αίσθηση πως η ανεξαρτησία της δεν είναι πλέον αυτονόητη.

Αυτή η κρίση εμπιστοσύνης δεν είναι παρά μέρος της συμπτωματολογίας μιας ευρύτερης τάσης αλλοίωσης του ισχύοντος πολιτεύματος. Και αυτή η αλλοίωση φαίνεται να εκδηλώνεται κατ'εξοχήν με τη σταδιακή αποδυνάμωση του συστήματος διάχυτου και παρεμπόπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος. Ίσως γιατί αυτό εγκλείει εγγενώς το ενδεχόμενο να λειτουργήσει ανά πάσα στιγμή ως θεσμικό ανάχωμα απέναντι στην απόλυτη επικράτηση του εκτελεστικού, ιδιαίτερα σε ένα όλο και πιο πρωθυπουργοκεντρικό μοντέλο διακυβέρνησης που στηρίζεται σε μια πειθαρχημένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

της μεταβολής της νομολογίας, 2019.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 4439/2012 7μ., 4987/2012, 3808/2012, 3799/2013, 2582/2013, 2172/2015, 785/2024.

²¹ Για μία συνολική επισκόπηση των αλλαγών του ν. 3900/2010, βλ. Κ. Γώγο, «Μέτρα του ν. 3900/2010 για την επιτάχυνση της δίκης στα τακτικά διοικητικά δικαστήρια σε Δημόσια Οικονομικά και Δίκαιο», σε: *Τιμητικός Τόμος για τον κ. Νικόλαο Ι. Μπάρμπα*, 2013, σελ. 17 επ.· ενώ για μία κριτική αποτίμηση των προβλέψεων του ν. 4274/2014, που έδωσαν στον ακυρωτικό δικαστή (δηλαδή τον δικαστή του ΣτΕ) την ευχέρεια να διαμορφώνει το διατακτικό των αποφάσεών του, βλ. *Idem*, *Ο κατά χρόνο περιορισμός των ακυρωτικών αποτελεσμάτων της δικαστικής απόφασης στην πρόσφατη νομολογία ΣτΕ*, ΘΠΔΔ 2015, σελ. 727 επ.

²² Βλ., από την αχανή σχετική βιβλιογραφία και αρθρογραφία, και για τα δεδομένα της ελληνικής έννομης τάξης, ήδη Μ. Σταθόπουλο, *Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, Η δημοκρατία ανάμεσα στις συμπληγάδες αυταρχισμού ή λαϊκισμού και αριστοκρατισμού*, ΝοΒ 1989, σελ. 1 επ.

²³ Για το ζήτημα αυτό, βλ., από την πρόσφατη σχετική αρθρογραφία, Ε. Σταλικά, *Η επιλογή της ηγεσίας της δικαιοσύνης: αλυσιτελείς νομοθετικές παρεμβάσεις και η αναθεωρητική προοπτική*, www.nomarchia.gr.

VII. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΕΧΕΙ ΑΝΑΓΚΗ ΑΠΟ ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ, ΟΧΙ ΑΠΟ «ΦΥΛΑΚΕΣ»: ΓΙΑ ΜΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

Ίσως όμως ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο η ένταση των πιέσεων εστιάζεται στο σημείο αυτό να οφείλεται τελικά στο γεγονός ότι το σύστημα του διάχυτου και παρεμπόδιτου ελέγχου αποτυπώνει θεσμικά μια θεμελιώδη δημοκρατική σοφία: την απόρριψη της ιδέας ότι μπορεί να υπάρξει ένας αποκλειστικός και υπέρτατος ερμηνευτής του Συντάγματος. «Φύλακας» και «κύριος» του Συντάγματος στη δημοκρατία μπορεί τελικά να είναι μόνο ο λαός, καθεμιά και καθένας χωριστά και όλοι μαζί.

Η ιδέα αυτή κάνει την εμφάνισή της από τα πρώτα βήματα του δημοκρατικού συνταγματισμού. Τη συναντά έτσι κανείς σε εμβρυακή μορφή ήδη στα περίφημα *Federalist Papers*, που εκλαμβάνουν τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων ως αυτονόητη απόρροια της κανονιστικής σημασίας του Συντάγματος ως θεμελιώδους νόμου και ως εκ τούτου προσδιοριστικό στοιχείο του θεσμικού ρόλου του κάθε δικαστή, που καλείται να εφαρμόσει τους νόμους αυτούς στη καθημερινότητα του έργου του²⁴. Τη νομική σημασία του Συντάγματος και τη λογικά επακόλουθη εξουσία ελέγχου των δικαστών την αντιλαμβάνονται ρητά ως εγγύηση της δημοκρατικής αρχής και όχι του απλώς του κράτους δικαίου. Κατά τον Alexander Hamilton: «Το συμπέρασμα αυτό, ωστόσο, δεν προϋποθέτει σε καμία περίπτωση υπεροχή της δικαστικής εξουσίας έναντι της νομοθετικής. Υποδηλώνει απλώς ότι η εξουσία του λαού υπερέχει και των δύο [...] Καμία νομοθετική πράξη, επομένως, που αντιβαίνει στο Σύνταγμα, δεν μπορεί να είναι έγκυρη. Το να το αρνηθεί κανείς αυτό, θα ισοδυναμούσε με το να υποστηρίξει ότι ο εντολοδόχος είναι ανώτερος από τον εντολέα του· ότι ο υπηρέτης υπερέχει του αφέντη του...»²⁵.

Αντίστοιχη κατ' αρχάς φαίνεται να είναι και η λογική με την οποία το Σύνταγμά μας επιλέγει το σύστημα του λεγόμενου διάχυτου ελέγχου. Το άρθρο 93 παρ. 4 αναθέτει, όπως γνωρίζουμε, την κρίση περί συνταγματικότητας ή μη του νόμου σε όλα ανεξαιρέτως τα δικαστήρια –από το κατώτερο μέχρι το ανώτατο–, και όχι σε κάποιο ένα μοναδικό όργανο-φύλακα. Και εδώ είναι που διαφαίνεται καθαρότερα ότι το σύστημα δίνει υπόσταση στην ιδέα του «κανένα».

Αυτό που σε τελική ανάλυση προσδιορίζει το μοναδικό όργανο-φύλακα είναι η εξουσία του να ακυρώνει τον νόμο που προσκρούει στο Σύνταγμα, κατά την αποκλειστική ερμηνεία που το ίδιο δίνει στο τελευταίο. Εδώ όμως ο έλεγχος που ασκούν τα δικαστήρια είναι, όπως λέγεται, απλώς «δηλωτικός» ή διακηρυκτικός: κάθε δικαστήριο έχει την ίδια θεσμική νομιμοποίηση να κρίνει, αλλά

²⁴ Βλ. έτσι A. Hamilton, *The Federalist Papers*, No. 78, (ed. Isaac Kramnick), 1987, σελ. 437-438: «Ένα Σύνταγμα αποτελεί, πράγματι, ένα θεμελιώδη νόμο και πρέπει να αντιμετωπίζεται από τους δικαστές ως τέτοιος. Κατά συνέπεια, σε αυτούς ανήκει η αρμοδιότητα να διακριβώσουν τη σημασία του, καθώς και τη σημασία κάθε επιμέρους πράξης που προέρχεται από το νομοθετικό σώμα. [...] Εάν, ωστόσο, προκύψει μια ασυμφιλίωτη αντίφαση μεταξύ των δύο, πρέπει, αναμφίβολα, να προτιμηθεί εκείνο που έχει την υπέρτερη ισχύ και δεσμευτικότητα· ή, με άλλα λόγια, το Σύνταγμα πρέπει να προτιμηθεί έναντι του νόμου. [...] Περιορισμοί αυτού του είδους δεν μπορούν να διασφαλισθούν στην πράξη παρά μόνον μέσω των δικαστηρίων, των οποίων καθήκον είναι να διακηρύσσουν (*declare*) την ακυρότητα όλων των πράξεων που αντιβαίνουν στο πρόδηλο πνεύμα του Συντάγματος».

²⁵ *Ibidem*, σελ. 439.

καμία κρίση δεν είναι οριστική ούτε προκαλεί την ακύρωση ή κατάργηση του ελεγχόμενου νόμου, γιατί πάντα υπάρχει η δυνατότητα αναθεώρησης, επανεκτίμησης και εκ νέου προβληματοποίησης της συνταγματικότητας οποιουδήποτε νόμου. Ούτε το Συμβούλιο της Επικρατείας ούτε ο Άρειος Πάγος ούτε οποιοδήποτε άλλο δικαστήριο μπορεί να κλείσει τη συζήτηση, γιατί αυτή η συζήτηση δεν είναι μόνο διάχυτη αλλά και ανοιχτή –διαρκής και ποτέ περατωμένη. Έτσι, με αφορμή μια παραπλήσια υπόθεση τη διαβούλευση μπορεί να ξανανοίξει και ένα ειρηνοδικείο, αν τέτοιο ακόμη υπήρχε, κρίνοντας την ίδια διάταξη νόμου αντισυνταγματική και φυσικά αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα το ρίσκο η κρίση του αυτή να ανατραπεί από μια ανώτερη δικαιοδοσία. Αφού λοιπόν η κρίση περί συνταγματικότητας δεν αποδίδεται σε έναν αλλά σε όλα τα δικαιοδοτικά όργανα, δεσμευτική τελικά δεν είναι η κρίση κανενός.

Ωστόσο, δεσμευτική δεν είναι η κρίση περί αντισυνταγματικότητας και μόνον. Αντίθετα, η κρίση για το αν ο κρινόμενος νόμος θα εφαρμοστεί ή όχι τελικά στη συγκεκριμένη υπόθεση, που έχει τεθεί ενώπιον της συγκεκριμένης δικαστικής αρχής, είναι εξοπλισμένη *erga omnes* με το προβλεπόμενο από την δικονομία ατομικό *δεδικασμένο*. Αυτή η αέναη διαβούλευση για το τί λέει το Σύνταγμα δεν είναι κάποιος παιγνιώδης αυτοσκοπός του νομικού συστήματος της δημοκρατίας μας. Γίνεται με αφορμή και για τον σκοπό της αναγκαστικής εφαρμογής του νόμου στις ζωές μας. Και το καθήκον μας να υπακούμε τον νόμο στη δημοκρατία είναι συνάρτηση της συμφωνίας του με το Σύνταγμά της. Σε ότι δε μας αφορά καθεμιά και καθένα προσωπικά το καθήκον αυτό εξαρτάται από την προστασία που διασφαλίζει στις δημοκρατικές ελευθερίες και τα δικαιώματά μας ο νόμος που το επιβάλλει. Γι' αυτό και η ασφάλεια των δικαίων μας αξιώνει η κρίση περί συνταγματικότητας να συνδέεται αναγκαία με την άσκηση του δικαιώματος για την παροχή έννομης και, συγκεκριμένα, δικαστικής προστασίας.

Έτσι, ο έλεγχος της συνταγματικότητας καθίσταται κατ' ανάγκην *παρένθετος* σε μια κρίση για την εφαρμογή του ελεγχόμενου νόμου. Από δικονομική σκοπιά τη διάσταση αυτή εκφράζει ακριβώς ο λεγόμενος *παρεμπίπτων* χαρακτήρας του ελέγχου. Αυτός διενεργείται μόνον στο πλαίσιο μιας δίκης που έχει ήδη ανοίξει για την εφαρμογή του κρίσιμου νόμου με κάποιο από τα προβλεπόμενα ένδικα βοηθήματα ή μέσα. Οι δίκες γίνονται εξ ορισμού μόνον για το τί ισχύει τελικά με βάση τον νόμο σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, για το *quid juris* και όχι για το *quid ius*. Γι' αυτό και ο έλεγχος της συνταγματικότητας είναι πάντα, όπως λέγεται, *συγκεκριμένος*. Με αυτό τον τρόπο τελικά εξισορροπείται σταθμιστικά το αέναο της διαβούλευσης με την *ασφάλεια του δικαίου*. Η συνταγματική ερμηνεία δεν συγκεντρώνεται ούτε επικεντρώνεται σε μια απόφαση για την γενική ισχύ του νόμου. Αντιθέτως, γίνεται συγκεκριμένα και παρεμπιπτόντως σε κάθε ατομική υπόθεση, και όχι αφηρημένα, ως μία οριστική κρίση που θα έκλεινε τη συζήτηση.

Σε τελική ανάλυση, το σύστημα του διάχυτου και παρεμπίπτοντος ελέγχου εμφορείται από και εκφράζει ταπεινοφροσύνη απέναντι στο ίδιο το Σύνταγμα και το κύρος του ως *lex suprema* της δημοκρατίας: καμία θεσμική οντότητα δεν το μονοπωλεί, δεν υπάρχει κανείς στον οποίο απονέμεται απόλυτη αυθεντία να το ερμηνεύει τελεσίδικα και δεσμευτικά για όλους. Αντιθέτως, το σύστημα δίνει υπόσταση στον «κανένα» επειδή το Σύνταγμα παραμένει διηνεκώς ανοικτό στην ερμηνεία και επανερμηνεία του.

Άλλωστε, την επίσημη ερμηνεία δεν τη διενεργούν μονάχα οι δικαιοδοτικές αρχές αλλά όλες οι δημόσιες εξουσίες, ακόμη και αν δεν το συνειδητοποιούν οι φορείς τους. Το κάνει τόσο ο νομοθέ-

της, που μπορεί λ.χ. να αναλάβει την πολιτική ευθύνη να επιμείνει σε νομοθέτημά του που κρίθηκε από κάποιο δικαστήριο αντισυνταγματικό, όσο και η διοίκηση, που, καλυμμένη από την πολιτική της ηγεσία μπορεί λ.χ. να εκδίδει πράξεις παραπλήσιες με κάποια που ακυρώθηκε δικαστικά επειδή εκδόθηκε κατ' εφαρμογήν αντισυνταγματικού νόμου. Η ταπεινοφροσύνη του συστήματος έγκειται με άλλα λόγια στο ότι το Σύνταγμα στη δημοκρατία δεν έχει ανάγκη από κάποιον ισχυρό θεσμικό «φύλακα», γιατί την τήρησή του εγγυάται και υλοποιεί σε *επίπεδο συστήματος* ο θεσμός του διάχουτου και παρεμπόμπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων στο σύνολό του, ως μια αέναη συνταγματική διαβούλευση, που αφορά αλλά και κινητοποιείται τελικά από τους ίδιους τους πολίτες.

Εδώ, κρυμμένη πίσω από την ιδέα του παρεμπόμπτοντος συγκεκριμένου ελέγχου, βρίσκεται ακριβώς και η βαθιά δημοκρατική ουσία του συστήματος. Η πρωτοβουλία για την ενεργοποίηση και ανανέωση της αέναης διαβούλευσης για το δεσμευτικό περιεχόμενο του Συντάγματος εναπόκειται στους ίδιους τους πολίτες. Αυτοί είναι που αμφισβητούν τη νομοθεσία μέσω ενδίκων μέσων και βοηθημάτων. Κάθε φορά που ένας πολίτης προσφεύγει στο δικαστήριο και θέτει ένα ζήτημα συνταγματικότητας με το δικόγραφό του, το δικαστήριο δεν ασκεί την αρμοδιότητά του αφηρημένα, αλλά συγκεκριμένα αναζητώντας τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το Σύνταγμα τελικά βρίσκει εφαρμογή στην ατομική του περίπτωση και νομιμοποιεί τον όποιο περιορισμό δικαιώματός του. Ακόμη κι αν το δικαστήριο οφείλει από σεβασμό στην ιεραρχία των κανόνων της έννομης τάξης να διενεργεί αυτεπαγγέλτως τον έλεγχο αυτό, το κάνει εν τέλει κινούμενο πρωτίστως από τους νομικούς ισχυρισμούς και την συνταγματολογική επιχειρηματολογία του δικογράφου με το οποίο ασκήθηκε το κατά περίπτωση ένδικο βοήθημα ή μέσο. Από τη σκοπιά αυτή, η διαδικασία προβληματοποίησης της τήρησης της συνταγματικής νομιμότητας από τα όργανα του κράτους μέσω του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων είναι μια θεμελιώδης μορφή δημοκρατικής συμμετοχής που βρίσκεται στον πυρήνα της ιδιότητας του πολίτη²⁶.

Τέτοια ακριβώς προβληματοποίηση της συνταγματικής νομιμότητας της κρατικής δράσης μπορούν να διενεργούν οι πολίτες όχι μόνο με τα δικόγραφά τους αλλά και έμπρακτα, υιοθετώντας τη στάση της *πολιτικής ανυπακοής*, αρνούμενοι δηλαδή να συμμορφωθούν με την απαίτηση του νόμου λόγω αντισυνταγματικότητάς του. Την στάση της πολιτικής ανυπακοής την αναλαμβάνουν ωστόσο οι πολίτες υπεύθυνα ή, όπως λέγεται, *ιδίω κινδύνω*, καθότι τα δικαστήρια, στα οποία θα τους οδηγήσει η στάση αυτή, ενδεχομένως να μην συμμεριστούν την κρίση τους περί αντισυνταγματικότητας του νόμου, που αρνήθηκαν να υπακούσουν. Σε τελική ανάλυση όμως η κρίση αυτή είναι που θα αποτελέσει το πραγματικό αντικείμενο της δίκης, ακόμη και αν αυτό τυπικά, από δικονομική άποψη, θα συμβεί παρεμπιπτόντως της διερεύνησης της ευθύνης τους για την ανυπακοή τους στον νόμο. Έτσι, η πολιτική ανυπακοή λειτουργεί σαν ένα άτυπο «ένδικο μέσο» για την ύστατη προσπάθεια προβληματοποίησης της συνταγματικότητας του νόμου από τους πολίτες που η εφαρμογή του προσωπικά αφορά²⁷.

²⁶ Γι' αυτό και στο πολίτευμά μας δεν θα μπορούσε να θιγεί ο παρεμπόμπτων χαρακτήρας του ελέγχου, λ.χ. με την πρόβλεψη της άσκησης του ελέγχου ως κυρίου αντικειμένου μιας δικονομικής διαδικασίας, χωρίς να καθιερώνεται ταυτόχρονα ένα σχετικό ένδικο βοήθημα προσιτό στον καθένα.

²⁷ Την αντίληψη ότι η πολιτική ανυπακοή σε μια δημοκρατική κοινωνία λειτουργεί ως μηχανισμός προβληματοποίησης των κρατικών αποφάσεων όσον αφορά την εναρμόνισή τους με τις αρχές πολιτικής δικαιοσύνης που ενσωματώνει το

Το κρίσιμο εδώ για εμάς δεν είναι η αβέβαιη έκβαση της δίκης που κινητοποιεί η πολιτική ανυπακοή, αλλά το γεγονός ότι η ικανότητα των πολιτών να εκτιμούν οι ίδιοι και να προβληματοποιούν θεσμικά τη συνταγματικότητα των νόμων, που καλούνται να υπακούσουν, αποτελεί δομικό στοιχείο του δημοκρατικού μας πολιτεύματος. Δεν θα μπορούσε άλλωστε να συμβαίνει διαφορετικά όταν το ίδιο το Σύνταγμα εναποθέτει την τήρησή του στον πατριωτισμό μας. Γιατί, σε τελική ανάλυση, αν το Σύνταγμα είναι πράγματι νόμος και αν το άρθρο 120 παρ. 4 αυτού πράγματι θέτει κανόνα δικαίου, τότε το δικαίωμα και μαζί την υποχρέωση να αντισταθούμε στην κατάλυσή του τα αποκτούμε όχι όταν δώσει το σύνθημα κάποιο κρατικό όργανο, δικαστήριο ή άλλο, αλλά όταν εμείς οι ίδιοι, καθεμιά και καθένας για λογαριασμό του και όλοι μαζί, κρίνουμε ότι κάποιος επιχειρεί πράγματι να το καταλύσει. Το Σύνταγμά μας λοιπόν δεν χρειάζεται «φύλακες» αλλά θεσμικές εγγυήσεις. Φύλακές του, αν έχουμε δημοκρατία, μπορούμε να είμαστε μόνο εμείς, καθεμιά και καθένας μας προσωπικά. □

Σύνταγμα, ενώπιον του πολιτικού σώματος από τους πολίτες και, κυρίως, τις μειοψηφίες υιοθετεί ο J. Rawls, *A Theory of Justice*, Revised Edition, 1999, σελ. 326-343. Βλ. χαρακτηριστικά: «Σε μια δημοκρατική κοινωνία, αναγνωρίζεται ότι κάθε πολίτης είναι υπεύθυνος για τη δική του ερμηνεία των αρχών της δικαιοσύνης και για τη συμπεριφορά του υπό το πρίσμα αυτών των αρχών. Δεν μπορεί να υπάρξει ούτε νομικά ούτε κοινωνικά θεσμοθετημένη ερμηνεία των εν λόγω αρχών, στην οποία να είμαστε ηθικά υποχρεωμένοι να υποτασσόμαστε πάντοτε· ούτε καν όταν αυτή προέρχεται από ανώτατο δικαστήριο ή κοινοβουλευτικό σώμα. Στην πραγματικότητα, κάθε συνταγματικό όργανο –η νομοθετική, η εκτελεστική και η δικαστική εξουσία– προβάλλει τη δική του ερμηνεία του Συντάγματος και των πολιτικών ιδεωδών που το διαπνέουν. [...] Το ανώτατο όργανο προσφυγής δεν είναι ούτε το δικαστήριο, ούτε η εκτελεστική, ούτε η νομοθετική εξουσία, αλλά το εκλογικό σώμα στο σύνολό του. Η πολιτική ανυπακοή απευθύνει μια ιδιότυπη έκκληση (appeal) ακριβώς προς αυτό το σώμα» (σελ. 342).

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΟΥΡΟΥΝΔΗΣ, ΜΕΓΑΛΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ (ΕΚΔ. ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, 2024)

Ένα βιβλίο που επιχειρεί να ανασυνθέσει την ιστορία του αντιπροσωπευτικού συστήματος αναλαμβάνει εξ ορισμού ένα στόχο μεγαλεπήβολο και απαιτητικό. Και το βιβλίο του Χ. Κουρουνδή, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές*, επιχειρεί να κάνει ακριβώς αυτό, αφού δεν περιορίζεται σε μια απλή αφήγηση συνταγματικής ιστορίας. Ο συγγραφέας προσεγγίζει την εξέλιξη της αντιπροσώπευσης από τις απαρχές του ύστερου Μεσαίωνα μέχρι τις μέρες μας, εστιάζοντας αφενός στις θεμελιώδεις θεωρίες που την διαμόρφωσαν και αφετέρου στις ποικίλλες μορφές της πρακτικής εφαρμογής της, ανά περιόδους και ανά τόπους. Η παρουσίαση αυτή αποτελεί μια μόνο πτυχή της εν λόγω μονογραφίας. Ο Κουρουνδής αφηγείται την ιστορία της αντιπροσώπευσης αναδεικνύοντας τους βασικότερους «σταθμούς» της, τα «παραδοσιακά» και σύγχρονα διλήμματα με τα οποία βρίσκεται αντιμέτωπος ο θεσμός, με απώτερο σκοπό να αναδείξει τη σημαντική ταυτότητά της «μέσα στον ορυμαγδό των κοινωνικοπολιτικών κλυδωνισμών και την αμφισβήτηση των θεσμικών βεβαιοτήτων»¹.

Η «πολυσημική», λοιπόν, έννοια της αντιπροσώπευσης εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη δυσχερή οριοθέτηση του αντικειμένου της μελέτης προδιαθέτοντας ταυτόχρονα για τον κίνδυνο ταύτισής της με συγγενείς έννοιες, όπως ο κοινοβουλευτισμός ή η δημοκρατία. Ο συγγραφέας εντοπίζει και αναδεικνύει τις κομβικές θεωρίες και τους στοχαστές εκείνους που φωτίζουν τις διαφο-

Ευγενία Κοψίδη
Δρ. Δημοσίου Δικαίου

¹ Χ. Κουρουνδής, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές*, 2024, σελ. 291

ροποιήσεις μεταξύ αυτών των εννοιών, επιχειρώντας να απομονώσει εκείνα τα στοιχεία της αντιπροσώπευσης που διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωσή της. Το παράδειγμα των εργατικών συμβουλίων στη λενινιστική θεωρία είναι διαφωτιστικό για τον διαχωρισμό κοινοβουλευτισμού και αντιπροσωπευτικών θεσμών. Έτσι, το πρώτο σοβιετικό Σύνταγμα του 1918 που προέβλεπε ότι όλες οι εξουσίες, κεντρικές και τοπικές, πηγάζουν από τα Συμβούλια (Σοβιέτ) των εργαζομένων καθιερώνοντας παράλληλα την αρχή της ανακλητότητας των αντιπροσώπων σε συνδυασμό με την οργάνωση τακτικών περιοδικών εκλογών *«αποτύπωνε τη βούληση υπέρβασης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, που συνδυαζόταν με τη ρητή διακήρυξη του ταξικού χαρακτήρα του κράτους»*². Ταυτόχρονα, η συγκεκριμένη πρόσληψη της αντιπροσώπευσης υπερέβαινε το δίπολο μεταξύ ελεύθερης και δεσμευτικής εντολής αφού οι αντιπρόσωποι, χωρίς να λειτουργούν ως *«αδιάφοροι αγγελιοφόροι που μεταφέρουν παθητικά επιστολές»*³ είχαν άμεση πολιτική ευθύνη, γεγονός που επέτρεπε τη μείωση της απόστασης μεταξύ αντιπροσώπων και αντιπροσωπευόμενων φέρνοντας, επομένως, τους πολίτες εγγύτερα στην άσκηση της εξουσίας. Ως προς δε τη σχέση αντιπροσώπευσης και δημοκρατίας, αυτή αναδεικνύεται γλαφυρά μέσα από τη θεωρία του Κέλσεν, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο κοινοβουλευτισμός είναι η μόνη ρεαλιστική μορφή πολιτεύματος και η έμμεση δημοκρατία η μόνη *«ικανή να πραγματώσει το δημοκρατικό ιδεώδες στις σύγχρονες κοινωνίες»*.⁴ Ωστόσο, τα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα δεν είναι στην πράξη πραγματικά αντιπροσωπευτικά, σύμφωνα με τον Κέλσεν, αφού η έλλειψη νομικής ευθύνης των μελών του Κοινοβουλίου σε συνδυασμό με την έλλειψη δυνατότητας ανάκλησής τους –κατά το πρότυπο των εργατικών συμβουλίων– αποστερούν από το κοινοβουλευτικό σύστημα τον αντιπροσωπευτικό του χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, η απαίτηση να έχουν οι κυβερνώντες την εμπιστοσύνη της Βουλής για να παραμείνουν στην εξουσία, δεν αρκεί για να «ενσαρκώσει» το αίτημα πολιτικής αντιπροσώπευσης⁵. Ως εκ τούτου, τα σύγχρονα δημοκρατικά συστήματα χαρακτηρίζονται από ένα *«πλάσμα αντιπροσώπευσης»*, μια ψευδαίσθηση δηλαδή δημοκρατικής έκφρασης.

Στις πολλαπλές προσλήψεις που διαχρονικά αναπτύχθηκαν για την αντιπροσώπευση, από τις νεωτερικές θεωρίες του Χομπς και του Ρουσώ για το κοινωνικό συμβόλαιο μέχρι τα διάφορα ρεύματα της μαρξιστικής θεωρίας, την ιδέα των επαγγελματικών κοινοβουλίων και τη μεταπολεμική ή και μεταπολιτευτική «κομματική δημοκρατία» στη χώρα μας, αποκαλύπτεται μια κοινή «αγωνία» των εμπνευστών τους: η επιδίωξη διεύρυνσης της δημοκρατίας και η συγκρότηση μιας διαρκούς και ζωντανής σχέσης μεταξύ αντιπροσώπων και αντιπροσωπευόμενων. Κρισιμότερες στιγμές στην πορεία της αντιπροσώπευσης φαίνεται να είναι οι περίοδοι όπου η λειτουργία των θεσμών ανατρέπεται και η δημιουργία νέων περνάει μέσα από ριζοσπαστικές, επαναστατικές τομές. Έτσι, η αγγλική επανάσταση έθεσε τα θεμέλια για την υπέρβαση της φεουδαρχίας, ενώ η αμερικανική και η γαλλική επανάσταση τοποθετούν τον κυρίαρχο λαό –ή το έθνος– ως κεντρικό υποκείμενο των θεσμικών μετασχηματισμών. Επιπλέον, η επέκταση του δικαιώματος ψήφου στα τέλη του 19ου αιώνα επανανοηματοδότησε την έννοια της αντιπροσώπευσης, καθώς τα υποκείμενα αυτής

² Ibidem, σελ. 118.

³ Ibidem, σελ. 121.

⁴ Ibidem, σελ. 139.

⁵ Ι. Καμτσίδου, *Το κοινοβουλευτικό σύστημα. Δημοκρατική αρχή και κυβερνητική ευθύνη*, 2011, σελ. 29.

έπαψαν πλέον να προσδιορίζονται με βάση το ταξικό τους πρόσημο και θεμελιώθηκαν στην αρχή της πολιτικής ισότητας. Στη συνέχεια, η εμφάνιση και εξέλιξη των κομμάτων κατά τον «σύντομο 20ό αιώνα» μετέβαλε με τη σειρά της το περιεχόμενο της αντιπροσώπευσης, εισάγοντας άτυπα την έννοια της «εντολής-πλαίσιο» ως μετεξέλιξη της ελεύθερης εντολής, συμβάλλοντας σε πρώτο χρόνο στην ενδυνάμωση της σχέσης αντιπροσώπων-αντιπροσωπευομένων. Από την άλλη πλευρά, η κρίση των πολιτικών κομμάτων στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα δεν ταυτίζεται και δεν οδηγεί απαραίτητα σε κρίση της αντιπροσώπευσης, όπως αναδεικνύει ο συγγραφέας αντλώντας από τη θεωρία του B. Manin. Η εγγενής αστάθεια της αντιπροσώπευσης φαίνεται να απορρέει από τις αζεπέραστες ταξικές και πολιτικές αντιθέσεις⁶ που μοιραία οδηγούν στην αδυναμία πραγματικής αντιπροσώπευσης του λαού, καθώς η πολιτική ισότητα συνοδευόταν ανέκαθεν από κοινωνική ανισότητα και επομένως η βούληση αδυνατεί, τελικά, όπως υποστήριζε ο Ρουσώ, να αντιπροσωπευθεί στο σύνολο της.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται από τον συγγραφέα στην επίδραση των πολλαπλών κρίσεων των τελευταίων δεκαετιών (κυρίως της οικονομικής αλλά και της υγειονομικής, της κλιματικής, της ενεργειακής) στη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Είναι πράγματι κοινώς αποδεκτό ότι την εποχή της «πολυκρίσης» η ομαλή λειτουργία των θεσμών διαταράσσεται και η επιστροφή στην «κανονικότητα» δεν επιτυγχάνεται χωρίς την προσθήκη νέων μεταβλητών στο προϋπάρχον status quo. Έτσι, η υπερδεκαετής οικονομική κρίση επέτεινε, όπως εύλογα τονίζεται στο βιβλίο, την υποβάθμιση του ρόλου των εθνικών Κοινοβουλίων πρωτευόντως υπέρ νέων τεχνοκρατικών οργάνων που λειτουργούν στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης και δευτερευόντως προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της (κρατικής) εκτελεστικής εξουσίας. Κατ'επέκταση, η κρίση της πολιτικής αντιπροσώπευσης εκδηλώνεται σε μεγάλο βαθμό και ως αδυναμία του νομοθετικού οργάνου να ρυθμίσει και να ελέγξει «ζητήματα παγκοσμίων διαστάσεων, όπως η μετανάστευση, το διεθνές εμπόριο και η κλιματική κρίση, τα οποία αφορούν πληθυσμούς που δεν είναι συγκροτημένοι ως εκλογικό σώμα»⁷.

Από τη σημαντική αυτή μελέτη του Χ. Κουρουνδή μπορούν να εξαχθούν πολύτιμα συμπεράσματα και για φαινόμενα που, αν και δεν εξετάζονται άμεσα στο βιβλίο, επηρεάζουν καθοριστικά τη σύγχρονη λειτουργία των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Μεταξύ αυτών είναι, αναμφίβολα, η εκτεταμένη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης που οδηγεί σταδιακά και αποφασιστικά σε μια «αλγοριθμική διακυβέρνηση»⁸. Στο νέο αυτό πλαίσιο, κυβερνητικές αποφάσεις λαμβάνονται ύστερα από αυτοματοποιημένη επεξεργασία δεδομένων και πληροφοριών⁹ ενώ οι διάφορες ψηφιακές πλατφόρμες τείνουν να αντικαταστήσουν σε μεγάλο βαθμό τις παραδοσιακές διαβουλευτικές διαδικασίες. Παρά τα αδιαμφισβήτητα πλεονεκτήματά της, η τεχνητή νοημοσύνη, χρησιμοποιώντας εργαλεία αμφιλεγόμενης αξιοπιστίας και δυσχερούς ελέγχου μπορεί να συμβάλει στη διάδοση

⁶ Χ. Κουρουνδής, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της*, ό.π, σελ. 193.

⁷ Ibidem, σελ.4

⁸ UNESCO Artificial Intelligence and Democracy, 16.05.2024, διαθέσιμο στο [link](#).

⁹ Φ. Παναγοπούλου, «Η αλγοριθμική λήψη αποφάσεων στη δημόσια διοίκηση», σε: Γ. Καραβοκύρης (επιμ.), *Κράτος Δικαίου και Δημοκρατία στην ψηφιακή εποχή*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2024, σελ. 141 επ.

της παραπληροφόρησης και της χειραγώγησης των εκλογέων. Το παράδειγμα της ακύρωσης του δεύτερου γύρου των προεδρικών εκλογών στη Ρουμανία τον Δεκέμβριο του 2024 λόγω, μεταξύ άλλων, «κατάχρησης των αλγορίθμων των πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης» που κρίθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο της χώρας ότι στρεβλώνει «τη βούληση των ψηφοφόρων», είναι χαρακτηριστικό¹⁰. Υπό αυτή την έννοια, η «πλατφορμοποίηση» της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αν και αποτελεί καινοφανή πρόκληση για την αντιπροσώπευση, ενέχει τον «κλασικό» κίνδυνο της διάρρηξης του δεσμού μεταξύ αντιπροσώπων και αντιπροσωπευόμενων.

Συνοψίζοντας, το βιβλίο του Χ. Κουρουνδή αποτελεί μια σπουδαία συμβολή στη θεωρητική θεμελίωση και πρακτική κατανόηση της αντιπροσώπευσης. Φαίνεται δε να μας υπενθυμίζει πως τελικά, «αν θέλουμε να μείνουν όλα όπως είναι, τότε πρέπει όλα να αλλάξουν» κατά τη γνωστή φράση του πρίγκιπα Σαλίνα στον «Γατόπαρδο» του Τ. Τ. Ντι Λαμπεντούζα. □

¹⁰ Γ. Καράντζιος, *Η ακύρωση των προεδρικών εκλογών στη Ρουμανία : μια «πύρρειος» νίκη της μαχητικής δημοκρατίας*, 27.02.2025, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.07.2025).